

Sara Hacıyeva

NAXÇIVANDA SƏNƏTKARLIQ

Naxçıvan-2017

SARA HACIYEVA

108569 NAXÇIVANDA SƏNƏTKARLIQ

*AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət
Heyətinin 21 aprel 2017-ci il tarixli,
05/11 sayılı qərarı ilə (protokol № 5)
çapa tövsiyə olunmuşdur.*

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Naxçıvan - 2017

TSS(2A-6Ka)-2229+T3(2A-6Ka)029

Elmi redaktor və ön sözün müəllifi

H.Y.Səfərli

Əməkdar Elm Xadimi,

AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Rəyçilər:

E.S.İsayev

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İ.N.Əliyev

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sara Hacıyeva. Naxçıvanda sənətkarlıq (XII-XIX əsrlər). Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2017, 184 səh.

Monoqrafiyada orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində inkişaf etmiş sənət sahələri, indiki Naxçıvan Muxtar Respublikası və tarixi Naxçıvan ərazisində orta əsrlər zamanı yaradılan və zəmanəmizədək gəlib çıxan, bir qismi evlərdə, digər bir hissəsi isə muzeylərdə mühafizə edilən sənətkarlıq məhsulları - bədii daşyonma, keçəcəlik, toxuculuq, xalçaçılıq, dəmirçilik, misgərlik, zərgərlik, bədii tikmə, miniatür və s. nümunələr haqqında məlumat verilmişdir. Həmçinin, əsərdə sənətkarlığın və istehsal olunan məhsulların bölgə və ətraf ərazilərdə yaşayan əhəlinin məişətinə, iqtisadi vəziyyətinə müsbət təsirindən bəhs edilmişdir.

Monoqrafiyadan elmi işçilər, magistrələr, doktorontlar, ümumiyyətlə geniş oxucu kütləsi faydalana bilər.

4700000000

053-2017

© "Əcəmi" 2017

Mündəricat

Naxçıvanda sənətkarlığa həsr olunmuş əsər (ön söz).....	4
GİRİŞ.....	11
I FƏSİL. SƏNƏTKARLIQ MƏRKƏZLƏRİNİN TƏŞKİLİ VƏ İNKİŞAFI.....	17
II FƏSİL. SƏNƏTKARLIQ SAHƏLƏRİ	23
2.1. Daşyonma	24
2.2. Dulusçuluq	35
2.3. Keçəcəlik	40
2.4. Toxuculuq	45
2.5. Boyaqçılıq	60
2.6. Xalçaçılıq	67
2.7. Metalişləmə	81
2.8. Misgərlik	84
2.9. Dəmirçilik	97
2.10. Zərgərlik	100
2.11. Ağacışləmə.....	112
2.12. Dabbaqlıq.....	119
2.13. Bədii tikmə.....	122
2.14. Miniatür.....	133
III FƏSİL. SƏNƏTKARLIQ MƏHSULLARI	139
IV FƏSİL. İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA VƏ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN GENİŞLƏNMƏSİNDƏ SƏNƏTKARLIĞIN ROLU.....	148
NƏTİCƏ	166
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLARIN SİYAHISI.....	169
ƏLAVƏLƏR	181

NAXÇIVANDA SƏNƏTKARLIĞA HƏSR OLUNMUŞ ƏSƏR

(Ön söz)

Dünyanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan bir sıra ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da sənətkarlığın meydana gəlməsinin tarixi çox qədim dövrlərdən başlayır. Əlverişli iqlim şəraiti, zəngin təbii xammal ehtiyatları, əkinçilik və maldarlıq məhsulları Azərbaycanda tarixin erkən çağlarından sənətkarlığın yaranması və inkişafı üçün münbit şərait yaratmışdır. Azərbaycanda yaranması tarixi Daş dövrünə gedib çıxan sənətkarlıq sonrakı dövrlərdə böyük inkişaf yolu keçmiş, tarixin müəyyən bir dövründə peşəkar sahəyə çevrilmişdi. Cəmiyyətin durmadan inkişafı, əhalinin sənətkarlıq məhsullarına artan tələbatı sənətkarlığın başqa təsərrüfat sahələrindən ayrılaraq müstəqil bir sahə kimi inkişafını zərurətə çevirirdi. Ona görə də Orta Tunc dövründə cəmiyyətin həyatında çox mühüm bir hadisə baş verdi: e.ə. III minilliyin sonlarında sənətkarlıq başqa təsərrüfat sahələrindən, xüsusilə əkinçilikdən ayrıldı, müstəqil inkişaf etməyə başladı. Beləliklə, tarixdə ikinci böyük ictimai əmək bölgüsü baş verdi. Bu zamandan başlayaraq sənətkarlıq daha da inkişaf etməyə başladı. Yeni sənət sahələri yarandı. Bu inkişaf Azərbaycanda orta əsrlər dövründə özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatdı. Bir sıra şəhərlər inkişaf etmiş elmlə, təhsillə, mədəniyyətlə birlikdə, həm də sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərinə çevrildi. Belə şəhərlərdən biri də Naxçıvan şəhəri idi.

Əsası bir yaşayış məskəni kimi daha əvvəllər qoyulan, təxminən 5000 il bundan əvvəl şəhər kimi formalaşan

Naxçıvanda sənətkarlıq böyük inkişaf yolu keçmişdir. Naxçıvan bölgəsində Sovet hakimiyyəti illərində aparılan arxeoloji qazıntılar, xüsusilə müstəqillik dövründə həyata keçirilən sistemli və ardıcıl tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, bu ərazi ən qədim mədəniyyətlərin, xüsusilə "Neolit mədəniyyəti"nin, "Eneolit mədəniyyəti"nin, "Kür-Araz mədəniyyəti"nin, "Boyalı qablar mədəniyyəti"nin yarandığı, təşəkkül tapdığı, inkişaf etdiyi və ətraf ərazilərə yayıldığı mərkəz olmuşdur. Məhz qədim dövrdə belə böyük bir inkişaf yolu keçən Naxçıvan bölgəsində orta əsrlər dövründə sənətkarlığın yüksək səviyyədə inkişafı təbii hal idi.

Azərbaycanda, onun ayrı-ayrı şəhərlərində sənətkarlığın inkişafı məsələsi bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən dərəcədə öyrənilmişdir. Ancaq ayrı-ayrı məqalələr istisna olmaqla və bəzi monoqrafiyalarda yeri gəldikcə səthi şəkildə bəhs edilməsi nəzərə alınmazsa Naxçıvanda sənətkarlığın inkişafı və ayrı-ayrı sənət sahələri sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmamış, dissertasiya və ya monoqrafiya səviyyəsində öyrənilməmişdir. Ona görə də Naxçıvanda sənətkarlıq probleminin obyektiv şəkildə, hərtərəfli öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Məsələnin aktuallığını artıran əsas səbətlərdən biri də saxtakar erməni alimlərinin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə yanaşı, maddi-mədəniyyət nümunələrimizi, o cümlədən Azərbaycan sənətkarları tərəfindən müxtəlif vaxtlarda hazırlanmış sənətkarlıq məhsullarını mənimsəmək, erməniləşdirmək üçün ciddi-cəhdlə iş aparmalarıdır. Məlumdur ki, ermənilər xalqımıza məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrini, o cümlədən bədii daşyonma sənəti nümunələrini, xalçaları, misgərlik məmulatını və s. XX

yüzdəlik boyu oğurlayaraq indiki Ermənistanı aparmış və onların ermənilərə məxsus olmasını sübut etmək istiqamətində geniş miqyaslı işlər aparmışlar. Erməni alimləri bununla əlaqədar saxta fikirlərini dünya ictimaiyyətinə sırımaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Hətta onlar hazırda işi o yerə çatdırmışlar ki, milli musiqimizin, mətbəximizin ən nadir nümunələrini də erməniləşdirmək istiqamətində fəaliyyətə başlamışlar. Məhz buna görə, həmçinin öyrənilməsinin çox vacibliyini nəzərə alaraq Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi kimi Naxçıvan tarixinin bütün problemlərinin obyektiv, dərin, hərtərəfli şəkildə öyrənilməsini, xalqımıza və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasını tarixçilərimiz qarşısında aktual bir vəzifə kimi qoymuşdur.

Bu səbəbdən də indiyədək bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarla kifayətlənmək olmaz. Bu işlərin genişləndirilməsi və yeni daha sanballı tədqiqatlar aparılması çox vacibdir. Ona görə də AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sara Adil qızı Hacıyevanın Naxçıvan tarixinin indiyədək sistemli tədqiqat obyektinə çevrilməmiş və geniş şəkildə öyrənilməmiş "Naxçıvanda sənətkarlıq (XII-XIX əsrlər)" mövzusunda müraciət etməsi təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Giriş, dörd fəsil, nəticə, əsərin yazılmasında istifadə edilmiş ədəbiyyatların siyahısı, tədqiqatın aparılmasında istifadə olunan abidələrin foto şəkillərindən və qrafik təsvirlərindən tərtib olunmuş albomdan ibarət olan əsərin ən mühüm elmi məziyyəti ondan ibarətdir ki, o Naxçıva-

nın orta əsrlər dövrü sosial-iqtisadi tarixinə həsr olunmuş ilk monoqrafik əsərdir. Tədqiqatçı Sara Hacıyeva oxucuların mühakiməsinə təqdim etdiyi bu əsərində XII-XIX əsrlərdə Naxçıvan bölgəsində sənətkarlığın vəziyyətinin, ərazidə fəaliyyət göstərən sənətkarlıq sahələrinin, istehsal olunan məhsulların hazırlanma səviyyəsinin, bu məhsulların ticarət münasibətlərində yerinin təsnifatını vermiş, ilk dəfə olaraq problemə kompleks halda yanaşmış, bəhs olunan məsələ haqqında yığcam məlumat verə bilmişdir.

Əsərdə ilk növbədə orta əsrlər dövründə Naxçıvanda sənətkarlığın inkişafı, sənətkarlıq sahələrinin idarə olunmasında əhəmiyyətli yer tutan sənətkarlıq təşkilatlarından bəhs edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycanın inkişaf etmiş başqa şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində də sənətkarlar - əsnaflar sex (emalatxana) təşkilatlarında birləşmişdilər.

Digər mənbələrlə yanaşı bunu təsdiq edən ən mühüm qaynaqlardan biri də Ordubad şəhərinin mərkəzində yerləşən Came məscidinin şərqdən giriş qapısının baş tərəfində qoyulan və mətni Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın Ordubad şəhər əhalisinin xəzinəyə verilən bir sıra vergilərdən azad edilməsi haqqında imzaladığı 1604-cü il tarixli fərmanın daş nüsxəsidir. Müəllifin fikrincə, o dövrdə sənətkarlıq müəssisələri kortəbii şəkildə deyil, XI-XVI əsrlərdə şifahi şəkildə yayılan fütüvvatnamələr əsasında idarə olunmuşlar. Bəhs olunan dövrdə üzvləri sənətkar və şəhər yoxsullarından ibarət olan "Əxi" təşkilatları (Qardaşlıq ittifaqları) ictimai həyatda fəal rol oynamışlar. Bu cür təşkilatlar sənətkarlıq mərkəzlərinin fəaliyyətinə nəzarət etmiş və onların işlərinin qaydaya salınmasında qarşıya çıxan problemlərin həllində mühüm rol oynamışlar.

Monoqrafiyada Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən sənətkarlıq sahələri, o cümlədən bədii daşyonma, dulmuşluq, keçəçilik, xalçaçılıq, misgərlik, zərgərlik, boyaqçılıq, toxuculuq və s. araşdırılmışdır. Araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, Naxçıvan əhalisinin təsərrüfat həyatında əkinçilik və maldarlıqla bərabər, sənətkarlıq da mühüm rol oynamışdır. Naxçıvan və onun ətraf rayonlarının təbii cəhətdən zənginliyi burada müxtəlif sənət sahələrinin inkişafı üçün əlverişli, münbit şərait yaratmışdır.

Naxçıvanlı sənətkarların hazırladıqları, xalqın tələbatının ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynayan məhsullardan bəhs olunan monoqrafiyada müəllif iqtisadiyyatın inkişafında və ticarət əlaqələrinin genişlənməsində sənətkarlığın rolundan da söhbət açmışdır. Müəllifin qənaətinə orta əsrlər dövründə Naxçıvanda sənətkarlıq məhsullarının artması bölgənin iqtisadi həyatının yüksəlişinə səbəb olmaqla yanaşı, həm daxili, həm də xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bəhs olunan dövrdə Naxçıvan sənətkarlarının və onların hazırladığı məhsulların alveri yalnız ölkədaxili ticarət əlaqələri ilə məhdudlaşmamış, həmçinin onun hüdudlarından kənara da çıxmışdır. Bu məhsullar Avropa, hətta Amerika ölkələrində böyük şöhrət qazanmışlar. Təsadüfi deyildir ki, orta əsrlər zamanı naxçıvanlı sənətkarların hazırladıqları çoxlu məhsullar hazırda bir sıra xarici ölkələrin məşhur muzeylərinin və məşhur kolleksionerlərin kolleksiyalarının ən qiymətli eksponatları kimi dəyərləndirilir. Bütün bunlar Naxçıvanın dünyanın bir sıra ölkələri ilə siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqələrinin olduğunu təsdiq edən ən gözəl örnəklərdir. Bu işdə Böyük İpək yolunun qollarının Naxçı-

vandan keçməsinin xüsusi rol oynadığını da qeyd etmək lazımdır.

Əsərin sonunda tədqiqat nəticəsində əldə olunmuş elmi qənaət və mülahizələr müəllif tərəfindən ümumiləşdirilmiş və qeyd edilmişdir ki, sənətkarlığın inkişafı bölgədə iqtisadiyyatın yüksəlişinə, daxili və xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Monoqrafiya müəllifin uzun illərdən bəri apardığı tədqiqatların nəticəsi kimi ortaya çıxmış tədqiqat əsəridir. Zəngin ədəbiyyat və çöl materialları əsasında yazılmış əsərdə əldə olunan nəticələr diqqəti cəlb edir. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Hacıyeva Sara Adil qızı müraciət etdiyi mövzu ilə əlaqədar maraqlı bir əsər hazırlamış və onun yazılmasında qarşıya qoyulan məqsədə əsasən nail olmuşdur. Ümid edirik ki, müəllif bu sahədə apardığı tədqiqatları gələcəkdə dərinləşdirəcək, əldə etdiyi daha sanballı və mükəmməl nəticələrlə Azərbaycanşünaslığın tərkib hissəsi olan Naxçıvanşünaslıq elmi xəzinəsinə yeni töhfələr verəcəkdir. Geniş oxucu kütləsi üçün maraqlı olacağını nəzərə alaraq tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sara Adil qızı Hacıyevanın "Naxçıvanda sənətkarlıq (XII-XIX əsrlər)" mövzusunda yazdığı monoqrafiyanın nəşr olunmasını məqsədəuyğun hesab edirəm.

Hacıfəxrəddin Səfəri
Əməkdar Elm Xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü,
professor.

GİRİŞ

Azərbaycanın qədim və zəngin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan bölgəsində sənətkarlıq qədim dövrlərdən meydana gəlmişdir. Böyük inkişaf yolu keçən bir sıra sənət növləri orta əsrlər dövründə demək olar ki, aparıcı mövqeyə malik sənət sahələri hesab edilirdi. Bunların içərisində xalqın məişət həyatını, milli-mənəvi düşüncəsini özündə əks etdirən bədii daşyonma, dulusçuluq, toxuculuq, keçəcəlik, xalçaçılıq, boyaqçılıq, gön-dəri işləmə, ağacısləmə, dəmirçilik, misgərlik, zərgərlik, bədii tikmə və s. xüsusi yer tuturdu. Qeyd edilən sənətkarlıq sahələri ilə məşğul olan sənətkarlar yüksək keyfiyyətli məhsullar hazırlayıb və əhalinin bu məhsullara olan tələbatının ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynayırdılar.

Sənətkarlar tərəfindən istehsal olunan məhsullar təkcə ölkə daxilində deyil, həmçinin xarici ticarət əlaqələrində də mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Naxçıvan sənətkarlarının əməyinin məhsulu olan bir sıra məhsullar bu diyara gələn səyyahların, tacirlərin elm və dövlət adamlarının diqqətini çəkmişdir.

Naxçıvanda sənətkarlıq bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, demək olar ki, tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmış, sistemli tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu baxımdan həmin sənətkarlıq sahələrinin dərindən tədqiqi, onların tarix və mədəniyyətimizin mənbəyi kimi öyrənilməsi tarixşünaslığımızın qarşısında duran aktual problemlərdəndir.

Araşdırmalardan məlum olur ki, Naxçıvan əhalisinin təsərrüfat həyatında əkinçilik və maldarlıqla bərabər, sənətkarlıq da mühüm rol oynamışdır. Naxçıvan bölgəsi-

nin təbii zənginliyi burada müxtəlif sənət sahələrinin inkişafına əlverişli şərait yaratmışdır. Əldə olunan ədəbiyyat və çöl materiallarından aydın olur ki, qədim dövrlərdən bəri insanlar öz məişət və təsərrüfat həyatlarında sənətkarlığın bütün sahələrinə aid olan məhsullardan istifadə etmişlər. Bu adət uzunmüddətli inkişaf mərhələsi keçərək orta əsrlərdə də davam etmiş, hətta bu dövrdə geniş yayılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, tariximizin və mədəniyyətimizin çox sanballı və mühüm mənbələri olan sənətkarlıq məhsulları və hətta onlar üzərindəki təsvirlərin tədqiqinə çox böyük ehtiyac vardır. Çünki həmin məhsullar getdikcə aşınmaya məruz qalır və sıradan çıxır. Buna görə də onların sistemli şəkildə öyrənilməsi tariximizin bəzi qaranlıq səhifələrinin öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məsələnin aktuallığını artıran amillərdən biri də ölkəmizə, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsinə mənfur ermənilərin ərazi iddiaları çərçivəsində əllərində tutduqları əsas qaynaqlardan biri kimi ərazidə olan maddi-mədəniyyət nümunələrini, o cümlədən sənətkarlıq məhsullarını erməniləşdirmək cəhdləridir. Ərazidəki qədim qayaüstü təsvirlər, orta əsr qəbirüstü xatirə abidələri, xalçaçılıq, metalışləmə və s. sənətkarlıq sahələrinə aid nümunələr, onlar üzərindəki təsvirlər tədqiq edilib kimə aid olduqları aşkarlandıqca hiyləgər erməni alimlərinin torpaqlarımızı və mədəniyyət abidələrimizi mənimsəmək iddiası da puça çıxır. Saxtakar erməni alimləri Naxçıvan bölgəsindən hələ sovetlər dönəmində saxta yollarla oğurlayıb apardıqları sənət əsərlərinin ermənilərə məxsus olmasını beynəlxalq aləmdə daha çox qabardır və əsassız niyyətlərini həyata keçirmək üçün hər cür

saxtakarlığa əl atırlar. Ermənilərin saxta niyyətlərinin qarşısını almaq və ifşa etmək üçün torpaqlarımızda olan bütün abidələrin, o cümlədən də bədii daşyonma, xalçaçılıq, misgərlik, ağacısləmə, ümumiyyətlə zəmanəmizədək gəlib çatan bütün sənətkarlıq nümunələrinin yubanmadan, hərtərəfli, dərindən və obyektiv araşdırılması, onların ermənilərlə heç bir əlaqəsinin olmamasının sübut edilməsi və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması tarixi bir zərurətə çevrilmişdir.

Monoqrafiyanın tədqiqat obyektini olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki orta əsrlərə aid sənətkarlıq sahələri, zəmanəmizədək gəlib çatan, bir qismi muzeylərdə mühafizə edilən sənətkarlıq məhsulları seçilmişdir. Bu məhsulların hazırlandığı mərkəzlər, sənətkar səxləri həmişinin bir sıra ayrı-ayrı adamlar tərəfindən hazırlanan sənətkarlıq məhsulları tədqiqatın obyektini kimi müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın qarşısında qoyulan başlıca məqsəd ərazidə fəaliyyət göstərən sənət sahələri ilə məşğul olan sənətkarlar tərəfindən hazırlanan məhsulları qeydə almaq, toplamaq, təhlil etmək, mahiyyətini açmaq, onların Azərbaycan türklərinə məxsus nümunələr olduğunu sübut etmək və orta əsr tarix və mədəniyyətimizin mənbəyi kimi öyrənməkdən ibarətdir. Bu sənət əsərlərinin əcdadlarımızın qədim dövrlərdən bu günümüzədək davam edən həyat tərzini, inamlarını, dini-mifoloji dünyagörüşünü ədəbiyyat materialları ilə qarşılıqlı müqayisəsi şəklində araşdırmaq, tarixi mənbə kimi təhlil etmək, əldə olunan sənətkarlıq məhsullarının hansı sənət sahəsinə məxsus olduğunu öyrənmək qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdəndir. Qeyd olu-

nan məqsədə uyğun olaraq tədqiqatın qarşısında aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir.

- Orta əsrlər dövrü Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən sənətkarlıq sahələri və mərkəzləri haqqında məlumat vermək;
- Sənətkarlıq məhsullarını tarix-mədəniyyət abidəsi kimi təhlil etmək; Sənətkarlıq məhsullarının xalqımızın məişətinin, həyat tərzinin, öyrənilməsində əhəmiyyətini araşdırmaq;
- Sənətkarlıq məhsullarının xarakteristikasını vermək;
- Sənətkarlıq məhsullarının ticarət əlaqələrinin inkişafına təsirini açıqlamaq;
- Sənətkarlıq sahələrinin inkişafının mədəniyyətə təsirini öyrənmək;
- Bölgədə dövrümüzədək gəlib çatan sənətkarlıq məhsullarının Azərbaycan türklərinə məxsus olduğunu sübuta yetirmək;

Tədqiqatda ilk dəfə olaraq orta əsrlər dövründə Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən sənətkarlıq sahələri sistemli şəkildə monoqrafiya səviyyəsində araşdırılmış və təhlil edilmişdir.

- Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən bir sıra sənət sahələri və həmin sahələrin istehsal səviyyəsi ilk dəfə öyrənilmişdir.
- Sənətkarlığın inkişafı və əldə olunan məhsulların təhlili nəticəsində əhalinin iqtisadi həyatına sənət sahələrinin təsiri haqqında faktlar əldə olunmuşdur.

- Hərtərəfli təhlil nəticəsində tədqiq olunan sənətkarlıq məhsullarının xalqımıza məxsus olduğu müəyyən edilmişdir.
- Sənətkarlıq məhsulları ticarət əlaqələrinin inkişafında daxili və xarici əlaqələrin genişlənməsində mühüm rol oynamışdır.
- Orta əsrlər dövründə sənətkarlığın inkişafı Naxçıvan bölgəsinin şəhərsalma, geyim, sənaye və s. kimi mədəniyyət sahələrinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyətli rol oynamışdır.
- Tədqiqat obyektinə çevrilmiş sənətkarlıq məhsullarının hərtərəfli və müqayisəli şəkildə təhlili əsasında erməni alimlərinin bu abidələri erməniləşdirmək cəhdləri ifşa olunmuş, bölgədə hazırlanan sənətkarlıq məhsullarının Azərbaycan türklərinə, xalqımıza məxsus olduğu sübuta yetirilmişdir.

Monoqrafiyanın əsas mənbəşünaslıq bazasını müəllif tərəfindən toplanmış çöl materialları təşkil edir. Tədqiqatın qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələrin uğurlu həllinə nail olmaq üçün yeri gəldikcə tədqiqatçıların müxtəlif vaxtlarda nəşr olunmuş zəngin ədəbiyyat və dövrü mətbuat materiallarından da istifadə edilmişdir. Problemin araşdırılması üçün Azərbaycan tədqiqatçıları ilə yanaşı, rus və türk alimlərinin tədqiqatları, müxtəlif dövrlərdə bölgəyə səfər edən əcnəbi səyyah, coğrafiyaşünas və tarixçilərin yol qeydləri və əsərləri də tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Azərbaycanın orta əsrlər dövrü sənətkarlığı bir sıra tədqiqatçılar (M.Heydərov, R.Əfəndiyev, Ə.Novruzlu, M.Nemət, H.Səfərli, N.Süleymanov, C.Mustafayev və s.) tərəfindən müəyyən qədər öyrənilsə də Naxçıvanda sənətkarlıq problemi kiçik istisnalar nəzərə alınmazsa, indiyə-

dək sistemli şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilməmiş, monoqrafiya səviyyəsində öyrənilməmişdir. Əsərin ən üstün məziyyəti məhz ilk dəfə olaraq Naxçıvan bölgəsində sənətkarlığın sistemli şəkildə öyrənilməsidir.

1. NAXÇIVANDA SƏNƏTKARLIQ MƏRKƏZLƏRİNİN TƏŞKİLİ VƏ İNKİŞAFI

Aparılan araşdırmalar, qaynaqlar və problemlə məşğul olan tədqiqatçılar təsdiq edir ki, Naxçıvanda orta əsrlər dövründə bir sıra sənətkarlıq sahələri inkişaf etmişdir. Bunu təsdiq edən ən mühüm qaynaqlardan biri də o dövrdən günümüzədək gəlib çatmış sənətkarlıq nümunələridir. Bəhs olunan zaman çərçivəsində hər bir dövrün özünəməxsus sənət əsərləri yaranmışdır. Bu sənət əsərlərinin əksəriyyəti muzeylərdə, tarixi yerlərdə, şəxsi kolleksiyalarda mühafizə edilərək saxlanılmışdır.

Hələ IV-V əsrlərdən etibarən Naxçıvanın ən iri şəhər və şəhəratrafı ərazilərində olduqca böyük sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri meydana gəlməyə başlamışdı. Təsədüfi deyildi ki, ilk orta əsrlər dövründə Naxçıvan bölgəsi istehsal etdiyi sənətkarlıq məhsullarına görə Yaxın və Orta şərqin ən çox inkişaf etmiş və tərəqqi tapmış bölgələrindən biri hesab olunurdu. Dövrünə görə regionun ən çox tanınmış şəhərləri sırasında yer alan Naxçıvan dünyanın ən gözəl və ən məşhur şəhərlərindən biri hesab olunmaqla yanaşı, həm də ən iri sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı (57, s. 51).

T.e.d. T.Dostiyev yazır ki, IX-X əsrləri Azərbaycan şəhərlərinin kiçik qala-şəhərlərdən iri siyasi-inzibati, sənətkarlıq-ticarət və mədəni-dini mərkəzlərə çevrilməsi dövrü hesab etmək mümkündürsə, XI-XII əsrləri şəhər həyatının yüksəlişi, çiçəklənməsi dövrü adlandırmaq olar. İctimai əmək bölgüsü baxımından şəhər kəndin əksi olaraq, sənətkarlıq məhsulları istehsalı, ticarətlə bağlı əməyin və zehni əmək fəaliyyətinin cəmləşdiyi məkan idi. Orta

108569

əslərdə Azərbaycan şəhərlərinin inkişafının iqtisadi əsasını sənətkarlıq və ticarət təşkil edirdi (18, s. 317). O dövrdə Azərbaycanın inkişaf etmiş şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvanda da sənətkarlar - əsnaflar sex (emalatxana) təşkilatlarında birləşirdilər. Təbii ki, sənətkarlıq sahələrinin yüksək səviyyədə inkişafı onların təşkilatlarının mərkəzləşməsinə gətirib çıxarmışdı. Aparılan araşdırmalardan bəlli olur ki, bəhs olunan dövrdə Naxçıvanda böyük sənətkarlar zümərəsi formalaşmışdı. Bunu günümüzədək gəlib çatmış tarix-mədəniyyət abidələrinin mühafizə olunduğu çoxlu sayda muzeylərimizdə saxlanan nümunələr, insanların məişət həyatında istifadə etdiyi əşyalar, həmçinin dünyanın bir çox ölkələrində nümayiş etdirilən xalqımıza məxsus sənətkarlıq nümunələri təsdiq edir. Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə sənətkar müəssisələri kortəbii şəkildə deyil, XI-XVI əsrlərdə şifahi şəkildə yayılan fütuvvatnamələr (sənətkarlar üçün davranış normasını və mənəvi-əxlaqi kamilliyə çatmaq yollarını müəyyənləşdirən meyar idi) əsasında idarə olunmuşlar. Sənətkar təşkilatları müxtəlif mənbələrdə sex, həmkar və əsnaf kimi təqdim edilir, bəzi mənbələrdə isə "muxtərifə", "uzan" və "əsnaf" kimi adlarla adlandırılırdı (63, s. 184). Bəzi tədqiqatçılar Azərbaycan şəhərlərində IX-XIII əsrlərdə sənətkar təşkilatlarının mövcudluğunu bildirirlər (3, s. 184). Bu dövrdə əsas kütləsi sənətkar və şəhər yoxsullarından ibarət olan "əxi"lər (qardaşlıq ittifaqları) ictimai həyatda daha fəal rol oynayırdılar (4, s. 125). Əxilər emalatxana sahibləri və sələmçilərə qarşı mübarizə aparır, təşkilat üzvlərinə və başqa şəhərdə olan məsləkdaşlarına kömək etmək üçün vəsait toplayırdılar.

Şəhər həyatındakı dəyişikliklər, sənət nümunələrinin inkişafı sənətkarların ictimai və siyasi rolunun nisbətən artmasına gətirib çıxardı. Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda şəhərlərin əsas istehsalədici qüvvəsi sənətkarlar idi. Sənətkarlar əsasən üç qrupa bölünürdü: 1) fərdi fəaliyyət göstərən sənətkarlar, 2) xüsusi təşkilatlarda (əснаflarda) birləşmiş sənətkarlar, 3) iri feodal emalatxanalarına (karxanalara) mənsub olan sənətkarlar (4, s. 282). Sənətkarlar evlərdə işləməklə bərabər emalatxanalarda da birləşirdi. Sənətkarlıq emalatxanaları, əsasən karvansara və bazarlarda yerləşirdi (63, s. 182).

Əsnaf təşkilatları quruluş etibarı ilə Qərbi Avropa sexlərindən xeyli fərqlənirdi. Feodalların şəhərlərdə hakim olması ilə əlaqədar olaraq əsnafların özünümüdafiə hüququ xeyli məhdud idi. Əsnaf mütəlif inzibati şəxslərə (kələntərə, naibə, darğaya) tabe idi. Bu şəxslər, adətən əsnafın daxili işlərinə qarışır, əsnaf daxilində baş verən mübahisəli məsələləri çox zaman inzibati yolla həll edirdilər. Ustalar əsnafın tamhüquqlü üzvləri olub, onun bütün istehsal fəaliyyəti və satış işləri üçün məsuliyyət daşıyırdılar. Əsnaf üzərinə vergi ustaların sayına görə təyin edilirdi (106, s. 123, 124).

Naxçıvan Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyəti dövründə inkişaf etmiş sənətkarlıq məhsulları istehsalına malik idi (4, s. 449). Bu da sənətkarlıq məhsullarının istehsalında əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsinə, sənətdaxili ixtisaslaşmanın genişlənməsinə, sənətkarların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olurdu. Bu dövrdə dəmirçilikdə sənətdaxili ixtisaslaşma nəticəsində əmək aləti hazırlayan mütəxəssis ustalar yetişirdi. Həmçinin, digər sənət sahələrində də bu ixtisaslaşma

müşahidə olunurdu. Məsələn qalayçılıq bilavasitə misgərlik sənəti ilə əlaqəli idi. Lakin qalayçılıq xüsusi sahə kimi fəaliyyət göstərir, onlar şəhər misgər xanalarında çalışır və yaxud kəndlərə gedib əhalinin mis qablarını qalaylamaqla məşğul olurdular. Bəzək istehsalında şəhər zərgərləri, xüsusilə fərqlənirdi. Gönişləmədə dabbaqlarla yanaşı xəz-dəri işləyənlər, sərraclər, çəkməçilər, çustçular, başmaqçılar, pinəçilər və s. çalışırdılar. Naxçıvan diyarında maldarlığın inkişafı burada gön və dəri işləmə üzrə sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Dərzilər arasında papaqçılar, palançılar, kürkçülər mövcud idi. Toxuculuq və xalçaçılıqla əlaqəli şəkildə boyaqçılar fəaliyyət göstərirdi. Daşışləmə sahəsində memarlar, bənnalar, həkkaklıqla məşğul olan ustalar var idi. Ağacışləmədə dülgər, nəccar və digər ixtisaslar inkişaf edirdi. Şəhərdəki sənətkarlar adətən bazarlarda, yaxud ayrı-ayrı məhəllələrdə məskən salmışdılar. Buna görə də, həmin məhəllələri müxtəlif peşələrə görə adlandırırdılar. Naxçıvan ustaları tərəfindən hazırlanan məmulatlar təkcə Azərbaycanda deyil, hətta onun hüdudları xaricində də şöhrət tapmışdı (62, s. 45).

Son orta əsrlər dövründə Naxçıvan diyarında əhəmiyyətinə görə ikinci şəhər sayılan Ordubadda da sənətkarlıq inkişaf etmişdi (13, s. 25). Ordubadda boyaqçılıq, dəri aşılama və dulusçuluq başqa sənət sahələrinə nisbətən daha geniş yayılmışdı. Burada səkkiz dəri aşılama dükanı, iki keçəçi dükanı, bir boyaqxana və bir də dulusçu dükanı fəaliyyət göstərirdi. Ümumiyyətlə, Ordubad şəhərində otuz sənətkar dükanı var idi ki, onlarda yuxarıda adını çəkdiyimiz sənətlərdən savayı dərzilər, çəkməçilər, dəmirçilər öz peşələri ilə məşğul olurdular (13, s. 26). Yerli əha-

linin verdiyi məlumatlara görə, həmin sənətkarlar əsasən Ordubad bazarının yerləşdiyi ərazidə fəaliyyət göstərmişdir. Bazar ərazisində dükən və emalatxana sahəsi tutan hər bir sənətkar, xırda tacir, xüsusi sənət və ticarət vergiləri (dəzğahbaşı, toxucu pulu və s.) ilə yanaşı, şəhər əhalisinin aşağı təbəqəsi kimi digər vergiləri də verməli, mükəlləfiyətlər daşımali idi. Ticarətdə olduğu kimi sənətkarlığın da mərkəzi bazar idi. Məhz buna görə də sənətkar dükanlarının bir hissəsi bazarda cəmləşmişdi. XII əsrdə Naxçıvanda olan 1000 dükandan 450-si və bir neçə gön emalatxanası bazarda idi (106, s. 35). Sənətkarların və tacirlərin bir bazarda cəmləşməsi yerli hakimlərin daxili siyasətinə uyğun gəlirdi, çünki belə olduqda tacir və sənətkarlara dövlətin nəzarəti daha asan olur, fərdi sənətkarlar öz mallarını istədikləri kimi sata bilmir və vergi toplanması işi də asanlaşır (62, s. 105).

Xanlıqlar dövründə də Naxçıvan şəhərindəki 279 sənətkar emalaxanasından 31-i karvansaralarda, 248-i isə bazarda yerləşirdi. Naxçıvan şəhərində sənətkarlıq emalatxanalarının məhəllələr üzrə yerləşməsi vəziyyətinə də diqqətli cəlb edən C.Mustafayev qeyd edir ki, sənətkarların ayrı-ayrı məhəllələr üzrə bölgüsü də müəyyən maraq doğurur. Həmin bölgülərdən aydın olur ki, sənətkarların böyük əksəriyyəti Naxçıvanın köklü sakinləri olub, əsasən onun qədim məhəllələrində məskunlaşmışdılar. Məsələn, Naxçıvan sənətkarlarının 97 nəfəri Əlixan məhəlləsində, 91 nəfəri Şahab məhəlləsində, 56 nəfəri isə Sarbanlar məhəlləsində yaşayırdılar (63, s. 51-52).

Naxçıvanda sənətkarlıq mərkəzlərindən danışdıqda ən əvvəl hələ ən qədim dövrlərdən meydana gəlmiş daşyonma sənətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Naxçıvanda

bu sənətin yüksək səviyyədə inkişafı orta əsrlər dövründə bölgədə bir çox daşyonma mərkəzlərinin yaranmasına səbəb olmuşdu. Bunu bölgədə uzun müddət fəaliyyət göstərmiş daşyonma və ya daş-üzərində işləmə mərkəzləri də təsdiq edir.

2. SƏNƏTKARLIQ SAHƏLƏRİ

2.1. DAŞYONMA

Məlumdur ki, daş insanların məişətində ən qədim və təbii sərvətlərdən biri hesab edilmişdir. Hələ ən qədim dövrlərdən ibtidai insanlar daş alətlər vasitəsilə özlərinə yemək əldə etmiş, ondan müxtəlif əşyalar düzəltmişlər. Daş insanların estetik zövqünün inkişaf etdirilməsində böyük rol oynamışdır. Əbəs deyildir ki, ilk rəsm nümunələri də daş və qayalar üzərində cızılmışdır. Elə buna görə də insanlar uzaq keçmişdən bu günə qədər daşı həmişə müqəddəs saymışlar. Alimlərin fikrincə, Azərbaycan ərazisində müqəddəsləşdirilmiş təbii obyektlərdən ən qədimi daş olmuşdur. Dağa, daşa sitayiş, daşdan müalicə vasitələri kimi istifadə etmək Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Elmi araşdırmalar göstərmişdir ki, uzaq keçmişdə ölkəmizdə daşdan insan, heyvan fiqurları düzəltmək onların üzərini bəzəmək məhz bu məqsədlə edilmişdir. Keçmişin yadigarı sayılan bu abidələr daha çox bədii və estetik xüsusiyyətləri ilə maraqlandırır. Onlar xalqımızın içərisindən çıxmış sənətkarların müxtəlif dövrlərdə əl qabiliyyəti, dünyagörüşü və zövqü haqda geniş məlumat verir. Tarixin bütün dövrlərində daş üzərində insanlar müxtəlif naxışlar salmış və öz düşüncələrini gələcək nəsillərə çatdırmaq istəmişlər. Bu isə Azərbaycanda, o cümlədən də Naxçıvanda incəsənət tarixinin çox qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

Zəngin daş yataqlarına malik olan Naxçıvan bölgəsinin sakinləri bir sıra yaşayış məskənlərində daş-üzərində işləmə, bədii daşyonma mərkəzləri yaratmış və bu mərkəzlərdə fəaliyyət göstərmişlər. Bu mərkəzlərdə çalışan

ustalar bölgənin daş ehtiyatından xammal mənbəyi kimi istifadə edərək, yaşadıkları dövrdə sonralar saxtalaşdırılması mümkün olmayan çoxlu abidələr yaratmış və gələcək nəsillərə yadigar qoymuşlar. A.Mustafayev (110, s. 3-5), Ə.Novruzlu (70, s. 292-301), H.Səfərli (82, s. 24-25), öz tədqiqatlarında Azərbaycanda, o cümlədən də qədim Naxçıvan bölgəsində daşyonma sənətinin tarixi, keçdiyi inkişaf yolu haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər. Tədqiqatçı alimlər qeyd etmişlər ki, orta əsrlər zamanı Naxçıvan ərazisində daşyonma sənətinin inkişaf etməsi və daha da təkmilləşməsi, bölgədə bir sıra daş karxanalarının, daşyonma mərkəzlərinin, sənətkar sexlərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Bu mərkəzlərdə Naxçıvan ərazisinin zəngin daş yataqlarında olan bir çox daş növündən istifadə edilmişdir. Xüsusən çay daşı, dağ daşı, tuf, mərmər və s. kimi möhkəmliyi və gözə çarpmağı ilə fərqlənən, həmçinin, memarlıq üçün böyük əhəmiyyət daşıyan daşlardan peşəkar ustalar mühüm sənət əsərləri yaratmışlar. XII-XIII əsr Naxçıvanda bədii daşyonma-daşüzərində işləmə sənətkarlığının inkişafı sayəsində böyük memarlıq abidələri inşa edilmişdir.

Daşyonma mərkəzləri Naxçıvanın bir çox yaşayış məskənlərində fəaliyyət göstərmişdir. Lakin, bu mərkəzlərin çoxluq təşkil etdiyi ərazilər, əsasən Ordubad və Culfa rayonları olmuşdur. Bu isə həmin bölgələrdə müxtəlif daş növlərinin zənginliyindən irəli gəlmişdir. Ordubad rayonunun Biləv kənd sakini Əsədov Əsəd Kərəm oğlunun (1925-ci ildə anadan olmuşdur) verdiyi məlumata görə, Biləv kəndinin yaxınlığında, Yalqızaq deyilən yerdə “Gülmüş ağılı”, “Mahmud ağılı” adı ilə tanınan ərazidə daş-

yonma mərkəzləri fəaliyyət göstərmişdir. Həmçinin, bu ərazidə Qarovulxana, Arpaçuxuru, Südyolu adlandırılan bölgədə də daş karxanalarının fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumatlar vardır. Rayonun Tivi kənd sakini Qurbanov Nağı Tağı oğlunun (1935-ci ildə anadan olmuşdur) verdiyi məlumata görə isə, Tivi kənd ərazisinə aid olan, lakin vaxtilə Sürcü kəndi kimi tanınan bölgədə “Bəzir” karxanası adı ilə tanınan daşyonma mərkəzi fəaliyyət göstərmişdir. Bu mərkəzdə istehsal olunan məhsullar üçün daş xammalı ən çox Qalxana dağından kəsilərək gətirilmişdir.

Daşyonma mərkəzlərinin Culfa şəhəri və ona yaxın kəndlərdə də fəaliyyət göstərməsi haqqında maraqlı məlumatlar mövcuddur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Culfa rayonunun şimal-şərqində Darıdağ mineral su mənbəyinin yaxınlığında, təqribən 2 km aralıda, yolun sağ tərəfində daş-yonma mərkəzi fəaliyyət göstərmişdir. Ərazidə olan böyük daş ehtiyatları burada qədim zamanlardan daşyonma sənətinin inkişafı üçün zəmin yaratmışdır. Təbii ki, bu daşlar dağın üstündə kəsilmiş və yonulub hamarlanaraq müxtəlif ölçüyə və formaya salınmışdır. Burada əsasən, sarımtıl və qırmızımtıl rəngli daş növündən istifadə edilmişdir. Mərkəz hazırda fəaliyyət göstərməsə də, orada indi də iş prosesində sıradan çıxmış və yaxud da keyfiyyəti ustanı təmin etmədiyindən işi yarımçıq qalmış çoxlu dəyirman daşları, sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidələri qalmışdır. Ərazidə dəyirman daşlarının və sənduqələr üçün materialın kəsilib çıxarıldığı yer aydın görünür. Burada olan daşlardan qoç abidələrinin düzəldilməsi üçün də istifadə edilmişdir. Qeyd etdiyimiz daş karxanasında sənduqə və qoç heykəli məzar daşları formasında kəsilmiş, lakin

tam yonulub düzəldilməmiş, üzərində iş yarımçıq qalmış daşlar vardır.

Müxtəlif sənətkarları özündə cəm edən daş-üzərində işləmə mərkəzləri uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Daş üzərində işləmə mərkəzlərinin meydana gəldikləri dövrün müəyyənləşdirilməsi məsələsində bəzi mübahisələr olsa da, tədqiqatçıların əksəriyyəti onların yaranmasını islamdan əvvəlki zamanlara, Sasanilər imperiyasının hökmranlığı dövrünə aid edirlər. Natural təssərfatın hökmranlığı dövründən meydana gələn bu sənətkarlıq mərkəzləri ilk növbədə insanların məişətdə olan tələbatını ödəmək üçün yaransa da, sonradan yaşayış məskəninin, zamanla formalaşan şəhər əhalisinin və hökmdarların sənətkarlıq məhsullarına olan tələbatlarını ödəmək məqsədilə yaradılmışdır (63, s. 182). Bu mərkəzlər sonradan genişlənmiş, ölkə əhalisinin tələbatına uyğun fəaliyyət göstərmişdir.

Bölgədə fəaliyyət göstərmiş daşyonma –daşüzərində işləmə mərkəzləri tək-tək hallar istisna olmaqla indiyədək tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmış və sistemli tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Lakin həmin mərkəzlərin bəziləri, məsələn Darıdağ daş-yonma mərkəzi orta əsrlər dövründən başlayaraq fəaliyyət göstərmiş və bölgədə çox məşhur olmuşdur. Bu fikri ərazidən toplanılan yerüstü arxeoloji materiallar da təsdiq edir. Karxanadan əldə olunan şirli keramika məmulatı və digər saxsı materiallarından aydın olur ki, daş karxanasının fəaliyyəti orta əsrlər dövründən başlayaraq uzun bir tarixi dövrü əhatə edir. Məhz, bu səbəbdən də Azərbaycan ərazisi 1828-ci ildə Rusiyaya birləşdirildikdən sonra bu mərkəz bölgəyə gələn rus məmurlarının və tədqiqatçıların diqqətini cəlb

etmiş, onlar nəşr etdirdikləri əsərlərdə ondan bəhs etmişlər (107, s. 19). İlhaqdan 8 il sonra Sankt-Peterburqda nəşr olunan bir əsərdə qeyd olunur ki, həmin vaxt Culfa yaxınlığında daş üzərində işləmə sənəti üzrə mərkəz fəaliyyət göstərmiş, orada Darıdağ daşından dəyirman daşları və qəbirüstü xatirə abidələri hazırlanmış (113, s. 313). Həmçinin, K.A.Nikitin öz məlumatlarında qeyd edir ki, Culfa yaxınlığında Darıdağ daşından dəyirman daşları və qəbirüstü abidələr düzəldirdilər (112, s. 136). Darıdağ daş üzərində işləmə mərkəzi və orada istehsal olunan orta əsr abidələri haqqında XIX əsr mənbələrində, tədqiqatçı alimlərdən M.Vəlilinin (Baharlı) (94, s. 148). və H.F Səfərlinin (83, s. 25) və başqalarının əsərlərində maraqlı məlumatlar verilmişdir.

Darıdağ daş üzərində işləmə mərkəzinin geniş fəaliyyətindən və satış bazarının əhatəsindən bəhs edən AMEA-nın müxbir üzvü H.Səfərli yazır ki, burada nəinki Culfa ərazisindəki yaşayış məskənləri üçün abidələr hazırlanmış, həmçinin ətraf kəndlərdən də sifarişlər qəbul edilmiş və hazır material müxtəlif yerlərə aparılmışdır. Müəllif topladığı çöl materiallarına əsasən fikrinə davam edərək, daş karxanasının fəaliyyətinin XX yüzilliyin 60-cı illərinə qədər davam etdiyini göstərmişdir (83, s. 25).

Darıdağ daş üzərində işləmə mərkəzi iki böyük hissəyə ayrılır. Burada daş üzərində işləyən ustalar daş yonmaq üçün bir neçə mərhələdə iş aparmışlar. Daşın kəsilməsi, ilkin emalı, yonulması, hamarlanıb cilalanması və s. ayrı-ayrı sənətkarlar tərəfindən yerinə yetirilmişdir. Karxanada diametri 130 sm, hündürlüyü isə 26 sm-dən çox olan 20-dək belə abidəyə rast gəlinir. Həmçinin, tək-tək də olsa üzərində iş tamamlanmış hazır materiallar da

vardır (şəkil 1). Daş üzərində işləmə mərkəzinin şərq tərəfindəki dağın qərbində çıxarılan sarı rəngli daşlardan isə əsasən qəbirüstü xatirə abidələri hazırlanmasında istifadə olunmuşdur.

Mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, orta əsrlər zamanı şəhərlərdə və ya şəhərətrafi yerlərdə fəaliyyət göstərən bu cür müəssisələr adi sənətkarlıq emalatxanaları olmayıb manufaktura tipli karxanalar idi (89, s. 113-114). Fikrimizcə, ictimai əmək bölgüsünə əsaslanan bu iş üsulu orta əsrlər dövründə fəaliyyət göstərmiş Darıdağ daş karxanasında da mövcud olmuşdur. Bunu şərtləndirən amillərdən birinin mərkəzin çox geniş bir ərazidə fəaliyyət göstərməsi olmaqla yanaşı, biri də mühüm ticarət yollarının keçdiyi, əhəmiyyətli ticarət məntəqəsi olan Culfanın yaxınlığında yerləşməsidir.

Ehtimal etmək olar ki, burada işləyən daş-yonan ustalarla yanaşı onların işinə yardım edən köməkçi şagirdlər də fəaliyyət göstərmişlər. Yəni, manufaktura tipli bu karxanada istehsal əmək bölgüsü əsasında aparılmış müxtəlif əməliyyatlar yerinə yetirilmişdir. Digər sənət növlərində olduğu kimi daşyonma sənətkarlığı sahəsində çalışan ustalar da bir-biri ilə əlaqəli olmuşdur.

Azərbaycanda daş-üzərini bəzəmək, onlarda kəsmə, oyma, cızma üsulu ilə naxışlar açıb insan, heyvan və başqa təsvirləri həkk etmək XI-XIII əsrlərdə dekorativ-tətbiqi sənətin geniş yayılmış sahələrindən biri idi. Bu əsrlərə aid daş bəzəklərinə əsas etibarilə memarlıq abidələrində və məzar daşlarının üzərində təsadüf edilir. Bu dövr daş bəzəklərinin bədii xüsusiyyətlərinə diqqət yetirsək onların həndəsi, nəbatı, insan, heyvan, hətta süjet xarakterli mövzularda icra edildiyini görürük. XI-XII əsrlərdə hazırlanmış

daş abidələri üzərində daha çox həndəsi və stilizə edilmiş nəbati ornamentlərlə, XIII əsrdə və sonralar daş işlərində isə nisbətən real səpgidə işlənmiş, gül-çiçək, insan və heyvan təsvirlərilə qarşılaşırıq. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər XI-XII əsrlərdə biz həndəsi və stilizə edilmiş nəbati ornamentlərlə bəzədilmiş oyma işlərində bu bəzəklərə bənzər kufi yazılara rast gəliriksə, XIII və sonrakı əsrlərdə real səpgidə oyulmuş nəbati ornamentlər arasında gül-çiçək rəsmi ilə yanaşı “nəstəliq” xəttini görürük (21, s. 41).

Daş üzərində həkk edilmiş həndəsi bəzəklərə XII əsrin memarlıq abidələrində də təsadüf edilir. Bu tipli memarlıq abidələri sırasına ilk növbədə Culfa yaxınlığındakı Gülüstan türbəsini aid edə bilərik. Sənətkar abidənin üzərində böyük ustalıqla ardıcıl təkrar olunan 3 həndəsi ornamentli olan orijinal kompozisiyanı dörd dəfə təkrarından məharətlə istifadə edərək gözəl sənət əsəri yaratmışdır. Burada tətbiq olunan həndəsi ornamentlərin əsasını çoxuclu ulduz və ondan gedən şüalar təşkil edir. Burada 5-6-8 bucaqlı ulduzlara və onlardan qurulmuş kompozisiyalara rast gəlirik. Bu həndəsi naxışlı oymalar, bədii xüsusiyyət və məzmununa görə bişmiş kərpicdən tikilmiş Naxçıvandakı Möminə xatın türbəsinin bəzəklərinin təkrarıdır.

XI-XIII əsrlərdə yaradılmış daş üzərində oyma işlərinin ən böyük və maraqlı səhifəsini həndəsi ornamentlər təşkil etsə də, XIV əsrdən sonrakı dövrlərdə nəbati ornament və canlıları təsvir edən rəsmlər üstünlük təşkil edir.

Fikrimizcə, Culfa kimi mühüm ticarət məntəqəsinin yaxınlığında yerləşdiyindən Darıdağ daşyonma-daşüzərində işləmə mərkəzi də kortəbii şəkildə istədiyi kimi işləməmiş, şəhər idarəsi orqanlarının nəzarətində olmuş,

müəyyən qanunlar əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Culfa və Ordubad bölgələri ərazisində aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu bölgədə olan bir çox xatirə abidələri, həmçinin su dəyirmanlarındakı dəyirman daşları və s. Darıdağ daş üzərində işləmə mərkəzində istehsal olunan maddi-mədəniyyət nümunələridir. Bütün bunlara əsasən demək olar ki, orta əsrlər dövründə Culfa bölgəsi ərazisində bir çox daş yonma mərkəzlərinin işləməsinə baxmayaraq, Darıdağ daş üzərində işləmə mərkəzi daha məşhur, aparıcı olmuş manufaktura tipli müəssisə kimi uzun müddət fəaliyyət göstərmişdir.

Toplanmış materiallara görə Culfa rayonundakı Daşkəsən düzündə və rayonun Kırna kəndində “Səfərevləri” deyilən yerdə də daşyonma mərkəzləri fəaliyyət göstərmişdir. Kırna kənd qəbristanlığında haliyədə mövcud olan 20-yə yaxın sənduqə, 10 ədəd daşdan hazırlanmış qoç heykəli formasında məzar daşları sözsüz ki, kənddə olan daşyonma mərkəzində düzəldilmişdir. Tədqiqatçılar nəinki Ordubad və Culfa rayonları kimi ərazicə böyük olan rayonlarda, həmçinin, Naxçıvan ərazisinin digər bölgələrində də daş karxanalarının fəaliyyəti haqqında məlumat verirlər. Etnoqraf-alim Q.Qədirzadə topladığı materiallara əsasən qeyd edir ki, Babək rayonunun Aşağı Buzqov kəndində daş karxanası mövcud olmuşdur. Bu ərazidə mövcud olan daş qoç və qoyun fiqurlarının, dəyirman daşlarının mövcud olması bölgədə daş işləmə sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsində olmasından xəbər verir (59, s. 93). Sədərək rayonunun şimal-qərbində, Kərki kəndi yaxınlığında Bəzixana adı ilə tanınan daş üzərində işləmə mərkəzi fəaliyyət göstərmişdir.

Tədqiqatçılar bu mərkəzin orta əsrlərə aid olduğunu qeyd edirlər. XX əsrin 60-cı illərində burada yerin altından dəyirman daşı formasında düzəldilmiş nəhəng zəyərək daşı tapılmışdır. Bu daşdan müxtəlif bitkilərin, xüsusilə, zəyərəyin yağının çıxarılması üçün istifadə edilmişdir (66, s. 87). Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Naxçıvan ərazisinin bir çox yerlərində daşyonma mərkəzlərinin fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumatlar vardır. Bu faktları müxtəlif bölgələrdə olan məzar daşları da təsdiq edir. Bu cür məzar daşlarına demək olar ki, ən çox Ordubad, Culfa, Şahbuz və Babək rayonlarında rast gəlinir. Bölgələr üzrə daşların fərqli növdə və müxtəlif rəngdə olması da diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir.

Məlumdur ki, daşyonma sənətinin Azərbaycanda da ən qədim sənət növlərindən biri olmaqla hələ Paleolit dövrü düşərgələrindən tapılmış sənət nümunələrindən bəlli olmuşdur (110, s. 3-5). Daşyonma sənətinin izlərinə təkcə Naxçıvan ərazisində deyil, bütün türkdilli xalqlar yaşayan bölgələrdə rast gəlinmişdir. Bu sənət tarixən geniş inkişaf yolu keçmişdir. Daşışləmə sənətinin ən qədim nümunələrinə daş və qayalar üzərində rast gəlinir. Tədqiqatçı-alimlər bunun əsas səbəbini insanların məişətində daşın xüsusi rol oynaması ilə əlaqələndirirlər. T.Parlaq qeyd edir ki, petroqliflərin Mezolit və Erkən Neolit dövrlərinə aid olan ən erkən nümunələri Qərbi Türküstandan Şərqi Türkünə qədər olan bölgələrdə aşkar edilmişdir. Bu sənətin ilk nümunələrinə daş və qayalar üzərindəki təsvirlərdə rast gəlinmişdir. Qaya rəsmlərində ilk öncə ata-babalarımızın qorxduqları, daha sonra isə ovladıqları heyvanların rəsmləri cızılmış və Mərkəzi Asiya heyvan üslubu və Türk miniyatür sənətinin təməli qoyulmuşdur (103, s. 327-328).

Ulu əcdadlarımız ov səhnələrini, onunla bağlı magik təsvirlərini bu təsvirlər vasitəsilə canlandırmağa çalışmışlar. Buradan görünür ki, insanların ən qədim bədii yaradıcılıq növlərindən biri də elə daş üzərində təsvirlərin işlənməsi sənəti olmuşdur. Tarixin müxtəlif inkişaf dövrlərində tikinti işlərinin çoxalması ilə əlaqədar olaraq daşışləmə sənətinin tətbiqi istiqamətləri genişlənmişdir. Daşdan məişət əşyaları hazırlanmasında, yaşayış və müdafiə istehkamlarının inşasında geniş istifadə edilməyə başlanmışdır (111, s. 3).

Əvvəlcə ilkin əmək alətləri kimi istifadə olunan daşdan, zaman keçdikcə məişət əşyası, inşaat materialı və s. kimi geniş istifadə edilmişdir. Orta əsrlər dövründə isə Azərbaycanda daşyonma-daş üzərində oyma sənəti xüsusilə daha çox tərəqqi etmişdir. Daşın bədii şəkildə yonulub müəyyən formaya salınması daşışləmə sənətində vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Bu isə müxtəlif əmək alətlərindən istifadə etməklə əldə edilmişdir. Bədii daşyonma sənəti Azərbaycan xalqının dekorativ bədii yaradıcılığının inkişafına da yüksək təsir etmişdir. A.Mustafayev yazır ki, daşyonma sənətkarlığında əsas yerlərdən birini xatirə abidələri tutur ki, bu sənətin ilk nümunələrinin tarixi hələ İslamdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır (110, s. 5). Maraqlıdır ki, daşışləmə sənətinin istehsal prosesi bir neçə mərhələdən keçmişdir. İlk əvvəl daş abidələri düzəltmək üçün xammal əldə edilir, sonra yonulub formalaşdırılır, ən sonda isə üzərində əks olunacaq naxışlar həkk olunurdu. Azərbaycanın daş abidələrində olan oyma naxış geniş tətbiq olunmuşdur ki, bu üsulun inkişafında əsasən ərazidəki zəngin daş ehtiyatının mövcudluğu böyük rol oynamışdır (94, s. 103). Aparılan müşahidələr göstərir ki, Ordubad ra-

yonu ərazisində qeydə alınmış məzar daşlarının əksəriyyəti ağ, boz, sarımtıl mərmər və adi yaşıltıl rəngli daşlardan hazırlanmışdır. Ordubad rayonunun epigrafik abidələrini daha geniş və hərtərəfli şəkildə tədqiq edən AMEA-nın müxbir üzvü H.Səfərli yazır ki, yaşıl rəngli daş növü bütün Ordubad rayonu üçün xarakterikdir. Rayonun əksər kəndlərində daşdan hazırlanmış bu tip başdaşlara rast gəlmək mümkündür (84, s. 51). Culfa rayonu ərazisində günümüzədək gəlib çatan qəbirtüstü abidələrin əksəriyyəti isə Ordubad bölgəsindən fərqli olaraq qırmızımtıl rəngli dağ daşından hazırlanmışdır. Bu tip orta əsr mədəniyyət abidələrinin əksəriyyəti dəyirman daşlarından, qəbirüstü daşlardan və s. ibarətdir. Qəbirlər üzərindəki abidələr yerli sənətkarlar tərəfindən mahir ustalıqla hazırlanmış ərazinin keçmiş sakinlərinin memarlıq sahəsindəki fəaliyyətlərini nümayiş etdirməklə yanaşı, həm də dəfn olunan adamın sənətini, peşə və məşğuliyyətini, dini-mifoloji dünyagörüşünü özündə əks etdirmişdir.

Orta əsrlər dövründən günümüzədək tarixi keçmişini özünün daş yaddaşında yaşadan və əsaslı mənbələr və rən məzar daşları, memarlıq abidələri, bütün dövrlər üçün çox qiymətli sənət əsərləridir. Bu baxımdan da daş-ışləmə sənətində özünəməxsus yeri olan Naxçıvanın xatirə abidələri hər zaman tədqiqatçı alimlərin, səyyahların diqqətini cəlb etmişdir.

Dünyasını dəyişmiş insanların xatirəsinin əbədiləşməsi üçün daşlardan müxtəlif formada xatirə abidəsi düzəltmək, onlar üzərində gələcək nəsillərə müəyyən bilgiler vermək üçün yazı və işarələr çəkmək həm qədim, həm də orta əsrlər dövründə geniş yayılmışdır. Ərazidə olan daş əmək alətləri, sütun altlıqları, və s. vaxtilə Naxçıvan MR

ərazisinə daxil olan bölgələrdə fəaliyyət göstərmiş daşyonma mərkəzlərinin məhsuludur. Daşışləmə sənətinin ən incə və zərif nümunələri bəzək əşyası istehsalında özünü göstərir. Daş əmək alətlərindən həmçinin, su dəyirmanı və əl dəyirmanı (kirkirə) daşları kimi də geniş yayılmışdı.

Naxçıvan diyarında daşyonan ustalar əhalinin daş əmək alətlərinə, tikinti daşlarına, sütun altlıqlarına, qəbirüstü xatirə abidələrinin hazırlanmasına olan tələbatını yerinə yetirmişlər. Azərbaycan ərazisində məhəlli xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bir sıra memarlıq məktəblərinin əmələ gəlməsi onların çoxcəhətli sənətkar fəaliyyətləri ənənəvi daş-ışləmə sənətini daha da zənginləşdirmişdir.

2.2. DULUSÇULUQ

Orta əsrlər dövründə Naxçıvanda inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən biri də dulusçuluq sənəti idi. Bu sənət Azərbaycanda sənətkarlığın ən qədim sahələrindən olub günümüzədək öz əhəmiyyətini saxlamış sahələrdən biri hesab edilir. Mütəxəssislər dulusçuluq sənətinin meydana çıxmasını Neolit dövrünə aid edirlər. Sənətkarlığın bu sahəsi əhalinin gündəlik tələblərinə xidmət etdiyi üçün xalqın mədəni və məişət həyatı ilə bilavasitə yaxından bağlı olmuşdur (73, s. 9). O.Həbibullayev yazır ki, əvvəlcə əsasən qadınların məşğul olduğu dulusçuluq bir sıra texniki nailiyyətlər nəticəsində müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdi. Arxeoloji materiallar göstərir ki, Eneolit və Tunc dövrlərinə aid gil qablar dulus çarxlarında hazırlanmış və xüsusi kürələrdə bişirilmişdir. Dulus kürələrinin ən qədim qalıqları I Kültərə yaşayış yerində aşkar olunmuşdur (38, s. 57). Kültərədən tapılmış müxtəlif formalı

məişət əşyaları-küpələr, çölməklər, badyalar, kasalar banka şəkilli qablar, dairəvi qapaqlar, həmçinin gildən düzəldilmiş müxtəlif heyvan heykəlcikləri bunu təsdiq edir. Bu dövrdə gildən hazırlanmış qabları bişirmək üçün kürələrin meydana gəlməsi, dulus çarxının kəşf edilməsi dulusçuluq sənətinin sonrakı inkişafına ciddi təsir göstərən mühüm nailiyyət hesab edilmişdir (73, s. 31).

İlk orta əsrlərin sonlarından başlayaraq Azərbaycanda dulusçuluq istehsalı daha yüksək səviyyəyə çatmışdı. Bu dövrdə saxsı qabların yayılması arealı Azərbaycanın demək olar ki, bütün şəhər və vilayətlərini əhatə etmişdi. Zəngin çeşidə malik olan dulus məmulatı, hər şeydən öncə, məişət ehtiyaclarını təmin etməkdən irəli gəlmişdir. Ona görə də, Azərbaycanın dulus ustaları əhalinin zəruri məişət və təsərrüfat ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif növ saxsı məmulatı istehsal etmişlər. IX –XII əsrlərdə Naxçıvan dulusçuları şirli qab istehsalı (kasa, boşqab, pialə, dolça, ədviyyat qabları, çıraq və s.) sahəsində müvəffəqiyyət qazanmışdılar. Bəzi saxsı məmulatların təkə görünən hissələri şirlənirdi. Lakin çox hallarda qablar öz praktiki əhəmiyyətindən asılı olaraq həm daxildən, həm də xaricdən şirlə örtülürdü. Naxçıvan şirli saxsı qablarında başlıca olaraq göy, mavi, yaşıl, qəhvəyi, sarı, bənövşəyi, ağ, qara rənglərdən istifadə edilmişdir. Şirli qabların əsas naxışlarını həndəsi və nəbati ornamentlər təşkil edirdi. Öz yaradıcılıqlarında müstəqil olan Naxçıvan ustaları şirli qab istehsalı sahəsində Yaxın Şərqi və Cənubi Qafqaz şəhərlərində tətbiq olunan texniki üsullardan da istifadə edirdilər. Dulus məmulatları Yaxın Şərqi ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da təsərrüfat və məişətdə geniş istifadə olunurdu. Məlum olduğu kimi islam dini adətlərinə

gərə yeməkdə istifadə olunan qablar əsasən saxsı və ya ağacdan olmalı idi. Qızıl və ya gümüş qablarda xörək yemək günah sayılır, dəmir, mis və qalaydan olan qablarda isə xörək yemək qadağan olunurdu (62, s. 48). Bütün bunlara görə ki, orta əsrlər dövründə dulusçuluq sənətinin inkişafına geniş imkanlar yaradılırdı.

Orta əsrlər dövründə dulusçuluq məhsullarına olan tələbat böyük idi. Lakin monqol işğalları sənətkarlığın digər sahələri kimi, dulusçuluğun inkişafına da ağır zərbə vurmuşdu. Bu isə əsasən saxsı qabların istehsalında müəyyən qədər geriləməyə səbəb olmuşdur. Ancaq bu problem sonrakı yüzilliklərdə aradan qalxmışdır (106, s. 231). XV–XVII əsrlərdə dekorativ kərpic və kaşı istehsalında artım yaranmış və bu dövrdə saxsı məmulatı istehsalı üç istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bunlar əsasən şirsiz, şirli qablar və tikinti materialları idi. Şirsiz saxsı məmulatlarına küplər, qazanlar, səhənglər, bardaqlar, süd qabları, dolçalar, çiraqlar, qəlyanlar və s. aiddir. Bu qabların bədii tərtibatı zamanı xətti və nöqtəvari naxışlardan, həndəsi ornamentlərdən geniş istifadə edilmişdir. Bununla belə, məişət keramikasının istehsalında yaranmış bu gerilik sonrakı əsrlərdə tikinti keramikasının həcmində artması ilə əvəz olunmuşdu. XV – XVII əsrlərdə tikinti işlərinin genişlənməsi bəzək işlərində istifadə edilən dekorativ kərpic və kaşı istehsalının həcmində artmasını zəruri edirdi (106, s. 231–232). Naxçıvanda tikilən saraylar, qalalar, məqbərələr və yaşayış evləri sübut edir ki, Naxçıvan bənnaları böyük məharətə malik olmuşlar. Orta əsrlər dövründə Naxçıvanda xüsusi gildən istifadə olunmuşdu (62, s. 53).

XVII əsrin sonlarından başlayan və xanlıqlar dövründə də davam edən ümumi iqtisadi tənəzzül dulusçuluğa

da mənfi təsir göstərmişdir. Mülki tikinti işlərinin azalması, tikililərdə bəzək materialı kimi kaşı və digər dekorativ bəzək vasitələrindən az istifadə edilməsi tikinti keramikasının istehsal həcmnin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu. Dulusçuluqda da əmək bölgüsü onun daxilində ixtisaslaşmanın artması ilə səciyyəli idi. Tikinti məmulatlarının hazırlanması, dulusçuluq sənəti ilə məşğul olan ustalar getdikcə müstəqil fəaliyyət göstərirdilər. Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərində inşa edilən ictimai binalarda, ilk növbədə isə hamamlarda yerli istehsalın məhsulu olan kaşılardan istifadə edilirdi.

Müstəqil Azərbaycan xanlıqlarının mövcud olduqları XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəlində dulusçuluq istehsalının aparıcı sahəsi kimi daha çox məişət keramikasını qeyd etmək olar. O dövrdə Azərbaycanın dulus ustaları məişətin müxtəlif sahələrində işlədilən çoxlu gil məmulatları hazırlayırdılar.

Tədqiqatçıların apardığı araşdırmalardan məlum olur ki, Naxçıvanda dulusçuluq sənəti inkişaf etmiş bir sənət sahəsi kimi tamamilə formalaşmışdır. Burada istehsal edilən saxsı qablar istər hazırlanma texnikasına, istərsə də zəngin bəzək elementlərinə görə yüksək səviyyəyə çatıb. Su kəmərləri üçün saxsı boruların, tikinti işlərində geniş istifadə edilən kaşı və bəzək kərpiclərinin istehsalı da Naxçıvan dulusçularının əsas məşğuliyyətlərindən olub. Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, məişətdə işlədilən dulusçuluq məhsulları öz təyinatlarına görə bir neçə qrupa bölünürdülər. Bunların arasında su qabları, yemək qabları, süd məhsulları üçün qablar, evlərin qızdırılması və işıqlandırılması üçün nəzərdə tutulan qablar əsas yer tuturdu. Təkcə məişətdə işlədilən su qablarının bir neçə növü - su

daşımaq üçün səhəng, cürdək, bardaq, şəhrəng, kuzə, su saxlamaq və süfrədə işlətmək üçün küp, sürahi, qurqur, dolça, parç, tayqulp, yuyunmaq və dəstamaz almaq üçün aftafa, lüləyin və s. çox müxtəlif saxsı qablar istehsal edilirdi (2, s. 339). Ümumiyyətlə isə, dulus ustaları 50-dən çox müxtəlif növlü qab-qacaq və digər məişət əşyaları hazırlayırdılar (37, s. 92).

Tarixi mənbələrdə Naxçıvan xanlığında saxsı qablar istehsalı haqqında məlumat daha çoxdur. Bu xanlığın sovet Rusiyası tərəfindən işğalı dövründə Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin hər birində 12 nəfər dulusçu çalışıb. Ordubaddakı dulusçu emalatxanalarından biri yararsız hala düşmüş karvansarada yerləşirdi. Xanlığın Təzəkənd adlı yaşayış məntəqəsində Naxçıvan xanı Ehsan xana məxsus saxsı səhəng istehsal edən emalatxananın fəaliyyət göstərməsi haqqında da məlumat verilir (63, s. 132-133). İ.Şopenin verdiyi məlumata görə Naxçıvan xanlığının ayrı-ayrı kəndlərində 33 nəfər saxsı qab istehsalı ilə məşğul olurdu (118, s. 843-844). XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində bir çox sənət sahələrinin inkişaf etdiyi Ordubadda dulusçuluq nisbətən daha geniş yayılmışdı. Bu isə bölgədə olan müxtəlif gil yataqlarının zənginliyindən irəli gəlirdi.

Əldə olan yazılı mənbələrin məlumatlarına əsasən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, xanlıqlar dövründə məişətdə işlədilən saxsı məlumatı arasında iri həcmli su qablarının, ilk növbədə səhəng və küplərin istehsalı mühüm yer tuturdu. Yuxarıda adları çəkilən kəndlərin əksəriyyətində daha çox səhəng istehsal edilirdi. Toplanmış materiallardan məlum olur ki, XX əsrin sonlarına qədər Naxçıvan bölgəsində dulusçuluq sənəti ilə məşğul olan

insanlar yaşamışlar. Nümunə üçün Culfa rayon Qazançı kənd sakini Bayramova Əfruz Qəzənfər qızının dulusçuluq sənəti ilə məşğul olmasını qeyd etmək olar. Kənd camaatının söylədiyinə görə adı çəkilən qadın 1890 – cı il təvəllüdü olub və bu sənəti uzun müddət yaşadıb, ondan sonra da Qazançı kəndində müəyyən müddət dulusçuluq sənəti davam etdirilib.

2.3. KEÇƏÇİLİK

Azərbaycanda, o cümlədən də Naxçıvanda qədim sənətkarlıq sahələrindən biri də keçəçilik sənətidir. Tədqiqatçıların keçənin dəqiq nə vaxt və harada yaranıb istifadə olunduğu haqqında dəqiq məlumatları yoxdur. Lakin araşdırmalar zamanı keçə sözünə ilk dəfə eramızdan əvvəl 1200-1100-cü illərdə aparılan Troya müharibələrindən bəhs edən Homerin “İlliada” əsərində rast gəlinişi məlum olur (42, s. 5).

Bəşəriyyətin maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində özünəməxsus yer tutan qədim Türk xalqlarının sənət əsərləri içərisində keçəçilik sənətinin izlərinə də rast gəlmək mümkündür. Hələ eramızdan əvvəl VI yüzillikdə tarix səhnəsinə çıxan və ilk türk tayfalarından olan hunlar çadırların üzərini və döşəməni keçə ilə örtmüşlər. Qədim türklər tayfanın yaşlı kişiləri və qonaqlar üçün ayrılmış xüsusi yerləri zəngin naxışlı keçə ilə örtürmüşlər. Qadınlar və qızlar isə zamanlarının çoxunu keçə və ondan hazırlanan əşyaları düzəltməklə keçirərmişlər (99, s. 136).

Minilliklər keçdikcə məişətimizdə geniş istifadə etdiyimiz keçəçilik sənəti xalçaçılığın digər növləri olan

həsir, palaz, kilim, sumax, vərni, şəddə, zili və nəhayət xovsuz xalça növündən xovlu və süjetli xalça növünə qədər uzun bir yol keçmişdir (şəkil 2).

Arxeoloji qazıntılar zamanı Altay dağlarının ətəklərində, Pazırık kurqanında tapılmış, e.ə. IV-III əsrlərə - Hun imperiyası dövrünə aid edilən keçə yəhər örtüyü bu sənətin qədimliyini və türk dünyasına məxsusluğunu sübuta yetirir. Qazıntılar zamanı Hun kurqanlarından tapılmış keçədən hazırlanan uzunboğaz çəkmə və corablar, geyim nümunələri, əba, yelək (jilet), heyvan fiqurları ondan məişətdə geniş istifadə olunduğunu göstərir (99, s. 116). Hunların istifadə etdiyi corab və çəkmələr göytürklər və uygurlar dönməndə də davam etdirilmiş, səlcuqlular dönməndə isə başda hökmdar olmaqla xalq arasında milli geyim əşyaları sırasında yer almışdır. Həmin nümunələrdəki yüksək texnika, zəngin motiv və naxışlar bu sənətin türklərdə hələ qədimdən mövcudluğuna işarədir. Müasir dövrümüzdə bu ənənə çox az fərqlə türkmən qadınları tərəfindən davam etdirilməkdədir.

Xalqımızın mədəni tarixinə aid çoxsaylı faktlarla zəngin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında keçə haqqında maraqlı məqamlar yer alıb. Dastanda keçədən alaçıqların tikilməsindən, çobanların yapıncı kimi keçədən istifadə etməsindən, babalarımızın atlarını keçə ilə bəzəməsindən geniş söhbət açılır. Dastanda deyilir: Kimin ki, oğlu-qızı yox, qara otağa qondurun, qara keçə altına döşəyin, qara qoyun yəxnisindən önünə gətirin (53, s. 34). XI yaşamış Mahmud Kaşğarlının “Divani-lügət-it-türk” əsərində də keçə sözünə yer verilmişdir. Əsərdə çadır və köç örtüklərinin keçədən hazırlandığı, örtüklərin sıx tikişlə tikilməsi

və güvədən qorunması üçün çırpılması haqqında məlumat verilir (49, s. 208).

Yayda sərinlik yaradan, qışda soyuqdan qoruyan keçədən alaçıqların və dəyələrin üstünün və yanlarının örtülməsində, yaşayış evlərinin döşənməsində, bəzədilməsində, yapıncı, papaq, dolaq, uzunboğaz çəkmə, corab, əba, qapılıq, heybə, çul, çuval, yük heyvanı üçün tərlik, palan, yəhər örtüyü, yük keçəsi hazırlanmasında və digər məişət ehtiyacları üçün geniş istifadə edilmişdir.

Keçələr yunun tərkibindən asılı olaraq ağ, qara və qəhvəyi rəngdə olurdu. Bunların içərisində isə ən qiymətli ağ rəngli yundan hazırlanmış keçələr sayılırdı. Bununla yanaşı, qırmızı, yaşıl, mavi, narıncı rənglərə boyanmış bəzəkli keçələr (nəməd) də hazırlanıb. Nəməd, heybə, yəhərüstü, tərlik və başqa keçədən hazırlanan əşyaların bəzəkləri əsasən zoomorf (dağ keçisi, ceyran, aslan, heyvanların döyüş səhnələri), həndəsi (romb, düzbucaq, üçbucaq), nəbati (budaq, gül-çiçək), kosmoqonik (ay, günəş, ulduz) ornamentlərindən, həmçinin “zəncir”, “qoç buynuzu”, “qaz ayağı”, “ürək” və s. naxışlardan ibarət olurdu (119). Keçədən hazırlanmış bu cür əşyaların kənarları isə xalçalarda olduğu kimi yelənlə əhatə olunurdu. E.ə. V əsrdə yaşamış yunan tarixçisi Herodot sakların başda düz dayanan və keçədən tikilmiş ucu şiş papaq qoyduqları haqqında məlumat vermişdir (41, s. 8). Qeyd edək ki, ucu şiş keçə papağı azərbaycanlılar börk adlandırır. Toplanmış materiallardan məlum olur ki, börk papaqlar yenidən doğulmuş (yəni 3-4 günlük) quzu dərisindən hazırlanırdı. Azərbaycanın bir çox bölgəsində olduğu kimi Naxçıvanda da keçəçilik sənəti ilə məşğul olan sənətkarlar olmuşdur. Keçə istehsalı yerli xarakter

daşımış, əsasən keçə və yapıncı istehsalından ibarət olmuşdur (23, s. 1).

Azərbaycanda, o cümlədən də Naxçıvan bölgəsində qoyunçuluğun geniş yayılması keçəçiliyin bu ərazidə də təşəkkülünə zəmin yaratmışdır. Keçəçilik Şahbuz və Şərur rayonlarının kəndlərində tarixən inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri olmuşdur. Azərbaycanda keçənin saya və bəzəkli (nəməd) növləri yayılmışdır.

Xalq arasında keçə hazırlayan ustalar keçəçi, hələc, və ya atıcı adlanırdı. Bu sənət Azərbaycanda qədim zamanlardan inkişaf edib, hörmət, tikmə, toxumadan fərqli olaraq basma üsulu ilə ixtisaslaşmış ustalar tərəfindən aparılırdı. Onlar güzəm yunundan keçə qəlibləri və nəməd basırdılar. Yaz fəslində yunları qırılmayan qoyunların nəm yerlərdə yatarkən yunlarının bir-birinə keçərək qəlib şəklinə düşdüyünü görəndə çobanlar sonralar yunu sabunlu su ilə isladaraq bükməyə, döyəcləməyə başlamış və beləliklə keçə əldə etmişlər. Keçə hazırlanarkən yerinin hamarlığı, genişliyi və rahatlığı da nəzərə alınmışdı. Naxçıvanda orta əsrlər dövrünə aid olan keçəçilik sənəti nümunələri vardır. Babək rayonunun Kərimbəyli kənd sakini Ələsgərov Həsən Abbasəli oğlunun (1926-cı ildə anadan olmuş və keçəçilik sənəti ilə məşğul olduğuna görə el arasında atıcı Həsən adı ilə tanınır) verdiyi məlumata görə, keçənin bir çox növləri olmuşdur. Bunlar arasında qəlib keçə, baş keçə, rəngli keçə, naxışlı keçə və s. kimi müxtəlif formalı keçələr hazırlanmışdır (şəkil 3).

İnsanlar yəhər, dolaq, namazlıq, qundaq, yapıncı adı ilə tanınan keçədən hazırlanmış ləvazimatlardan istifadə etmişlər. Çox böyük əziyyətlə başa gələn keçədən həm yatacaq, həm bürünəcək kimi, həm də alaçıqların

istiliyini təmin etmək üçün istifadə edirdilər. Alaçıq tipli evlərin üstünü örtmək üçün işlənən keçədən eyni zamanda, geyim (yapıncı, papaq) və döşənəcək kimi də istifadə olunmuşdur. Alaçıqın üstünü örtmək üçün bir neçə qalibi bir-birinə tikirdilər. Alaçıqın baş hissəsini tutmaq üçün baş qalibdən, yanlarını örtmək üçün yan qalibdən, qabağını örtmək üçün isə qənsər qalibdən istifadə edirdilər (74, s. 205-207). Məlumatlara görə, hansı alaçığa keçə çəkildisə, o qışda isti, yayda sərin olardı.

Araşdırmalardan məlum olur ki, qədim türklər geyimlərində, ev əşyalarının əldə olunmasında keçədən geniş istifadə etmişlər. Keçədən xarici tərəfi yun halında dərisiylə birlikdə kürk hazırlanmasında da istifadə olunmuşdur. Türk tayfaları çobanlar üçün keçədən hazırlanan arxalıqlardan da istifadə etmişlər. Lazım gəldiyində başı yağışdan qorumaq üçün həmin arxalıqların arxa hissəsinə papaq şəklində ayrıca keçədən hazırlanmış başlıq da əlavə edilmişdir. Sonra bu geyim növü daha çox çobanların simvoluna çevrilmişdir (120). Keçələr çöllərdə çobanları əqrəb və ilan kimi zəhərli canlılardan da qorumuşdur. Keçə üzərinə yağış və qar yağsa da axıb gedir. Xatırladaq ki, günümüzdə keçədən hazırlanan məmulatlara kənd evlərində az da olsa rast gəlinir. Həmçinin, Muzeylərdə keçə nümunələri saxlanılır. Bu gün bir sıra sənət növləri az da olsa yaşayır, amma keçəçilik, demək olar ki, yoxdur.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, keçə hələ ən qədim zamanlardan türklərin günlük həyatında çox böyük dəyər qazanmışdır. Bu sənət nümunəsinin izlərinə heç də bütün xalqların mədəni dəyərləri içərisində görmək mümkün deyildir. Çünki, bu sənətin yarana bilməsi üçün ilk olaraq orada heyvandarlığın inkişaf etməsi vacibdir.

Məhz soyuq iqlim şəraitində yaşayan tayfaların əllərində bol miqdarda yun olmuş və bunun üçün də keçədən hazırlanan əşyalar gündəlik həyatlarında önəmli yer tutmuşdur.

2.4. TOXUCULUQ

Toxuculuq Azərbaycan xalqının məşğul olduğu qədim sənət növlərindən biridir. Zəngin naxışlı, rəngarəng çeşidli toxumalar - parçalar daim xalq ustalarının bədii fikir və yaradıcı təxəyyülünü özündə əks etdirib, xalqın bədii estetik tərbiyəsinin inkişafında mühüm rol oynayıb. Eyni zamanda dövrünün inkişaf tarixini özündə yaşadıb. Qeyd etmək olar ki, qədim zamanlardan parça istehsalı lifli materialların: yun, pambıq, ipək, kətan və boyaq bitkilərinin bol olduğu yerlərdə intişar tapıb. Naxçıvanda toxuculuq sənətinin izləri çox qədim tarixə malikdir. Naxçıvanda Kültəpə yaşayış yerindən O.A.Həbubullayev arxeoloji qazıntılar zamanı gildən düzəldilmiş xalça toxumaq üçün dəzgahlar aşkar etmiş və bu ərazidə yaşayan qəbilələrin ilk dəfə primitiv xalça toxuduqlarını e.ə. IV-III minilliyə aid olduğunu bildirmişdir. Həmçinin, bu ərazidən kobud parça istehsal edən dəzgahlar da tapılmışdır ki, bu da onu təsdiq edir ki, toxuculuq Naxçıvanda e.ə. yaranmışdır (39, s. 230). Kültəpə qədim yaşayış məskənindən tapılmış ibtidai gil cəhrlər və sümükdən hazırlanmış iy ucları və s. kimi arxeoloji materiallar da fikrimizi bir daha təsdiqləyir. Qaynaqların verdiyi məlumata görə, hələ Azərbaycanda e.ə. III-I əsrlərdə yun parçalar hazırlanmış. Feodal münasibətlərinin yenidən inkişafı dövründə, yəni III-V əsrlərdə bədii sənət əşyalarının istehsalı, o cümlədən də

parça, xalçaçılıq belə xeyli inkişaf etmişdir (91, s. 6). Toxuculuq sənətində istifadə olunan materiallar yerli məhsullar olmuş və bu məhsullardan bəzisi Azərbaycanın digər şəhərləri ilə yanaşı, Naxçıvan şəhər və kəndlərində istehsal edilmişdir. Azərbaycan xalçaçılığını dərinədən tədqiq edən Şakir Qabıssanlı "Azərbaycan xalçalarının açılmamış sirləri" adlı əsərində elmi əsaslarla sübut edir ki, dünyanın ilkin xalçaları məhz Qabıssanda (yəni Qobustanda) toxunub. Müəllif qeyd edir ki, yeddi min işarəsi olan Qabıssan (Qobustan) qayaüstü rəsm və işarələrin sivil davamı kimi dünyanın ilk toxumaları xurcun, heybə, çul, tuman bağı və başqa məmulatlar olmuş, bunlardan xalçalara keçid baş vermişdir (55, s. 32). Toxuculuq sənətinin inkişafında xammal əsas rol oynayırdı. Bu sənətin inkişafı üçün Azərbaycan ərazisində, o cümlədən də Naxçıvanda həmişə əlverişli şərait mövcud olmuşdur. Belə ki, hələ qədimdən əhalinin təsərrüfat həyatında əhəmiyyətli rol oynayan maldarlıq (kiçik buynuzlu) insanların gündəlik tələbatının və məişətinin təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır. Bölgənin coğrafi şəraiti burada qədimdən maldarlığın inkişafı üçün şərait yaratmışdır.

Naxçıvan Atabəylərin hakimiyyəti dövründə inkişaf etmiş sənətkarlıq istehsalına malik idi. Şəhərdə müxtəlif sənət sahələrini təmsil edən çoxlu mahir ustalar- toxucular, bənnalar, çini qab və ağac emalətmə ustaları, zərgərlər və b. çalışırdılar. Şəhərin sənətkarlıq istehsalında toxuculuq və onunla bağlı olan sahələr- zərif örtük, xətai parçası, xalça, keçə, çuxalıq yun parça, hamam fitələri üçün nazik şal və pambıq parça istehsalı mühüm rol oynayırdı (5, s. 449). İnsanların geyim və bir çox ev avadanlıqlarına olan

tələbatını ödəyən toxuculuq sənəti sənətkarlığın əsas sahələrindən biri idi. Toxuculuq sənətinin bir çox növləri var idi. Lakin o dövrdə əhalinin vacib tələbatını təmin edən xalçaçılıq, bədii tikmələr və s. kimi sənətkarlıq sahələrini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Pambıq, yun, ipək və s. təbii materiallardan müxtəlif növ geyimlər, xalça, palaz, kilim, pərdə, süfrəlik və digər əşyalar hazırlanırdı. Naxçıvan ərazisində toxuculuq üçün zəngin xammal bazasının mövcud olması tarixən burada müxtəlif növ geyimlərin hazırlanması ilə yanaşı toxuculuğun müxtəlif sahələrinin formalaşması və inkişafı üçün zəmin rolunu oynamışdır. Təsadüfi deyildir ki, dəvəçiliyin, qoyunçuluğun, pambıq və ipək qurdunun inkişaf etdirilməsi üçün vacib şərtlərin hər biri bu bölgədə yaşamış əhalinin imkanları daxilində olmuşdur (56, s. 150). Toxuculuqda qoyun, keçi yunu ilə bərabər dəvə yunundan da istifadə olunmuşdu.

Toplanmış materiallardan məlum olur ki, hələ ən qədim dövrlərdən başlayaraq qadınların mühüm məşğuliyyət sahələri toxuculuq sənəti olmuşdur. Toxuculuq sənətinin inkişafı əsasən qadın əməyinə əsaslanmışdır. Bu bir tərəfdən İslam dininin qayda-qanunları ilə, digər tərəfdən də fəsillərlə əlaqələndirilir. C.Mustafayev yazır ki, İslam dininin irəli sürdüyü qadağalara görə əməklərini evdən kənarında tətbiq etmək imkanı olmayan qadınlar vaxtlarının çoxunu ev işləri görməyə, eyni zamanda toxuculuğun müxtəlif sahələri ilə məşğul olmağa sərf edirdilər (63, s. 92). Q.Qədirzadə isə qeyd edir ki, toxuculuq qadın peşəsi hesab edilməklə onların çöl-tarla işləri bitdikdən sonra, daha çox havanın soyuq vaxtlarında, ev şəraitində əsas məşğuliyyət sahələri idi (59, s. 97). Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda o cümlədən də Naxçıvanda istehsal edilən

milli geyimlər xalqın tarixi ilə sıx şəkildə bağlı olmuş, xalqın milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir. Azərbaycanda milli geyim ölkənin ayrı-ayrı rayonlarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bağlı olub. Təkcə onu demək kifayətdir ki, məişət həyatının və təsərrüfat fəaliyyətinin (əkinçilik, maldarlıq və s.) elə bir sahəsi yox idi ki, orada toxuculuq məmulatına ehtiyac hiss olunmasın. XI-XV əsrlərdə Azərbaycana səyahət etmiş bir çox xarici səyyahlar Azərbaycanın digər bölgələri ilə yanaşı Naxçıvanda da xalça və parça toxunan emalatxanaların olduğunu bildirmişlər. Onların qeydlərinə görə, həmin dövrdə Azərbaycanda istehsal olunan bədii sənət nümunələri Qərbi Avropadakı sənət nümunələrindən yüksək səviyyədə olmuşdur (6, s. 89). Toxuculuğun inkişafında pambıqçılığın mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Orta əsrlər dövrü Naxçıvanda pambıq, yun və barama istehsalı burada müvafiq parça toxuculuğuna şərait yaradırdı. Naxçıvanda pambıqçılıq inkişaf etdiyindən (63, s. 79) pambıq parçaların toxunmasına geniş yer verilirdi. Səfəvilərin daha çox pambıq parça istehsal edən əyalətlərindən dördü Azərbaycanın payına düşür ki, onlardan biri də Naxçıvandır (89, s. 91). Azərbaycanda pambıqçılıq əsasən kənar rayonlarda mərkəzləşdirilirdi. Ona görə də pambıq parçaların toxunmasına geniş yer verilirdi. Azərbaycanın təsərrüfat həyatında pambıqçılığın əsas sahə olması haqda məlumatlara Evliya Çələbinin qeydlərində də rast gəlmək olur. Səyyahın yazdığına görə, Naxçıvanda zağı, munlayı, zəfərani, ləli kimi qırmızı, xüsusi rəngli ağ pambıq becərilirdi (16, s. 41).

XVIII əsrdə pambıqçılıq Naxçıvan diyarının əhalisi üçün çox faydalı məşğuliyyət idi və demək olar ki, bütün

mahallarda əkilmişdir. S. Budaqova yazır ki, sənətkarlıq bir çox orta əsr şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan və Ordubadın da sənayesinin özəyini təşkil edirdi. Əldə olan məlumata görə, Naxçıvan şəhərinin ətrafında və eyni adlı mahalın 20 kəndində, Xok mahalının bütün kəndlərində, Əlinəcə mahalının dörd kəndində və Ordubad bölgəsinin torpaqlarının 250 xalvarında pambıq əkilirdi. 1828-ci ildə Naxçıvan bölgəsində 300 xalvara yaxın və yaxud 6 min pud pambıq yığılmışdı. Mütəxəssislərin verdiyi məlumata görə, təkcə Naxçıvan şəhərində 40 ailədə bez parça toxunurdu. Toxuculuq məhsulları əsasən ilk növbədə hər bir ailənin öz təsərrüfat-məişət tələbatını ödəyirdi (13, s. 23). Ordubadda Naxçıvandan fərqli olaraq qadınlar ev şəraitində ipək parça toxuyur və ipək saplar hazırlayırdılar. Toxuculuq sənətində Ordubadın xalçaçıları və bez parça hazırlayanları ustalıq baxımından heç də Naxçıvan sənətkarlarından geridə qalmırdılar. Ordubad və ümumiyyətlə, Naxçıvan diyarında toxunan parçalara xarici bazarda da böyük ehtiyac duyulurdu (89, s. 26). Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Ordubadda da qeyri-adi gözəlliyə malik zərif, dəqiq və gözəl işləməli parçalar istehsal olunmuşdur. Ordubad və ümumiyyətlə, Naxçıvan diyarında toxunan parçalara xarici bazarda da böyük ehtiyac duyulurdu. Burada əsasən, xalça, ipək və bez parçalar toxunurdu. Naxçıvan diyarında toxunan və xarici bazarda ən çox satılan parçalardan qırmızı rəngli bez parça olmuşdur. Bez parça çox zaman daha artıq ehtiyac duyulan Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına satmağa aparılırdı. Naxçıvan diyarında toxunmuş pambıq parçaları yerli tacirlər Türkiyə şəhərlərinə, o cümlədən Qarsa, Bəyazidə, habelə Gürcüstana aparırdılar. Əldə edilən məlumata görə,

bir ildə Türkiyənin Qars və Bəyazid şəhərlərinə Naxçıvan diyarından 15 min puda qədər pambıq parça aparılmışdı. Ordubad şəhərində pambıq parçalarla yanaşı, xarici bazara ən çox ehtiyac duyulan ipək parçalar da ixrac edilirdi (13, s. 26-27).

Orta əsrlər dövründə ipəkdən hazırlanmış sənətkarlıq məhsullarının da özünəməxsus əhəmiyyəti vardı. Hələ qədim dövrlərdən barama, ipək Azərbaycan torpağının sərvəti, şöhrəti olmuşdu. Məlumdur ki, Böyük İpək yolu vasitəsilə iki min il bundan əvvəl barama qurdu Çin ölkəsindən Mərkəzi Asiyaya, oradan İrana, sonra da Azərbaycana gətirilmişdir. Ərəblər Şərqdə Hindistan, Çin, Qərbdə İspaniya olmaqla geniş əraziyə hakimlik etdikləri dövrdə ipəkçilik təsərrüfatının sürətlə yayılmasında böyük rol oynamışlar. Bəzi ədəbiyyatlarda Cənubi Qafqazda, o cümlədən də Azərbaycanda ipəkçiliyin yayılması tarixi VI-VII əsrlər göstərilir. Lakin mənbələrin məlumatına görə, artıq eramızın III-IV əsrlərində Azərbaycanda ipəkçiliklə məşğul olmuşlar. Erkən orta əsrlərdən başlayaraq ipəkçiliyin inkişafını irəliyə aparmaq üçün istehsal texnikası təkmilləşmiş, ipək istehsalında ayaqla hərəkətə gətirilən təkərli mancaqlar (baramaaçan dəzgahlar) ipək karxanalarında toxucu dəzgahları tətbiq olunmuşdur. Alban tarixçisi M.Kalankaytuklu özünün "Alban tarixi" kitabında Kür çayı sahillərində çoxlu tut ağacının bitdiyini, ondan, əsasən ipək parçalar və rəngarəng xalçalar hazırlanması haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir (50, s. 136).

Müxtəlif vaxtlarda bu yerlərdə olmuş tacirlər, səyyahlar, diplomatlar və s. Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişafı haqqında söz açmışlar. Hələ XIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda olmuş venetsiyalı səyyah Marko Polo

Şamaxıda və Bərdədə yerli ipək məmulatlarının gözəlliyini qeyd etmişdir (115, s. 19). Azərbaycanda səyyahın diqqətini daha çox cəlb edən gerçəklik ipəyin və ipək məmulatlarının bolluğu olmuşdur. Onun Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişafına dair qiymətli məlumatları ölkəmizin ipəkçiliyin mərkəzlərindən biri olduğunu sübut edir. Qeyd etmək lazımdır ki, monqolların Azərbaycana gəlişi dövründə tərəzinin bir gözünə ipək, digərinə isə qızıl qoyulmuş. Hətta, tarixin yaddaşında belə bir fakt qalır ki, monqollar ilk dəfə Azərbaycana gələndə gəncənilər onları başlarından etmək üçün onlara çoxlu daş-qaş versələr də, əl çəkməyiblər, yalnız xeyli ipək alandan sonra çıxıb getmişlər (30, s. 26). Monqol hücumları ipəkçiliyə ciddi ziyan vurdu, lakin onlar Azərbaycanda hakimiyyətdə möhkəmləndikdən sonra bu sahə sürətlə inkişaf etməyə başladı.

X-XIII əsrlərin coğrafiyaşünasları və tarixçiləri toxuculuq sənayesinə nəzər yetirərkən Azərbaycanda şəhərlərin inkişafından bəhs etmiş, burada istehsal olunan müxtəlif növ ipək parçaları və qiymətli sapları qeyd etmişlər (30, s. 26). Sonrakı dövrlərdə də ipəkçilik bir təsərrüfat sahəsi kimi tədricən əksər bölgələrimizdə inkişaf etmişdir. Tavernie yazır ki, burada istehsal olunan müxtəlif növ ipək parçalar və qiymətli saplar vardır (71, s. 49). Bunu sübut edən faktlardan biri də bir sıra Azərbaycan şəhərlərinin ipək istehsalında ixtisaslaşması idi. Təbiidir ki, həmin şəhərlərdə ipəkçilik qədim, ənənəvi sənət sahəsi olmasaydı, orta əsrlərdə bu sahədə nəzərə çarpacaq yüksəliş olmazdı.

Orta əsrlər boyunca Avropa səyyahlarının və diplomatlarının Azərbaycanda ipəkçilik haqqında maraqlı qeydlərini izlədikcə, xam ipəyin və ipək parçaların Avropa

dövlətlərinin daimi diqqət mərkəzində olduğunu görürük. Belə bir münasibət qiymətli Azərbaycan ipəyini ələ keçirmək arzusundan irəli gəlirdi. Azərbaycanın bir çox şəhərlərində istehsal olunan “şərbafi”, “xalvari”, adlanan ipək növləri Avropa ölkələrində şöhrət qazanmışdı (72, s. 102–104). Orta əsrlərdə pambıq, yun, ipək və digər yerli məhsullar dünyanın əksər ölkələrində başlıca tələbata çevrilmişdi. Bu məhsulların içərisində isə ipək XIII yüzillikdən XVIII yüzilliyə qədər Avropada zənginliklərin başlıca qaynağı olmuşdur. Xam ipək və ipək parçalar beynəlxalq ticarətdə ən nüfuzlu məhsul kimi mühüm yer tuturdu (30, s. 60).

Ümumiyyətlə, ipəkçilik və ipək parça, xüsusilə də, basma naxışlı parçalar Naxçıvan əhalisinin məişətində əsrlər boyu mövcud olmuşdur. Basmanaxışlı parçalar adətən 2-3 zolaqdan ibarət olurdu. Ornamentlərlə bəzədilmiş bu zolaqlar al-əlvən və qırmızı xətlərdə bir-birindən ayrılırdı.

Bölgə ərazisində təsərrüfatın bu sahəsinin geniş yayıldığı yer Ordubad olmuşdur. Buranın mülayim iqlim şəraiti ipəkqurdunun yetişdirilməsi üçün əlverişli olmuşdur. Digər tərəfdən bağçılığın geniş yayılması burada ipəkçiliyin inkişafına təkan vermişdir. Belə ki, barama qurdlarının bəslənməsi üçün lazım olan tut bağları Ordubadda daha geniş yayılmışdır. İstehsal edilən məhsul xarici ölkələrə ixrac edilirdi. Ordubaddan Moskvaya, Nijninovqorod bazarına xam və boyadılmış ipək aparılırdı. Bölgə ərazisində Ordubadla yanaşı, Culfa və Əylis də ipək ixracatında əsas mərkəzlərdən sayılırdı. Ümumiyyətlə, Naxçıvan bölgəsi tədqiq edilən dövrdə xam ipəyin istehsalına görə Azərbaycanın bir sıra qabaqcıl bölgələri ilə eyni

sırada dururdu. Bu dövrdə Təbriz, Marağa, Gəncə və digər bölgələrlə yanaşı, Naxçıvan iqtisadiyyatında da xamnanın geniş istehsalı böyük əhəmiyyət kəsb edirdi (116, s. 298).

Ölkəmizin digər bölgələri ilə yanaşı ipəkçilik Naxçıvanın kənd təsərrüfatında da vacib sahələrdən biri idi. O, tut bağları, baramaçılıq və barama, yaxud ipəkəyirmə kimi sahələri əhatə edirdi. Birinci iki sahə kənd təsərrüfatına, üçüncü isə sənaye istehsalına aid edilir. İpəkçilik əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti olmaqla yanaşı, həm də həyat və güzəranı üçün gəlirli sahəyə çevrilmişdi. XVI əsrdən etibarən Azərbaycan Yaxın Şərqi böyük ipəkçilik zonası, Ordubad əyaləti isə Azərbaycanın əsas ipəkçilik bölgələrindən biri idi. Ordubad ipəyi hələ XVI əsrin ikinci yarısında Avropaya ixrac olunmuşdur. Ordubad Şərq ölkələrini Avropa ilə birləşdirən Böyük İpək yolunun üstündə yerləşdiyindən burada ticarətin və sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Ordubad həm ipək qurdunun yetişdirilməsi, həm də ipək parçanın istehsal edilməsi üzrə əsas mərkəzlərdən biri idi. Azərbaycan ipəyi İraq, Kiçik Asiya, Suriya və Avropanın bir sıra ölkəsinə ixrac olunurdu. Təsədüfi deyil ki, ordubadlı mərhum iqtisadçı alim Əliqulu Fərəcov Ordubadı Azərbaycanın ipəkçilik beşiyi adlandırmışdır (121).

İpəkçilik də Naxçıvanın kənd təsərrüfatında vacib sahələrdən idi. O, tut bağları, baramaçılıq və barama, yaxud ipəkəyirmə kimi sahələri əhatə edirdi. Birinci iki sahə kənd təsərrüfatına, üçüncü isə sənaye istehsalına aid edilir. Naxçıvan bölgəsində ipəkçiliyin əsas mərkəzi Ordubad idi. Xanlıq dövrünün sonlarında burada 100 min tut ağacı var idi. Onlardan 10 mini Ordubad şəhərində yerləşirdi. Burada 200 pud ipək istehsal olunmuşdu.

N.Əhmədov yazır ki, ipəkçilik Ordubad ərazisində uzun əsrlər boyu inkişaf etdirilmiş və tarixin sonrakı dövrlərində bu məhsula olan tələbat daha da artmışdır. Ordubad təbii sərvətləri, gur kəhrizləri, çeşmələri, gözəl təbiəti ilə yanaşı keyfiyyətli ipəyi ilə də tanınmışdır (28, s. 86-89). Bu baxımdan da bu bölgənin ticarət dövriyyəsinə ipəkçilik özünəməxsus yer tutmuşdur. Tarixin müxtəlif dövrlərində Naxçıvana, o cümlədən də Ordubada hücum edən işğalçılar müxtəlif sənətkarları, o cümlədən də ipəkçiliklə məşğul olan ustaları özləri ilə aparırdılarsa da, şəhər yenə də öz işini bərpa edirdi (62, s. 8).

Hələ XVI əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın Venetsiya, Marsel, Amsterdam, Moskva, Lodz, Milan, Marsel, Lion və s. Avropa şəhərlərinə xam ipək ixrac olunurdu. Həmçinin, Moskvadakı, Nijni Novqoroddakı yarmarkalarda Naxçıvan və Ordubadda istehsal edilmiş ipək parçalara və müxtəlif rənglərə boyanmış ipək saplara təsadüf olunurdu. XVII-XVIII əsrlərdə Əylis şərqin ən qabaqcıl şəhərləri sırasına daxil edilmiş, burada ipəkçilik xüsusi inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu (64, s. 14). XVI əsrdən başlayaraq Naxçıvanda, xüsusən Ordubadda yerli əhali həm daxili, həm də xarici bazarlar üçün külli miqdarda yüksək keyfiyyətli ipəkdən müxtəlif parçalar, xalça, cecim və s. sənət nümunələri toxumuşlar (106, s. 48). Qadın üst paltarları, keyfiyyətli, zərif naxışlı baş örtükləri-kəlağayılar toxuculuq sənətinin ən gözəl nümunələri kimi halıyada Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılır. Bəhs olunan dövrdə ipək və atlas parçalardan tikilmiş paltarlar, geyimlər Naxçıvan əhalisi üçün xarakterik idi. Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış parça nümunələri göstərir ki, onların toxunma üsulu və bədii

tərtibatı öz dövrünə görə çox yüksək səviyyədə olmuşdur (35, s. 17).

İpəkdən hazırlanmış qadın baş örtükləri içərisində kəlağayı və “naz-naz”, “qaz-qaz” adı ilə tanınan örtüklər xüsusilə geniş yayılmışdı. Qədimdən ipəkçiliyin vətəni olan Ordubadda əhali çoxlu xam ipək istehsal edirdilər. Burada ipəkdən nəfis parçalar hazırlanırdı. Bu parçalar Rusiya və Avropa bazarlarında yüksək qiymətləndirilirdi. İpəkçilik şəhər əhalisinin əsas məşğuliyyət sahələrindən biri və başlıca qazanc mənbəyi idi. Şəhərdə yaşayan bir çox ailələr demək olar ki, ipəkçiliklə məşğul olurdular (90, s. 46).

Qədim tarixə malik Azərbaycan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda baramaçılıq və ipəkçilik ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. XVI-XVII yüzilliklərdə Azərbaycanda olmuş xarici ölkə səyyahlarından A.Cenkinson, T.Olkok, C.Ren, R.Çini ipək, qızıl-gümüş saplarla bəzədilmiş nəhəng çadırlar haqqında məlumatlar vermişlər (21, s. 66).

Bərdə və Ərəş mahallarından başlayan Böyük İpək yolunun mühüm bir istiqaməti Araz boyunca Naxçıvana və Culfaya qədər uzanırdı, oradan isə Təbrizə və yenə də Qərbə yönəlirdi. Bütün bu geniş şaxəli İpək yollarının köməyi və həmçinin əlverişli təbii şəraiti nəticəsində Azərbaycan uzun illər dünyanın ipək istehsalçısı və ticarəti mərkəzi rolunu oynamışdır. Ticarət karvanlarına xidmət etmək üçün Culfada iri ipək anbarları yaradılmışdı və buraya Azərbaycanın hər yerindən, o cümlədən Ordubad şəhərindən, Əylisdən və Vənənddən xam ipək gətirilirdi (48, s. 93). XVI əsrin II yarısında ipək ticarətində beynəlxalq əhəmiyyətli birja rolunu Culfa şəhəri oynayırdı. Bu

şəhərin tacirləri Avropanın mühüm mərkəzləri, o cümlədən Venetsiya, Marsel, Amsterdam şəhərləri ilə ticarət edirdilər. Culfa tacirləri Səfəvi şahı I Təhmasibdən xarici ölkələrə ipək ticarəti aparmaq üçün inhisar hüququnu əldə etmişdilər. Yalnız Suriyanın Hələb şəhərinə Culfadan hər il 500 xərvar (eşşək yükü), (1 xərvar 28 put 4 funda bərabərdir) Şirvan və Gilan ipəyi aparırdılar. Həmin yükü orada 18 min Osmanlı və Avropa sap dolağına dəyişir, satmaq üçün Təbrizə gətirirdilər. Culfa tacirləri Səfəvi şahları ilə sıx əlaqədə idilər. Avropa ölkələri ilə münasibətlərdə onlar tez-tez şahın xüsusi nümayəndəsi kimi çıxış edirdilər (114, s. 269; 30, s. 8).

Geyim materialları içərisində yun və ipək parçalar əsas yer tuturdu. Naxçıvan-Ordubad zonasında qadınlar tuman geyirdilər ki, həmin tumanlar müxtəlif ölçülərdə (5-12 taxta - S.H) naxışlı ipək və ya yun parçalardan tikilirdi. Qadın bel üst geyimi olan tumanlar ipək və yun parçalardan tikilirdi. Naxçıvan-Ordubad zonasından başqa digər bölgələrdə geyinilən tuman topuğa qədər olurdu. Üst tumandan başqa onun altından geyinilən ara tumanları da var idi. Tumanlar büzməli və yaxud qırçınlı olub lifəsinə tumanbağı keçirilirdi. Bütün bu sadaladığımız nümunələr milli qadın geyim dəstini təşkil edirdi. Geyimdə olan tikmə elementləri, zinət əşyaları, baş örtükləri, ayaq geyimləri qadın geyim dəstinin tamamlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Həmçinin, o dövrdə bəzi şəhərlərdə qadınlar küçəyə çıxarkən çaxcur geyir (qadınların geydikləri balağı büzməli enli şalvar növü - S.H) və çarşaba bürünürdülər. Çaxcur və çarşablar əsasən müxtəlif çeşidli ipək parçalardan hazırlanırdı. Kişilər çuxa geyirdilər ki, qondarma qolunun astarı ipək parçadan tikilirdi. O dövrdə

tikmə və ipək parçalardan hazırlanan üzəri əksər hallarda güləbətın tikməli araçqınlar çox geniş yayılmışdı. Həmçinin, corablar ipək və yun saplardan toxunurdu. Bölgənin zərif kəlağayı, qanovuz parçası dünya şöhrəti qazanmış, xarici bazarlarda özünəməxsus yer tutmuşdur. Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan qadınlarının bağlama (örtmə) baş geyimlərinin bir qismini də "kəlağayı" təşkil edirdi. Burada yaşa və zövqə uyğun olaraq qırmızı, qara, ağ, paldı yerli, yelənli kəlağayılar daha geniş yayılmışdır. Naxçıvanda yerli ipəklə bərabər, yüksək keyfiyyətinə görə dünya şöhrəti qazanmış Təbriz, Ərdəbil, Ərəş ipəyindən də istifadə edilirdi. Müxtəlif parçalardan küləcə, don, çuxa, arxalıq, canamaz və çarşab tikilirdi. Naxçıvan, xüsusilə Ordubad etnoqrafik bölgələrində düzbucaqlı biçimli çarsaba üstünlük verilirdi. Qadın çarsabının rənginə görə onun sahibinin yaşını, sosial-iqtisadi vəziyyətini müəyyənləşdirmək mümkün idi. Belə ki, cavan qadınlar ağ (bəyaz), ahıl yaşlı qadınlar isə tünd rəngli çarşabdan istifadə edər-dilər.

İpəkçilikdən bəhs edildikdə bədii tikmə sənətində istifadə olunan ipək sapların da xüsusi yeri olduğunu qeyd etmək lazımdır. Toplanmış etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, tikmə sənəti ilə məşğul olan ustalar yerli təbii boyalarla rənglənmiş ipək saplardan haşiyə bəzəklərində, pərdələrin, ayna örtüklərinin, yelpiklərin hazırlanmasında, pastel çalarlarında, nəhəng çadırların bəzədilməsində istifadə etmişlər. "Saya", "doldurma", "qıvırcıq", "iynə arxası" adı ilə tanınan bədii tikmə nümunələrində rəngli ipək saplardan istifadə olunmuşdur. Bu saplar neylon və kətan qarışığından hazırlanan parçalar üzərinə işlənirdi. İpək və ipək məmulatından təkcə parça kimi deyil, eləcə də ra-

bitədə, tıbdə, musiqi alətlərinin və digər bir çox sənətkarlıq məhsullarının hazırlanmasında geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn, sazın pərdələri qoyun bağırsağından çəkilir və zərif ipək saplardan düzəldilirdi. Həmçinin, musiqi aləti olan rübabin, bərbətin, cəngin, rudun, kannonun, udun telləri ipək sapdan düzəldilmişdir.

Azərbaycanda ipəyin meydana çıxması və əhalinin təsərrüfat məişətində möhkəm yer tutması ölkənin orta əsr toxuculuğunda ciddi irəliləyişə səbəb olmuşdur. Ənənəvi parça istehsalının ən qiymətli xammal növü ipək olmuşdur. İpək parça istehsalı uzun texnoloji proses olmaqla baramanın açılmasından başlayır, sonra ayrılır, qaynadılıb təmizlənir, rənglənir və nəhayət ipək sap alınması ilə başa çatırdı.

Beləliklə, bir zamanlar Azərbaycanı uzaq ölkələrlə birləşdirən tarixi Böyük İpək yolu sonradan inkişafın, tərəqqinin bir simvolu kimi işlənməyə başlamışdı. Böyük İpək yolunun Azərbaycandan keçməsinə səbəb olmuş, uzun əsrlər boyu xalqımızın rifahının və şan-şöhrətinin artmasına xidmət etmiş ipəkçilik faydalı məşğuliyyət sahəsi olmaqla yanaşı, həm də qədim tariximizin və mədəni irsimizin maddi daşıyıcılarından biridir. Həmçinin, orta əsrlərdə Naxçıvanda bir çox sənətkarlıq sahələrinin inkişafı əhalinin müxtəlif məhsullara olan tələbatını yüksək səviyyədə təmin etməklə yanaşı, ticarət əlaqələrinin inkişafında da mühüm rol oynamışdır. Heyvandarlığın, ipəkçiliyin və pambıqçılığın inkişafı Azərbaycanda, o cümlədən də Naxçıvanda toxuculuq sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsinə gəlib çatmasına münbit şərait yaratmışdır.

2.5. BOYAQCILIQ

Naxçıvanda sənətkarlıq sahələrindən danışdıqda hələ ən qədim dövrlərdən meydana gələn boyaqcılıq sənətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu sənətin inkişafı orta əsrlər dövrü bölgədə bir çox sənət növlərinin daha yüksək səviyyədə inkişafına səbəb olmuşdu. Toxuculuq, xalçaçılıq kimi geniş yayılmış sənət növləri bilavasitə boyaqcılıq sənətindən bəhrələnmişdir. Məlum olduğu kimi al-əlvan naxışlarla bəzədilmiş toxuculuq nümunələri, o cümlədən də dünyada şöhrət qazanmış xalçalarımız məhz bacarıqlı boyaq ustalarının təbii bitki və maddələrdən min bir zəhmətlə aldığı rənglərin sayəsində bəzədilmişdir.

Orta əsrlər dövrü Azərbaycan şəhərlərində toxuculuğun inkişafı ilə birgə boyaqcılıq işləri də inkişaf etməkdə idi. Tədqiqatçıların məlumatlarından aydın olur ki, boyaqcılıq işi məhz əhəmiyyətli toxuculuq mərkəzlərində - Təbrizdə, Ərdəbildə, Şamaxıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Marağada və başqa şəhərlərdə xeyli inkişaf etmişdir. Bu sənət uzun müddət davam etmiş və boyaqcılıqla məşğul olan xüsusi sənətkarlar yetişmişdi. Boyaqcılıq işi təkcə toxuculuq işinin tələbatına görə deyil, bir neçə başqa sahələrdə də inkişaf etmişdi. K.Vəliyev boyaqcılıq sözüünün boyaq çiçəyinin adından törədiyini qeyd edərək yazır ki, "boyaq çiçəyindən hələ qədimlərdən rəng alıblar. Bu sözdən boyamaq, ondan boyaq, boyaqdan isə boyaqçı törəyib" (95, s. 100).

Azərbaycanda, o cümlədən də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bögəsində müxtəlif növ boyaq bitki və maddələrinin zəngin olması boyaqcılıq sənətinin inkişafına güclü təsir göstərmişdi. Hələ e.ə. V əsrdə yaşamış

yunan tarixçisi Herodot Qafqazda, boyamanın sirlərinə bələd olunması haqqında məlumat verirdi. O qeyd edirdi ki, "Həmin yerlərdə ağaclar elə yarpaqlarla örtülüb ki, bu yerlərin adamları həmin yarpaqları yuyub su ilə qarışdırdıqdan sonra əmələ gələn məhlulla öz geyimləri üzərində naxışlar çəkirdilər. Bu naxışlar yuyulsa da, silinmirdi və material da, əsasən yun parçalarda elə bil əvvəlcədən toxunurdu" (41, s. 9). Orta əsrlər dövründə toxuculuq, xalçaçılıq, boyaqçılıq sənətinin xalq arasında əhəmiyyəti o qədər geniş yer tutmuşdur ki, ölkəyə gələn səyyah və tarixçilərin də diqqətini cəlb etmiş onlar bu barədə maraqlı məlumatlar vermişlər. Venetsiyalı səyyah Marko Polo yazırdı: "Burada bütün dünyada şöhrət qazanmış parçalar, xalçalar hazırlayan xeyli gözəl sənətkarlar var" (115, s. 19). Həmçinin, IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində "qırmız" adlı boyaq məhsulu haqqında məlumat vardır. X əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahı İbn Hövqəl "Yollar və məmləkətlər" kitabında qeyd edir ki, Varsan, Bərdə, Bab əl-Əbvabın nahiyələrində və Xəzər dənizinin ortasındakı adada marena var. İbn Hövqəl hətta qırmızın xaricə ixrac olunduğunu da qeyd edərək göstərir ki, o Xəzər dənizi ilə Curcana daşınır, oradan da quru yolu ilə Hind ölkəsinə göndərilirdi. Qırmız Bab əl-Əbvabın hüdudlarından Tiflisədək bütün Arranda, Araz çayı yaxınlığından Curcan nahiyələrində hətta hər yerdə vardır (45, s.112).

Hələ qədim zamanlardan ip boyama boyaqçılıq üsullarının kustar üsuluna əsaslanıb. Buna baxmayaraq, boyanmış iplər öz rənglərinin möhkəmliyi, şuxluğu, dolğunluğu ilə seçilib. Boyamaya hazırlıq prosesi zamanı daha keyfiyyətli ip almaq isə əsas şərtlərdən biri idi.

Bunun üçün boyaq bitkilərini vaxtlı-vaxtında toplamaq, məhlulu keyfiyyətli hazırlamaq, iplikləri aşqaralamaq lazımdır. İpliklərin boyanma prosesi üç əsas mərhələyə ayrılır: boyanmaya hazırlıq, boyanma, boyanmış ipliklərdə boyağın möhkəmləndirilməsi. İp boyanarkən boyaqçılar təbii rənglərin imkanlarını artırmaq məqsədi ilə onların tərkibinə zəy, duz, mal sidiyi kimi bərkidici maddələr əlavə edirdilər. Həmçinin ipliğin boyaq maddəsini tam qəbul etməsi, rəngin bərkidilməsi prosesi toxunan hər hansı məhsulun, o cümlədən də xalçanın yüksək bədii və texniki keyfiyyətinə zəmanət verən amillərdən biri idi. Təbii üsulla alınan bu boyaq maddələri toxunduqları əşyaların üzərindəki bədii təsvirlərin emosional təsir gücünü artırır, parlaq və dolğun rəng həllini tamamlayır və xüsusilə xalçalara ecazkar görkəm verirdi. Yun ipin təbii boyaqlar vasitəsilə müxtəlif rənglərə boyanması sahəsində Azərbaycan toxucuları çox zəngin əməli təcrübə əldə etmişdilər.

Boyaqçılıq sənəti ilə məşğul olan ustalar ayrı-ayrı bitkilərdən, gül-çiçəkdən, ağac qabıqlarından ipləri boyamaq üçün müxtəlif rənglər alırdılar. Məsələn, sarı və sarımtıl rənglər sarıçöp, sarıgül yarpaqlarından; qırmızı və çəhrayı rənglər boyaqotundan (marena), qırmız böcəyindən, noxudu və şəkəri rənglər soğan və alma qabığından, palıd rəngi qoz qabığından; sürməyi və göy rənglər xaricdən gətirilən təbii indiqodan alınır. Həmçinin, sarı rəng almaq üçün zəfərandan, həmçinin "naz" adlı bitkidən istifadə edilirdi. Naz otundan və narınc ağacından sarı rəng almaq üçün ip əvvəlcə bir qədər mal sidiyində saxlanılır, bundan sonra naz otu və narınc ağacı ilə birlikdə qaynadılırdı. Sarı rəng boyamaq üçün digər bir üsula görə

sarı gülxətmi, kəkotu və qantəpər bitkiləri birlikdə qaynadılır, suyu süzülürdü. Sarı rəngi almaq üçün yazın erkən çağlarında çiçəklərin və otun köklərini, payızda isə tut ağacının saralmış yarpaqlarını yığardılar.

Toxuculuğun inkişafı boyaqçılığın da inkişafına şərait yaradırdı. Boyaqçılıq sənəti hələ qədimdən Azərbaycanın bir çox bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da geniş yayılmışdı. Naxçıvanda bu sənət yüksək səviyyədə inkişaf etdiyindən XVII əsrdə Naxçıvanın "Azadciran" nahiyəsi Şərqn və Avropanın bir çox ölkələrini boyaqotu (marena) ilə təmin edirdi (3, s. 280). S. Onullahi XVII əsrdə Naxçıvanda olmuş fransız səyyahı Jan Batist Tavernyenin məlumatlarına əsasən göstərir ki, bu elə bir bitki köküdür ki, torpaqda yayılır və şirin biyana bənzəyir. Həmin köklərdən əla keyfiyyətli, təbii qırmızı boya alırlar. Toxuculuqla yanaşı dabbaqlıqda da ondan istifadə olunur (71, s. 87-93). Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın zamanında (1587-1629) marena-qızıl boyanın burada iri həcmli istehsalı Azad şəhərinin beynəlxalq ticarətdə əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Həmçinin "qırmızı" adlanan tünd qırmızı rəngin alınmasında xırda bəcəklərdən istifadə olunurdu ki, bu Azərbaycanın Mərənd və Gəncə bölgələri ilə yanaşı Naxçıvanda da geniş yayılmışdı (63, s. 98). M.H.Vəlilinin (Baharlı) verdiyi məlumatla görə Gəncə və Naxçıvan quberniyalarının qeyri-münbit çöllərində yerli əhali, xüsusən kənd əhalisi ildə təxminən 500 pud qırmızı bəcək yığır və boyaqçı xırda sənətkarlara satırdılar (94, s. 117). Ümumiyyətlə, Naxçıvanda zəngin xammal - boyaqotu (marena) və qırmızı bəcək çox olduğu üçün boyaqçılığın inkişafına münbit şərait yaranmışdı.

Naxçıvan diyarında əhəmiyyətinə görə ikinci şəhər sayılan Ordubadda da boyaqçılıq inkişaf etmişdi. Ordubadda boyaqçılıq, dəri aşılama və dulusçuluq başqa sənət sahələrinə nisbətən daha geniş yayılmışdı (13, s. 26). C.Mustafayev yazır ki, xanlıqlar dövründə Naxçıvan bölgəsində dörd müstəqil boyaqxana fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan üçü Naxçıvan şəhərində biri isə Ordubadda yerləşirdi (63, s. 103).

İpin boyanması ilə əsasən yazda və payızda məşğul olurdular. Verilən məlumatla görə, yazda boyanan yun günəş şüalarının təsiri altında daha keyfiyyətli olurdu. Lakin isti havayla əlaqədar olaraq yayda hamı toxuculuqla məşğul ola bilmirdi. Buna görə də ipboyama ilə əsas etibarilə payızın son aylarında məşğul olurdular. Bu zaman təbii boyaq otlarının və meyvələrinin hamısı toplanırdı. Bunun başqa bir səbəbi onunla bağlı idi ki, toxuculuq sənətində aparıcı rola malik olan qadınlar yayda əkinçiliklə məşğul olurdular. Yalnız əkin-biçin sovuşduqdan sonra onlar toxuculuqla məşğul olmaq imkanı əldə edirdilər (10, s. 7). Müxtəlif çeşidli toxuculuq məhsullarının istehsalında yerli və xarici ölkələrdən gətirilmiş boyaq maddələrindən istifadə edilirdi. Bunlardan adını çəkdiyimiz marena, zəfəran, limon şirəsi, nar qabığı, indiço, lazurit (lacivərd daşı - S.H), Braziliya və yapon ağaclarından hazırlanan boyaq maddələri göstərilmişdir ki, indiço və yapon ağacı Hindistandan, Braziliya ağacı Avropadan, lazurit isə Orta Asiyadan gətirilirdi.

Görünür bölgədə yaşayan boyaqçı ustalar uzun illər ərzində qazandıqları təcrübələr əsasında çeşidli boyalar almağı və onlardan istifadə etməyi mükəmməl bacarırmışlar. Tədqiqatçıların verdiyi məlumatla görə, son orta əsrlər

dövründə müxtəlif növ parça və toxuculuq məmulatlarının istehsalında Azərbaycan şəhərləri arasında müəyyən dərəcədə ixtisaslaşma var idi. Azərbaycanda parça istehsalı boyaqçılıq sənəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Bu işlə peşəkar boyaq ustaları məşğul olurdular (62, s. 131). C.Mustafayev yazır ki, “digər xanlıqlarda olduğu kimi Naxçıvan xanlığında da boyaqçılıqla bağlı olan vergi maddəsi icarəyə verilirdi. Xanlığın Rusiya tərəfindən işğalından 5 il əvvəl, daha doğrusu 1823-cü ildə boyaqçılıq maddəsi ancaq Naxçıvan mahalında 1480 manata icarəyə verilmişdi. Xanlıqda “heç kim icarədəra müəyyən olunmuş vergini ödəmədən hər hansı məhsulu boyamaq hüququna” malik deyildi. Müəyyən edilmiş qaydalara görə nəinki şəhərlərdəki müstəqil boyaqxanalarda, eləcə də boyamanın ev şəraitində aparıldığı kənd yerlərində uzunluğu 10 arşın olan pambıq parçanı boyamaq üçün icarədəra 32 qəpik, ipək və yun ipləri boyamaq üçün isə 20 qəpik məbləğində pul ödəmək tələb olunurdu” (63, s. 103; 92, s. 83).

Orta əsrlər dövrü Azərbaycanın digər bölgələri ilə yanaşı Naxçıvanda da boyaqçılıq sənəti xüsusilə inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri idi. Bu bölgənin zəngin təbiətindən təbii boyaq maddələrinin alınması rəngarəng parçaların istehsalına və həmin məhsulların ticarət yolları ilə xarici bazarlara çıxarılmasına şərait yaradırdı. Deməli, Naxçıvanda toxuculuq, o cümlədən də xalçaçılıq sənətinin geniş şəkildə inkişafı boyaqçılığın inkişafından irəli gəlirdi.

2.6. XALÇAÇILIQ

Məlumdur ki, hər bir xalq dünya mədəniyyətini öz töhfələri ilə zənginləşdirir və bütün bunlar bəşəriyyətin mədəni irsinə çevrilir. Xalqımızın milli və ümumbəşəri mahiyyət daşıyan mədəni dəyərlərindən biri də Azərbaycan xalçasıdır. Bizim xalçalarımız nənələrimizin, babalarımızın dilində olan bayatılarla, şeirlər və qoşmalarla uyğunlaşdırılıb toxunmuş və nəsil-dən-nəslə ərməğan edilmişdir. Bu baxımdan nənələrimizin toxuduğu xalçalar maddi ehtiyacdan yarınsada daha çox mənəvi ruhun ifadəçisi kimi meydana gəlmişdir.

Azərbaycanda xalçaçılıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi və bunu həmin dövrün ərəbdilli müəllifləri də qeyd etmişlər. Ümumiyyətlə, xalçaçılıq və bədii parça istehsalı milli dekorativ sənətdə mühüm yer tutmuşdur. XI-XII əsrlərə aid olunan Azərbaycan xalça məmulatı dövrümüze gəlib çatmamışdır. Lakin orta əsr qaynaqlarında (əl-Müqəddəsi, Yaqut əl-Həməvi və b.) bu sənətin varlığı, onun yüksək səviyyədə olması barədə məlumatlar vardır. “Kitabi-Dədə Qorqud” da, buna dair məlumatlar mövcuddur (53, s. 141). Kültəpə yaşayış yerindən sümükdən düzəldilmiş cəhrələr, gildən düzəldilmiş qabların içində qırmızı rəng tapılmışdır ki, boyaq otlarından alınan bu rənglərlə insanlar xalça iplərini boyamışlar. Azərbaycan xalça sənətinin yaranması və inkişafı milli mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxan xalçaçılıq sənəti xalq sənətkarları tərəfindən əsrlər boyu yaşadılmış, inkişaf etdirilmiş, zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır.

Toxuculuğun inkişafında mühüm yerlərdən birini tutan xalçaçılıq sənəti orta əsrlər zamanı Azərbaycanın əksər bölgələrində – Ərdəbil, Təbriz, Qarabağ, Gəncə, Quba və s. yerlərdə geniş yayılmışdır. Həmin dövrdə Naxçıvanda da xalçaçılıq sənəti yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. M.Heydərov əhəmiyyətli toxuculuq mərkəzləri sayılan Azərbaycan şəhərləri sırasında Naxçıvan və Ordubadın adlarını da qeyd edir (106, s. 55). Azərbaycan xalçasının tarixini araşdıranlar bədii və texnoloji xüsusiyyətlərinə görə xalçalarımızı adətən 4 böyük qrupa bölürlər: Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabağ və Təbriz xalçaları. Hər qrupa müəyyən xalçalar daxil olur ki, bunlar da toxunduqları yerin adını daşıyır. Azərbaycan xalqının xalça sənətini öyrənmək üçün xalçalarımızın ornament, rəng və kompozisiya prinsiplərini nəzərə almaq lazımdır. Bir-birilə sıx əlaqədə olan bu üç amil, ümumiyyətlə xalçaların, o cümlədən Azərbaycan xalçalarının bədii xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Azərbaycan xalçaları kompozisiya cəhətdən müxtəlifdir. Adətən xalçadan harada və hansı məqsəd üçün istifadə ediləcəyindən asılı olaraq onun ümumi kompozisiyası, ölçüsü, bəzəkləri və hətta rəngi də dəyişir. Azərbaycan xalçaları cürbəcürdür. Məsələn: a) həcmcə balaca olan namazlıq xalça; b) divar xalçaları; c) qonaq otaqlarını bəzəmək üçün bir neçə xalçadan ibarət dəst xalçalar; (bu cür xalçalar ölçüsünə, formasına və kompozisiyasına görə müxtəlif olur), ç) otağın orta hissəsinə sərilmiş iri xalça; (xalı), d) yuxarı tərəfdə yerə salınan “baş” xalça və ortadakı iri xalçanın yanlarında salınan “kənarə” xalça.

Xalçaçılıq sənəti türk xalqları arasında eramızdan çox öncə yayılmış, əsasən də türk qadınlarının gündəlik

məşğuliyyətinə çevrilmişdir. N.Diyarbəkirlilə Oktay Aslanapanın tədqiqat işlərinə əsaslanaraq, xalçanı türk sənətinin ən orijinal nümunələrindən biri olaraq, dünya mədəniyyətinə türklərin bir hədiyyəsi kimi səciyyələndirir (99, c. 140). Türk xalqları arasında bu sənətin ən çox yayıldığı ölkələrdən biri də Azərbaycandır. Hələ ən qədim dövrlərdən xalçalar həm əhalinin maddi tələbatını ödəyir, həm də onun estetik ehtiyaclarına xidmət edirdi. Azərbaycan xalqının adət-ənənələrini, milli ruhunu, mənəviyyatını özündə ifadə edən xalçalarımız dünyada müqayisə edilməyən nümunəyə qəbul olunur.

Arxeoloji materiallar və yazılı mənbələrdə Azərbaycan türklərinin xalçaçılıq sənətilə hələ Tunc dövründən məşğul olmaları haqqında bir sıra materiallar vardır. Bu sənət ilkin və orta əsrlər dövründə özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır.

Naxçıvanda xovlu xalçalara nisbətən xovsuz xalçaların toxunuşuna erkən başlanmış, xalçaçılıq sənətinin təkamülü baxımından bu məmulatların hamısı sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf mərhələsi keçmişdir. Qədim zamanlardan etibarən xovsuz xalçalarla yanaşı müxtəlif məişət məqsədli xalça məmulatları da istehsal olunmuşdur.

Xalça toxuculuğu spesifik istehsal texnikasına malik olub ənənəvi yun toxuculuğunda ilk bəsit əmək bölgüsünü əks etdirirdi. Orta əsrlərdə Naxçıvanda da xalça istehsalı artıq kütləvi şəkildə almış, yun məmulatı ilə yanaşı, pambıq və ipək saplarla da xalça toxunmuşdur.

Məişətdə geniş istifadəsi və hazırlandığı materialın zaman baxımından o qədər də davamlı olmamasından Naxçıvan xalçalarının qədim nümunələri bizim günümüze

gəlib çatmamışdır. Bununla belə orta əsr yazılı qaynaqlarda Naxçıvanda xalçaçılığın inkişafı və bu məktəbin Azərbaycanın digər xalçaçılıq məktəbləri, xüsusən də Təbriz, Qarabağ məktəbləri ilə sıx əlaqəsi olduğunu bildirən mənbələr vardır.

Tarixi qaynaqların verdiyi məlumatlara görə X əsrdə (983-cü ildə) Muğan özünün çuval və palazları ilə, Naxçıvan şəhəri, Xoy və Səlmas zili xalçaları, Ərdəbil və Şirvan əlvan ipək və yun parçaları ilə şöhrət tapmışdır (4, s. 232). XIV əsrdə yaşamış Həmdullah Qəzvini Naxçıvan sənətkarlarının çox yüksək keyfiyyətli xalça toxumaları barədə məlumat verir (117, s. 51).

XVI əsrdə Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi Naxçıvanda da xalçaçılığın həm bədii səviyyəsi, həm də istehsal həcmının artması baxımından öz inkişafının xüsusi mərhələsini keçmişdi. Burada toxunulan zərif və qəşəng “Naxçıvan” xalçası Yaxın Şərq və Avropa ölkələrində qiymətləndirilirdi. Bu xalça texniki və bədii xüsusiyyətlərinə görə Qarabağ xalçaları ilə uyğun olduğu üçün həmin xalça növü tədqiqatçılar tərəfindən “Qarabağ qrupuna” daxil edilir (109, s. 103). Naxçıvan xalça ustaları tərəfindən toxunulmuş bəzi xalçalar Təbriz çeşnəli hesab olunur. Qeyd etmək olar ki, Naxçıvan xalçalarının toxunuşunda iki məktəbin dəsti xətti var- Qarabağ və Təbriz:

Görünür ki, Naxçıvan bu iki bölgənin mərkəzində yerləşdiyi üçün hər iki bölgənin burada toxunmuş xalça nümunələrinə güclü təsiri olmuşdur. Naxçıvanda, həmçinin, nəfis zili, şəddə, vərni, kilim və s. kimi xalça növləri toxunurdu. Mütəxəssislərin fikrincə, şəddə və vərni istehsalının mənşəyi elə Naxçıvanın özünə məxsus olmuş, sonra zaman keçdikcə buradan başqa yerlərə yayılmışdır. Zili

isə Naxçıvanda toxunulan ən qədim xalça növlərindən biri hesab olunur.

Özünün rəngarəngliyi ilə seçilən Naxçıvan xalçaları orta əsrlərin sonuna doğru artıq Avropa ölkələrinə də aparılırdı. Naxçıvanda kilimlər məişətdə çox geniş istifadə olunmuşdur. Naxçıvan kilimləri istər rənglərinə, istərsə də bədii xüsusiyyətinə görə Qarabağ kilimlərinə çox oxşasa da, bəzi özünəməxsusluqları ilə fərqlənilir. Mürəkkəb dolama texnikası ilə toxunan Naxçıvan zililəri şəddə və vərniyə nisbətən daha çox təkmilləşmişdir. Dağlıq rayonlarda zili və şəddə toxunuşlu at, dəvə çulu, məfrəş, xurcun, heybə, duzqabı, qaşıqdan kimi məişət əşyaları da çox toxunmuşdur.

Qeyd edək ki, Naxçıvan xalçalarında digər bölgələrin xalçaları ilə müqayisədə ilmə sıxlığı o qədər də çox deyil, 35x35 və ya 40x40-dır. Amma sıxlığının az olmasına baxmayaraq, xalçalarımız davamlı olur. Naxçıvan xalçalarının bir fərqləndirici cəhəti də onların uzunsov toxunmasıdır. Xalçalarımızın naxış baxımından digər bölgələrin xalçalarından xüsusi bir fərqi yoxdur. Xalçaların toxunuşunda daha çox həndəsi naxışlar, antropomorf, zoomorf, nəbati naxışlardan istifadə edilib. Amma Naxçıvan xalçalarının başlıca xüsusiyyəti onların üstündəki ensiz zolaqlardır. Bu zolaqlar mədaxilləri təşkil edir.

Naxçıvan xalçaları bir sıra alim və tədqiqatçılar-Anaxanın Əliyeva, Kubra Əliyeva, Röya Tağıyeva, Lətif Kərimov, Rasim Əfəndiyev və b. tərəfindən də araşdırılmışdır. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da xalçalar öz bədii xüsusiyyətlərinə görə iki böyük qrupa bölünür: ornamental və süjetli xalçalar. Ornamental xalçalar çoxluq təşkil edir (şəkil 4).

Naxçıvanda xalçalar iki yolla toxunurdu: 1. Şəhər və kənd evlərində qadınlar tərəfindən toxunan xalçalar. 2. Mərkəzdə-emalatxanalarda çeşni əsasında toxunan xalçalar (Bu xalçaların əksəriyyəti Təbriz və Qarabağdan gətirilmiş çeşnilər əsasında toxunmuşdur).

Xalçaçılıq sənətinin Naxçıvanda inkişafı haqqında sənətsünas L.Kərimov yazır ki, Naxçıvanda bir-birindən rəngarəng palaz, cecim, xalı toxunmuşdur. Naxçıvan xalçaları xovlu (xalça, xalı, gəbə və s.), və xovsuz (palaz, kilim, cecim, zili, şəddə və s.) olmaqla naxışlarının incəliyi, rənglərinin zənginliyi ilə seçilirdi. Xalçaların üzərində türk mifologiyasından gələn damğalar və müxtəlif atributlar, çox zaman onun toxunma ili və toxuyanın adı öz əksini tapırdı. Naxçıvanın zəngin təbiəti bu bölgənin xalçalarına xüsusi çalarlar vermiş, onun rəng kompozisiyalarının həllinə çoxçeşidli boyalar bəxş etmişdir. Aləvan rənglər bu bölgənin xalçalarını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Xalçaların naxış-kompozisiya seçimində də yerli əhalinin təsəvvürü, mifik görüşləri, inancları mühüm yer tutmuş, onların ifadəsi xalçalarda öz əksini tapmışdır. Xalçaların kompozisiyası müxtəlif formalı naxış elementlərindən qurulmuşdur. Xalçalarda təsvir edilən bəzək elementlərinə digər maddi mədəniyyət nümunələri üzərindəki təsvirlərdə də təsadüf edilir (51, s. 68). Naxçıvan xalçalarının bədii tərtibatında geniş yayılmış çərxi-fələk (dörd ünsür) təsvirinə e.ə. II-I minilliklərə aid maddi-mədəniyyət abidələri üzərində də təsadüf edilirdi. Çərxi-fələk adətən iri ölçülü medalyonların mərkəzində təsvir olunur.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda yaranan bir neçə xalçaçılıq məktəbinin inkişafı Naxçıvanda da xalça-

çılığın inkişafına yüksək təsiri olmuşdur. Məsələn, Təbrizdə, Qarabağda çeşni əsasında istehsal edilən xalça nümunələrinin eynisi Naxçıvanda da toxunmuşdur. Bu onu göstərir ki, Naxçıvan xalçaçılıq məktəbinin Azərbaycan məktəbləri ilə sıx əlaqəsi olmuşdur. XVI-XVII əsrlərdə yaşayan məşhur rəssamlar da öz əsərlərində bir çox Azərbaycan xalçalarını təsvir etmişlər. Məsələn, bizim xalçalarımız Venetsiya taciri və tədqiqatçısı Marko Polonu heyran etmişdir. XVI əsrin ingilis səyyahı Antoni Cenkinson və XVII əsrin alman dəniz səyyahı Can Strusun qeydlərində xalçalarımız haqqında maraqlı məlumatlar verilir. Macar rəssamı Hans Memlinqin "Məryəm və onun uşağı" rəsminə, alman rəssamı Hans Holbeynin "Səfirlər" rəsminə bir çox Azərbaycan xalçaları təsvir edilmişdir (88).

Orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan xalçaları bir çox ölkələrə ixrac edilmişdir. Tarixən Azərbaycana gələn səyyahlar və tacirlər də buradan özləri ilə xalça aparmışlar. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan xalçaları dünyanın ən zəngin muzeylərinin və bir sıra şəxsi kolleksiyaların bəzəyinə çevrilib. Bunlara misal olaraq 1539-cu ildə Ərdəbildə Şeyx Səfi məscidi üçün toxunmuş, hazırda Nyu-Yorkda Metropoliten muzeyində saxlanılan xalını, 1539-cu ildə Təbrizdə yenə həmin məscid üçün toxunmuş və haliyədə Londondakı Viktoriya və Albert muzeyində olan xalını göstərmək olar. 1539-cu ildə Şah Təhmasibin sifarişi ilə Ərdəbil məscidi üçün toxunmuş (elm aləmində bu xalı "Şeyx Səfi" adı ilə məşhurdur) bu xalını 1893-cü ildə ingilislər alıb Londona aparmışlar (21, s. 67).

Orta əsrlər dövrü qədim Naxçıvan bölgəsində xalçaçılıq sənətinin inkişaf etdiyini sübut edən mühüm

qaynaqlar mövcuddur. Naxçıvanda bu sənətin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini sübut edən mühüm qaynaqlardan biri də qəbirüstü xatirə abidələrdir. Bildiyimiz kimi, orta əsrlər dövründə qəbirüstü abidələrdə dəfn olunan şəxsin sənət və peşəsi haqqında müəyyən təsvirlər nəqş olunurdu. Bu abidələr üzərində simvolik olaraq hana, kirkid, daraq, usta təsvirləri verilmişdir. Bu təsvirlərdən məlum olur ki, həmin qəbirlərdə dəfn olunan şəxslər xalçaçılıq sənətilə məşğul olmuşdur.

Xalçanın toxunub ərsəyə gəlməsi üçün onun bir çox proseslərdən keçməsi lazım idi. Əvvəlcə hər hansı bir toxunacaq xalçanın ölçüsünü nəzərə alıb, həmin ölçüyə uyğun yunu seçirlər. Bu qoyun yunundan seçilməklə, təmizlənir, yuyulub, qurudulduqdan sonra daraqda dararaq əlçim halına gətirilirdi. Yunu ip halına salmaq üçün əlçimlər cəhrədə ayrılırdı (şəkil 5). Əyrilmiş iplik nisbətən yoğun və tiftikli olan dükcə şəklinə salınırdı. Dükçələrdəki ipliği kırtız adlanan xüsusi alətlə cilalayırıldı. Bu metal çubuğun köməyi ilə sapın həddən artıq xovluluğu və müxtəlif növ bərkimələr aradan qaldırılırdı ki, iplik eyni qalınlıqda və hamar olsun. Bu iş üçün bəzən cağdan (corab toxumaq üçün polad simdən düzəldilmiş əşya - S.H) istifadə edilir. Hazırlanmış dükçələrdəki ip ikiqat olmaqla yumaqlanırdı. Əyrilmiş yunun boyanması asan olsun deyə kələf formasına salınırdı. İplər boyandıqdan sonra zivəyə sərilərək tamamilə qurudulurdu. Kələflər toxunmaq üçün yumaq halına gətirilirdi.

Xalçanın toxunuşuna əsasən payız fəslindən başlanılırdı. Toxunacaq xalçanın uzunluğu nəzərə alınaraq həmin ölçüdə hana ağacı qurulurdu. Xalçanı ərsəyə gətirmək üçün pambıqdan hazırlanmış ərşiş və arğac deyilən iplər-

dən istifadə edilirdi. Həmin iplər peşəkar qadınlar tərəfindən hana qurulduqdan sonra hana ağacına sarınırdı. ərşiş iplərini bərkitmək üçün kücü ağacı deyilən ağac da hananın yan ağaclarına bərkidilirdi. Kücü ağacı eninə, sağdan sola yan ağaclara bərkidildikdən sonra ərşiş sapını uzununa kücü ağacına dolayıb düyün vuraraq, hananın başından keçirirdilər. Kücü ağacı ilə hana ağacları arasına əlavə olaraq qoltuq ağacı deyilən ağac dayanırdı ki, bu da toxunmuş ilmələrin və keçiləcək arğac iplərinin bərkidilməsi üçün istifadə edilirdi. Eyni zamanda, kücü ağacının yuxarı tərəfində digər bir ağacdən də istifadə edilirdi ki, həmin ağac arğacların bir-birinə keçilməsi üçün lazım olurdu. Hana qurulub hazır olduqdan sonra müxtəlif rəngli iplər istifadə üçün kəndirə düzülərək hananın üzərindən asılırdı. Xalçanı toxumaq üçün əsasən həvə, kirkid, balaca bıçaq, qayçı və s. kimi alətlərdən istifadə olunurdu (şəkil 6). Hər bir xalçanın dəyəri toxunulan ilmələrin sayı və həmin ilmələr vasitəsilə təsvir olunan naxışların dərin mənası ilə qiymətləndirilirdi. Xalçanın nəfisliyinin təyin edilməsi və ona qiymət qoyulması qaydası belə idi: bir şəst ölçüdə fərşin haşiyəsinə nəzər salırdılar, xalçanın həmin hissəsinin ilmələrini sayırdılar; əgər ilmələrin sayı çoxdursa, xalçanın qiyməti də baha olurdu (85, s. 92).

Toplanmış etnoqrafik çöl materiallarından məlum olur ki, qədim və orta əsrlər dövründən başlayaraq günümüzədək toxuculuq, bədii tikmə sənəti xüsusən qadınların mühüm məşğuliyyət sahəsi olmuş və demək olar ki, həmin sənət sahələrinin inkişafı əsasən qadın əməyinə əsaslanmışdır. Lakin bu o demək deyil ki, kişilər bu sənətdən tamamilə uzaq olmuşdular. Tarixin müxtəlif dövrlərində xalçaçı kişilər yaşamışlar və bir çox hallarda kişi xalça

ustaları xüsusən xalçaçıların naxış tərtibatının yaranmasında fəal iştirak etmişlər. Tarixi inkişafın hər bir mərhələsində Azərbaycanın xalça ustaları zamanın ruhunu, kütlələrin əhval-ruhiyyəsini yüksək bədii səviyyədə ifadə etmiş, öz niyyətini, qayəsini parlaq, gözoşxayan estetik formalarda təcəssüm etdirmişlər. L.Kərimov yazır ki, bütün təsviri sənətlərdə olduğu kimi, dekorativ tətbiqi sənət nümunələrində də xalqın həyatı, onun adət və ənənələri əks olunmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan xalçaçılıq sənətində işlədilən bütün bəzək elementləri real mühitdən alınmış təsvirlərdən ibarətdir (51, s. 31).

Naxışların rəmzi mənalı Naxçıvan xalçalarının formalaşması, müxtəlif kompozisiya və çeşnilərinin yaranması prosesi bir neçə mənbədən qaynaqlanmışdır. Bunların ən əsası və zaman baxımından ilkin heyvandarlıqla məşğul olub yarımköçəri həyat tərzini sürən əhəlinin toxuduğu xalçalardır. Heyvandarlıqla məşğul olan insanlar əldə etdikləri yundan zaman-zaman məişət əşyası kimi xalçalar toxumuş, öz milli-mənəvi, mifoloji düşüncə tərzlərini digər sənət əsərlərində olduğu kimi, xalçalar üzərində də naxışlar vasitəsilə həkk etdirmişlər. Əgər biz tarixi xalçalarımıza diqqətlə nəzər salmış olsaq və sonra memarlıq abidələrimizə baxmış olsaq görərik ki, yun ip iləmələrlə tamamlanan naxışların eynilə oxşarını biz abidələrimizin bəzək hissələrində də görürük.

Diqqət yetirin. XII əsrin tarixi memarlıq abidəsi Yusif Küseyir oğlu türbəsinin, Möminə xatın türbəsinin, XIV əsrin tarixi yadigarı Qarabağlar türbəsinin çoxüzlü səthləri ayrı-ayrılıqda hərəsi bir xalça naxışdır və bir-birinə bənzəməyən həndəsi naxışların sintezindən yaranmış xalça çeşniləridir. Sadəcə olaraq bu ornamental çeşni-

lər böyük rəssam-memarlar tərəfindən daşlarda iləmələnməmiş "Naxçıvan" çeşnili xalçaların təkrarıdır. Bu daş xalçalar Naxçıvanın qədim mədəniyyətindən, onun kamil sənətkarlarından və ulu xalçaçılıq sənətindən xəbər verir. Azərbaycanda ornamental naxışsalma və nəbati naxışsalma ustası kimi Atabəylər dövlətinin baş memarı olan Əcəmi Naxçıvani hələ XII əsrdə özünün məşhur naxışsalma möhürünü vurmuşdur. Yalnız bundan sonra Əcəminin davamçıları və onun tələbələri istər memarlıqda, istər rəsamsamliqda və istərsə də xalçaçılıq sənətinin ilkin çeşnisinin yaranmasında dünyanın müxtəlif yerlərində, o cümlədən da Təbriz xalçaçılıq məktəbinin kamilləşməsində öz izlərini qoymuşlar (60). Naxçıvanlı sənətkarlar ustalıqla xalçalar, parça və tikmələr ərsəyə gətirmiş və insanların bu cür sənətkarlıq məhsullarına olan tələbatını ödəmişlər. Burada istehsal edilən 20-30 kvadratmetrədək iri ölçülü, qalın toxunuşa malik xovlu xalça, keçə, palaz, cecim, kilim, şəddə kimi xovsuz xalçalardan evlərdə döşəmələrin örtülməsində, otaqların isidilməsində istifadə edilmişdir.

Aparılan araşdırmalar və toplanmış materiallardan məlum olur ki, Naxçıvanda kilimlər məişətdə çox geniş istifadə olunmuşdur. Naxçıvan kilimləri istər rənginə, istərsə də bədii xüsusiyyətinə görə Qarabağ kilimlərinə çox oxşasa da, bəzi özünəməxsusluqları ilə fərqlənirlər.

Xalçalar üzərində müxtəlif rəng kaloritindən və naxış növlərindən istifadə edilmişdir ki, bunların hər birinin, yəni həm rəng çalarlarının, həm də naxışların öxünəməxsus mənalı olmuşdur. Məsələn, Naxçıvan xalçalarında ən çox istifadə olunan rənglərdən biri qırmızı rəngdir. Məlumdur ki, hələ ən qədim zamanlardan insanların mifoloji dünyagörüşündə qırmızı rəngdə qoruyuculuq xa-

rakterinin olduğuna inanılmışdır. Həmçinin qırmızı rəngə xalq arasında canlı həyat rəmzi kimi də baxılmışdır. Yaşıl rəng isə islam simvolu olmaqla yanaşı, həmçinin təbiətin oyanmasının rəmzi kimi də qədimdən insanların düşüncəsində müqəddəs hesab edilmişdir.

Naxçıvan xalçalarında rənglərlə yanaşı simvolik elementlər də üstünlük təşkil edir. Məsələn, S şəklində olan qarmaqlar suyun rəmzini ifadə edir. Səlcuq türklərində çaxmaq mənasında işlənmişdir. Gecə-gündüzü ifadə edən romb təsvirləri, 1 il, 12 ayı ifadə edən naxışlar və s. Naxçıvan xalçaları üzərində bir sıra heyvan – dəvə, at, quş və s. təsvirlərinə də tez-tez rast gəlmək mümkündür (şəkil 7).

Naxçıvan xalçalarında ən geniş yayılmış mürəkkəb element butadır. Naxçıvan xalçalarının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də qədim dövrlərdən tutmuş bu günədək odun, alovun bir sözlə müqəddəs ocağın rəmzi sayılan buta rəmzi mahiyyətli rəsmlərin təsviridir. Elmi araşdırmaların nəticəsindən məlum olur ki, buta rəsminə çevrilmiş tovuz quşu uzaq keçmişdə türk tayfaları arasında günəş və od tanrısı hesab edilmişdir (21, s. 41).

Naxçıvan xalçalarında, eləcə də bədii tikmə və toxumalarında təsvir edilən buta tovuz quşunun rəmzi olmaqla eyni mənaya malik odu, alovu, ocağı təmsil edir. Xovlu xalçaların bəzəyinə çevrilmiş “Buta” elementi öz bədii quruluşuna və texniki üslubuna görə digər məktəblərdən fərqlənib “Naxçıvan butası” adını daşıyır. Buta naxışları xalçaların yelənlərlə yanaşı arasahə naxışlarında da üstünlük təşkil edir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, yarandığı yerdən, görkəmindən asılı olaraq butanın çeşidləri çox olmuşdur: şabalıd-buta, qıvrım-buta, çiçəkli-buta, bala-buta, balal-buta, baba-buta, lələk-buta, küsülü-buta, qovu-

şan-buta, qotazlı buta, evli-buta və s. Bu butaların hər biri Naxçıvan xalçalarına əsrarəngiz gözəllik gətirmişdir. Bu cür rəmzli mahiyyətli xalça sənəti nümunələri Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin fondunda saxlanılır. Xalçalarda təsvir olunan butalar təkcə od, alov rəmzi olmamış, eyni zamanda bir ailənin, nəslin, qəbilənin səadəti və gələcəyinin rəmzi olmuşdur (şəkil 8).

Xalçalar üzərində ağac, yarpaq, gül və çiçək rəsmləri də geniş formada öz əksini tapmışdır. Xalçalar üzərində dini məzmun daşıyan təsbeh, möhür, ələm, mehrab və s. kimi əşyaların təsviri isə təbii ki, islam mədəniyyəti ilə bağlıdır. Xalçalar üzərində əks olunan hər bir naxış, ahəng və ölçü, axıcılıq, rəng çaları, yığcamlıq, adət-ənənəyə bağlılıq bir başa qədim türklərin milli-mənəvi dəyərlərindən örnəklərdir.

Beləliklə gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın qədim xalçaçılıq ənənəsinin formalaşmasında Naxçıvanın da özünəməxsus rolu olmuşdur. Orta əsrlərdə Naxçıvanda xalçaçılıq sənəti daha da inkişaf etmiş, sonrakı dövrlərdə Naxçıvan əhalisinin məişət və iqtisadiyyatında mühüm yer tutmuşdur. Naxçıvan xalçaçılıq məktəbi Azərbaycan xalçaçılığının xüsusi bir qolunu təşkil edir. Naxçıvanda xalçaçılıq bu gün də yaşadılmaqdadır. Azərbaycan xalça sənəti qədim türk mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi ümumdünya mədəniyyətinə daxil olan qiymətli sənət nümunəsidir. Xalça Azərbaycan xalqının milli dəyərlərindəndir və bu sənəti inkişaf etdirib, gələcək nəsillərə çatdırmaq bizim borcumuzdur. Bu baxımdan da Naxçıvanda xalçaçılıq bu gün də yaşadılmaqdadır.

2.7. METALIŞLƏMƏ

Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri və orta əsr qaynaqları təsdiq edirlər ki, Azərbaycanda, o cümlədən də onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanda sənətkarlıq sahəsində əhəmiyyətli yerlərdən birini metalışləmə sənəti tuturdu. Metalışləmə sənətinin inkişaf səviyyəsi, onun texnoloji təkmilləşməsi bu və ya digər dərəcədə əkinçiliyin, sənətkarlığın, hərbi sənətinin və təsərrüfat məişətinin səviyyəsinə təsir göstərirdi (18, s. 8). İnsanların bəzəyərək istifadə etdiyi əşyalar içərisində metaldan düzəldilmiş məmulatlar əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Bədii metal sənəti Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətinin əsas qollarından biridir. Bu sənət növü özündə incəsənətimizin bir çox qollarını birləşdirərək sintez yaratmışdır (52, s. 187).

IX-XIII əsrlərdə əmək alətləri və texnikası xeyli təkmilləşmişdi. Bu da sənət istehsalında əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsinə, sənətdaxili ixtisaslaşmanın genişlənməsinə, sənətkarların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olurdu. Bu dövrdə dəmirçilikdə sənətdaxili ixtisaslaşma nəticəsində əmək aləti hazırlayan mütəxəssis ustalar yetişir, silahsazlar, çilingərlər öz ixtisaslarını daha da təkmilləşdirirdilər. Qalayçılıq xüsusi sahə kimi fəaliyyət göstərir, onlar şəhər misgərxanalarında çalışır və yaxud kəndlərə gedib əhalinin mis qablarını qalaylamaqla məşğul olurdular.

Azərbaycanda o cümlədən də Naxçıvanda metalışləmə sənətkarlığının əsas etibarı ilə 3 növü inkişaf etmişdir. Bunlar dəmirçilik, misgərlik və zərgərlik sənəti idi ki,

həmin sənət sahələri də öz-özlüyündə ölkənin bədii metal yaradıcılığının inkişafında misilsiz rol oynamışdır.

Naxçıvanda ən qədim mis əşyalar Kültəpə yaşayış yerindən aşkar edilmişdir. I Kültəpə qədim yaşayış məskəninəndən tapılmış sancaq, bıçaq, biz, muncuq, nizə ucluğu kimi mis alətlər misgərliyin Naxçıvanda hələ ən qədim zamanlardan mövcud olduğunu göstərir (38, s. 54-55). Metalışləmə sənəti azərbaycanlı ustaların öz istedadlarını bütün dolğunluğu ilə ifadə edə bildiyi sahələrdən sayılırdı. Əldə olunan materiallar göstərir ki, Naxçıvan ərazisində çox qədimlərdən dəmir, mis, qızıl, gümüş və s. metallardan müxtəlif məişət və zinət əşyaları hazırlanmışdır. İlk orta əsr mənbələrində Azərbaycan ərazisində mis, qızıl və gümüş çıxarılması barədə məlumatlar verilir (50, s. 17). Tədqiqatlar dəmirçiliyin metalışləmədə xüsusi mövqeyə malik olduğunu, başlıca əmək alətlərinin və silahların dəmirdən istehsal edildiyini, təsərrüfat və məişətdə, inşaatda dəmir əşyalardan geniş istifadə olunduğunu göstərir. Həmçinin, əcnəbi səyyahların qeydləri və bu gün dünyanın ən məşhur muzeylərini bəzəyən yüksək dəyərli bədii məmulatlar və məişət əşyaları da bunu sübut edir.

XVI-XVII əsrlərdə digər Azərbaycan bölgələri ilə yanaşı Naxçıvanda da metalışləmə sahəsində ixtisaslaşma baş vermişdir. Həm də ixtisaslaşma təkcə düzəldilən əşya növləri sahəsində deyil, şəhərlər arasında da özünü biruzə verməyə başlamışdır. Bu haqda tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, baxmayaraq ki, Ərdəbil şəhəri həmin dövrdə bədii metal məmulatları düzəltməkdə inkişaf etmiş mərkəzlərdən sayılırdı, Şeyx Səfi türbəsinin gümüş barmaqlıqlarını düzəltmək Gəncə sənətkarlarına, İçərişəhərin dəmir qapılarını Naxçıvan ustalarına sifariş etmişlər (90, s. 68). De-

məli metalişləmədə olan inkişaf onu ixtisaslaşma səviyyəsinə çatdırmışdır. XVIII əsrdə Azərbaycanda metaldan hazırlanmış məişət əşyaları, silah, zinət şeyləri əsas etibarlı ilə 6 texniki üsulla bəzədilirdi. Bunlar: döymə, basma, qarasavad, səbəkə, xatəmkarlıq və minaçılıqdır (61, s. 93). Məlum olduğu kimi, karxanada sənətin xarakterindən asılı olaraq işləyənlərin sayı müxtəlif olur. Təbii haldır ki, metalişləmə emalatxanalarında da işin mürəkkəbliyi ilə əlaqədar olaraq çox işçi qüvvəsi lazımdır. Hər bir sənətkarlıq məhsulunu hazırlamaq üçün bir neçə mərhələdə iş aparıldığından sənətkarlar da görəcəkləri işlə əlaqədar ixtisaslaşmışdılar.

Arxeoloji qazıntılardan çoxlu miqdarda tapılan metal əşyaları orta əsrlərdə Naxçıvanda metalişləmənin dəmirçilik, misgərlik və zərgərlik kimi sahələrin müstəqil fəaliyyət göstərdiyini və dövrün texniki tələbləri səviyyəsində inkişaf etdiyini söyləməyə əsas verir. Müşahidələrə əsasən demək olar ki, metal əşyalar üzərində sadə həndəsi fiqurlardan yaradıcı şəkildə geniş istifadə olunmuşdur. Bu dövrün zəngin nəbatət aləmi də gözəl kompozisiyalı əsərlər yaratmaq üçün əsas mənbə rolunu oynamışdır. Metal üzərində naxışların salınması sənətkardan gərgin zəhmət, yüksək zövq, istedad və məharət tələb edirdi. Mahir sənətkarlar mövcud naxışlardan istifadə edərək ona yaradıcı yanaşmış, onun motiv və kompozisiyalarını yeni ünsürlərlə zənginləşdirmişlər. Göründüyü kimi, Azərbaycanın qədim və orta əsr ustalarının yaratdığı və getdikcə inkişaf etmiş zəngin köklərə malik bədii sənətkarlıq ənənələri sonrakı əsrlərdə yaradıcılıqla davam etdirilmiş yeni motivlərlə zənginləşdirilərək müasir dövrə qədər gəlib çatmışdır (47, s. 7). Azərbaycan sənətkarları tərəfin-

dən hazırlanmış silah (xəncər, qılınc, topuz, qalxan) və zirehli geyimlər (başlıq, dirsəklik, dizlik və s.) xüsusilə geniş şöhrət tapmışdır. Azərbaycan sənətkarları bu əsrlərdə metaldan təkcə məişət əşyaları yox, zərif zinət əşyaları da hazırlamışlar.

Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycan və o cümlədən də onun ayrılmaz bölgəsi olan Naxçıvan bölgəsində sənətkarlığın bir çox sahələri, həmçinin metalişləmə sənəti bu ölkənin yüksək maddi-mədəni dəyərlərə malik olduğunu bir daha göstərir. Həmçinin metalişləmə sənətindəki bir çox texniki üsullarla sənət əsərləri yaratmaq bu peşənin zəngin keçmiş ənənəsindən xəbər verir.

2.8. MISGƏRLİK

Qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan, o cümlədən də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda bir çox bədii sənətkarlıq sahələri meydana gəlmiş və zaman-zaman təkmilləşmişdir. Bu sənət sahələrinin hər biri xalqın yaradıcılıq tarixində özünəməxsus yer tutmuş və maddi-mədəniyyət tariximizin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri və orta əsr qaynaqları təsdiq edirlər ki, Azərbaycanda qədim zamanlardan bir sıra inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən biri də misgərlik olmuşdur. Azərbaycanın digər bölgələri ilə yanaşı qədim Naxçıvan diyarında da arxeoloji qazıntılar zamanı misgərlik sənətinə aid çoxlu nümunələr əldə edilmişdir. Arxeoloqların verdiyi məlumata görə, I Kültəpənin ən qədim mədəni təbəqəsindən müxtəlif mis-mərgümüş, nikel-mərgümüş qatışıqı olan alətlər və bəzək nümunələri

əldə edilib. Kültəpədən tunc dövrünə aid başı ilgəkli dörd sancaq, bıçaq parçası və s. tapılıb (38, s. 33). Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkara çıxarılmış materiallar Naxçıvanın qədim sakinlərinin sümükdən və daşdan əmək alətləri və bəzək hazırlamaq məharətinə malik olduqlarını göstərir.

Hələ ən qədim zamanlardan misdən məişət əşyaları, silahlar, sənət əsərləri hazırlanmışdır. Lakin misdən hazırlanmış məişət əşyalarına daha çox üstünlük verilmişdir. Bu özünü əsasən qab-qacaq istehsalının zənginliyində göstərir. Orta əsrlər dövrünə aid misgərlik sənəti nümunələri içərisində günümüzədək gəlib çatan və demək olar ki, ən geniş yayılanı məcməyi, qablama qazan, güləb çəkmək üçün mey, piyalə, dolça, nimçə və s. olmuşdur. Müxtəlif formalarda hazırlanmış bu məişət əşyaları insanların həyatı tələbatlarını təmin etməklə yanaşı, həmin nümunələr üzərində ornamentlər, təsvirlər də həkk edilmişdir. Həmin rəsmlərin hər biri özünəməxsus məna çalarına malik olmaqla, milli mənavi dəyərlərimizi də özündə əks etdirir. Milli sərəvətimiz hesab edilən bu cür məişət əşyalarına əhali arasında müasir dövrümüzdə də böyük önəm verilir və həmin əşyalardan gündəlik tələbat zamanı istifadə edilir.

Naxçıvan ərazisində çox qədimlərdən dəmir, mis, qızıl, gümüş və s. metallardan müxtəlif məişət və zinət əşyaları hazırlanmışdır. İlk orta əsr mənbələrində Azərbaycan ərazisində mis, qızıl və gümüş çıxarılması barədə məlumatlar verilir (50, s. 17). Həmçinin, əcnəbi səyyahların qeydləri və bu gün dünyanın ən məşhur muzeylərini bəzəyən yüksək dəyərli bədii məmulatlar və məişət əşyaları da bunu sübut edir. Bu nümunələrin üzərinin

müxtəlif naxışlarla, quş, heyvan və insan təsvirləri ilə, eləcə də nəfis yazılarla bəzədilməsi onların yüksək bədii-estetik dəyərliliyini təmin etmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumatlardan məlum olur ki, misgərliyin müstəqil sənət növü kimi formalaşması qədim zamanlardan qab istehsalı ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Orta əsr feodal məişətinin artan tələbləri ilə əlaqədar olaraq, qədim misgərlik ənənələri daha da inkişaf etmişdir (7, s. 393). Bu sənət şəhərlərin iqtisadi həyatında mühüm yer tuturdu. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ərazisində mis məmulatının hazırlanması üçün zəruri olan xam metal əsasən Qafan və Naxçıvan bölgələrində hasil edilmişdi (4, s. 65). Bölgənin digər bir şəhəri Əncan (və ya Əcnan) şəhəri olmuşdur. Bu şəhərin mis mədənləri olduğunu qeyd edən “Nüzhət əl-qələb” də şəhərin digər adı karxana kimi göstərilir (16, s. 51). Ehtimal ki, burada hasil edilən misdən yerli sənətkarlar müxtəlif məmulatlar hazırlamaq üçün istifadə etmişlər. Bu dövrdə mis və mis məmulatının, əsasən məişət təyinatlı qab-qacağın istehsalı geniş intişar tapmışdır. Təbriz, Gəncə, Xoy, Şəmkir şəhərləri ilə yanaşı Naxçıvan da monqol yürüşlərinə qədərki dövrdə metalışləmə sənətinin mərkəzlərindən biri olmuşdur (4, s. 58; 54, s. 49). Həmin mis mədənlərindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq şəhərin yaxınlığında metal emal edən və ondan müxtəlif sənətkarlıq məmulatları hazırlayan emalatxanalar mövcud olmuşdur. Naxçıvan misgərləri həmin misin işlədilməsində bilavasitə iştirak etmiş və ondan müxtəlif təsərrüfat qabları hazırlamışlar (Bax: 62, s. 85). Həmdüllah Qəzvini bu emalatxanaların karxana adlandırıldığını göstərir (117, s. 89). Naxçıvan mis mədənlərinin işlədilməsi X–XII əsrlərdə Elxanilər dövrünə nisbətən da-

ha yüksək olmuşdur. XIII-XIV əsrlərdə dağıdıcı monqol işğalları, sonra isə Elxanilərin və Cəlairilərin mədəni sahibkarlarını iqtisadi cəhətdən sarsıtmaq və onları istehsal vasitələrindən tamamilə məhrum etmək siyasəti Naxçıvanda mis istehsalını müəyyən dərəcə tənəzzülə uğratmışdı. Buna görə də, Naxçıvan misgərləri ölkəni tərk edib, başqa yerlərə gedirdilər. Məhəmməd Naxçıvani bununla bağlı yazmışdı: Naxçıvan mis mədənlərində şah və sultanlara layiq məmulatlar istehsalı tənəzzülə uğradı və orada işləyən ustalar bütün yer üzünə yayıldılar (62, s. 85). Lakin Qazan xanın 1303-cü ildə verdiyi fərmanla kəndlilərin yerini dəyişməsi qadağan edildi. Bundan sonra Naxçıvan mürəkkəb şəraitə baxmayaraq, sosial-iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etməyə başladı. Artıq sənətkarlıq və ticarət sahəsində mühüm irəliləyiş nəzərə çarpırdı. Elxanilərin həyata keçirdikləri vergi siyasətinin ağırlığına baxmayaraq həmin siyasət Naxçıvan mis mədənlərində istehsalın qarşısını heç də tam ala bilmədi və bu dövrdə belə naxçıvan misgərləri tərəfindən əhalinin istifadəsi üçün müxtəlif mis qablar istehsalı davam etdirilirdi. Artıq XIII əsrdən başlayaraq Azərbaycanın bir çox şəhərlərində iri sənətkar emalatxanaları – karxanalar meydana gəlmişdi. Bu da şübhəsiz sənətkarlıq məmulatlarına olan tələbatın artması ilə bilavasitə əlaqədar idi (62, s. 85).

Bu dövrdə metaldan müxtəlif növ silahlar, müxtəlif formalı ev avadanlığı və s. sənət nümunələri hazırlanmışdır ki, bunların da bir çoxu dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. XVIII əsrdə Azərbaycanda ən çox misgərlik sənəti yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Tarixi qaynaqlar Təbriz, Gəncə, Şəki, Şuşa, Şamaxı, Bakı, o cümlədən də Naxçıvan şəhərlərində misgərliyin xüsusilə inkişaf etdiyini və hətta

bəzi şəhərlərdə misgərliklə bağlı küçə olduğunu və orada misdən bəzəkli, orijinal formalı qab-qacaqlar düzəldiyini qeyd edirlər (6, s. 179).

Müəllifin qeydlərindən aydın olur ki, bu mədənlərdən əldə edilən xammalın emal olunması və ondan müxtəlif sənətkarlıq məhsullarının hazırlanması üçün mədənlərin yaxınlığında emalatxanalar (o dövrdə karxanalar adlandırılırdı) fəaliyyət göstərirdi. Buradan məlum olur ki, hələ iki əsr əvvəl bölgədə misdən hazırlanan malların istehsalı üçün münbit şərait olmuşdur. Bu da Naxçıvanda çoxlu sayda mis məişət əşyasının hazırlanmasına şərait yaratmışdı. Bölgədə mis mədənlərinin olması misgərliyin inkişafına geniş imkan yaradırdı. Həmin mədənlərdə əsasən müxtəlif ev avadanlığı və təsərrüfat əşyaları hazırlanırdı.

R.Məmmədov qeyd edir ki, orta əsrlər dövrünə aid olan bəzi mis qabların üzərində qədim əsəti və əfsanələr əsasında təsvirlər həkk edilmiş, hikmətli şerlər, yaxud ustaların və sahibkarların adları yazılmışdır. Alimin qənaətinə hind, fars və türk əfsanələrindən fraqmentlərin də yer aldığı təsvir və lirik parçaların olması əsasən yerli ustaların Şərq ölkələrindən gəlmə incəsənət nümunələrinə də istinad etdiyini göstərir (62, s. 102). Təbii ki, bu cür qarşılıqlı əlaqələr o dövrdə bədii incəsənətin yeni tipinin – ümumşərq və yaxud ümummüsəlman mədəniyyətinin formalaşmasına səbəb olmuşdu. İslam dininin meydana gəlməsi və şərqdə bu dinin hakimiyyəti şərq ölkəsi olan Azərbaycanda və şərqin qapısı hesab edilən Naxçıvanda digər sənət sahələrində olduğu kimi misgərlik sənətinin inkişafına da böyük təsir göstərmişdir.

Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda nümayiş etdirilən, Naxçıvan ustaları tərəfindən hazırlanmış gözəl naxışlı mis qablar (101, s. 22) bu dövrdə misgərlik sənətinin xalqın məişətində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Misdən hazırlanan əl işlərinin çoxlu növü olmuşdur. Xörək qabları, su qabları, ağartı qabları və s. məişət əşyaları. Sənətkarlar misdən dolça, satıl, sərnic, məcməyi, aşsüzən, kəfkir, qazan, çıraq və s. məmulatlar hazırlamışlar. Orta əsrlər dövrünə aid misgərlik sənəti nümunələri içərisində günümüzədək gəlib çatan və demək olar ki, ən geniş istifadə olunan məcməyi, qablama qazan, güləb çəkmək üçün mey, piyalə, dolça, nimçə və s. olmuşdur. Həmçinin xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsində də mis məişət əşyalarının yeri olduğu məlumdur.

Naxçıvanda hazırlanan müxtəlif mis qabların günümüzədək qalması onlar haqqında fikir yürütməyə imkan verir. Misin əridilməsi ilə bilavasitə dükan sahibi, usta öz (misgər), 1-2 nəfər kargər (usta yardımçısı) və şagird məşğul olurdu.

Misdən nəfis şəkildə hazırlanmış ev-məişət əşyaları da o dövr sənətkarlığı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. XVIII-XIX əsrlərə aid olan və həliyədə Naxçıvan şəhərindəki Dövlət Tarix Muzeyində, Culfa rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində və digər rayonlardakı eyniadlı muzeylərdə mühafizə olunaraq saxlanılan məcməyi, qablama qazan, güləb çəkmək üçün mey, piyalə, dolça, nimçə və s. misgərlik (şəkil 9) sənəti nümunələri dediklərimizə əyani sübutdur. Naxçıvan şəhərindəki Dövlət Tarix Muzeyində nümayiş etdirilən mis və digər metal əşyaların bəzisinin üzərində ərəb əlifbası ilə kitabələr yazılmışdır. Belə əşyalardan biri muzeyin mühüm eksponatlarından olan Şah

Abbasın baltasıdır. Hündürlüyü 18 sm, eni 18 sm olan baltanın üzərində arxa-arxaya durmuş iki bəbir təsvir edilmişdir. Bəbirlərdən yuxarıda "Şah Abbasın baltası" sözləri həkk edilmişdir. Təsvir olunan bəbirlər sanki yuxarıda bu sözlərə baxırmış kimi təsvir edilmişlər. Baltanın sapında "Şah Abbas...imam" sözləri yazılmışdır. Kitabəni M.Nemət tədqiq etmişdir (111, s. 116). Muzeydə nümayiş etdirilən mis ləyənin qapağı (27sm x 0,27sm) üzərində isə yuxarı hissəsi həndəsi ornamentlərlə bəzədilmiş və epigrafik motivlə dairəyə alınmış, üzərində nəstəliq xətti ilə fars dilində aşağıdakı misralar qeyd edilmişdir:

"Xoşbəxtlik və gül əyyamıdır,

Saqi ver həyat suyunu.

Yaşılıqda cam və badə xoşdur,

Ərğevan və lalə üzlüdən".

Həmçinin qapağın üzərindəki medalyonun içərisində "Onun sahibi Fatimə Bəyimdir, 1206"- yazılmışdır.

1206=1791/92-cı il.

Muzeydə saxlanılan mis kəşkül (18x sm, 2x sm, 11sm). Mis kəşkülün üzərindəki medalyonlar ərəb dilində yazılmışdır:

"Onun sahibi Mehdi Hüseyn Əlinin oğlu Əli Əkbər Qələndərdir 127".

1272 hicri = m 1855/56-cı il.

Kitabəni M.Nemət tədqiq etmişdir (111, s.117).

Muzeydə dar, uzun boğazlı, ucalığı 37 sm, diametri 51 sm olan mis aftafa da misgərlik nümunəsi kəmi nümayiş etdirilir. Aftafa üzərindəki medalyonlar çərçivəyə alınmış və həndəsi ornamentlərlə bəzədilmiş və üzərində nəstəliq xətti ilə kitabə yazılmışdır:

"Xoşbəxtlik və gül əyyamıdır

Saqi ver həyat suyun"

Muzeydəki digər bir mis aftafanın üzərində yuxarı hissədə nəstəliq xətti ilə yazılmış maraqlı şer parçası vardır:

"Döyüşdə şəfaətçin və dostun ola
Daim xalqın əlaqəsi oldu
Aftafaya zülm etmə
Möhtəşəm insanın xidmətindədir".

Aftafa üzərində həkk edilən bu misralardan belə aydınlaşdırmaq olur ki, həmin əşyanı düzəldən usta yaratdığı sənət əsərində insanlara bu əşyadan daim istifadə etməyi və ona diqqət göstərməyi tövsiyyə etmişdir. Aftafanın üzərində nəstəliq xətti ilə yazılmış farsca başqa bir kitabənin mətninin tərcüməsi belədir:

"Xoşbəxtlik və gül əyyamıdır,
Saqi ver həyat suyunu
Yaşılıqda cam və badə xoşdur
Ərğevan və lalə üzlüdən
Heyifdir keçə qəflətdə
Gənclik və novcavanlıq dövrünü".

Bu kitabəni də ilk dəfə M.Nemət tədqiq etmişdir (111, s. 118).

Çox ehtimal ki, əyyam sözündəki "yovm" (gün) kəliməsinin cəmini göstərir. Həmin ifadə də aftafanı düzəldən usta üzərində həkk etdirdiyi yazıda yenə də qiymət gününü vəsf edərək bu kəlmədə yeni və əbədi həyatın başlanmasına xitab edir. Şeirdə ifadə olunan "ərğevan" kəliməsi bahar fəslinin əvvəlində yarpaqlarından öncə gül açan ağaca işarədir. Fikrimizcə, bu misrada da sənətkar baharın gəlişi ilə ilk açılan ağac və gülə xitab edərək, qiyamət günündən sonra başlayan yeni və əbədi həyatı

anladır. Sənətkar bu şeir parçasında da insanın bu dünyadakı həyatının əbədiyyət dünyası üçün bir hazırlıq mərhələsi olduğuna işarə edərək, insana gənclik və cavanlığını qəflətdə keçirməməyi tövsiyyə etmişdir.

Qeyd etmək olar ki, zəngin fonda malik olan Naxçıvan şəhərindəki Dövlət Tarix Muzeyində mis qabların, xüsusən məcməyilərin üzərində müxtəlif təsvirlərin də həkk olunduğunu görmək mümkündür. Bu isə təbii ki, həmin qabları hazırlayan ustaların yaradıcılıq qabiliyyətindən, düşüncə tərzindən, dünyagörüşündən xəbər verir. Mis qablar üzərində ən çox rast gəlinən təsvirlər dalğalı xətt, keçi, günəş, ulduz, buta, tovuz quşu, gül, balıq və s. kimi təsvirlərdir. Bu rəsmlərin də hər birinin özünəməxsus mənası vardır. Qeyd etmək olar ki, bu cür təsvirləri orta əsr sənət əsərlərinin bir çoxunda görmək mümkündür.

Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində su rəmzini ifadə edən əşyalara rast gəlinmişdir. Məsələn, I Kültəpədə tapılan və İlk Tunc dövrünə aid edilən bəzi qabların üzərində su rəmzi olaraq dalğavari xətlər cızılmışdır (38, s. 99). Məlumdur ki, su insanların həyatında önəmli rol oynamışdır. Təbiətin canlanması, məişətdə suyun mövqeyi ona sitayiş etməyə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanın bir çox yerlərində su və bulaqlarla bağlı müqəddəs yerlər vardır. Su ilə fala baxmaq, suya öz niyyətini söyləmək, axır çərşənbədə köhnə il günahlarından təmizlənmək və bütün fərdi bəlalardan qurtarmaq üçün axar su üstündən yeddi dəfə hoppanıb keçmək və s. kimi adətlərin mövcud olduğu məlumdur. Dalğalı xətt təsvirləri xalçalarda, bədii tikmə sənətində və eyni zamanda xatirə abidələrində olan heyvan fiqurlarının boynunda

və quyruqlarında işlənmişdir. Bu isə buludun və ya sonsuzluğun işarəsini göstərir. Mis qablar üzərindəki dalğalı xətt təsvirləri də böyük ehtimal ki, sonsuzluğun, əbədiyyətin rəmzi işarəsi kimi təsvir edilmişdir.

Mis qablar üzərində həkk edilən təsvirlərdən biri də keçi təsvirləridir. Araşdırmalar göstərir ki, təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, eləcə də türkdilli xalqların bir çoxunun düşüncə tərzində keçi müqəddəs sayılmışdır (76, s. 47). Tunc dövründən başlayaraq keçi Günəş Allahını təmsil etmiş və onun simvolu kimi qəbul edilmişdi. O vaxtlar keçi surəti bədii keramikada, qayaüstü təsvirlərdə dini-ideoloji obraz kimi təsvir olunmuşdur. Tunc dövründə günəşin rəmzi surəti olan keçi, sonrakı dəmir dövründə öz əvvəlki məzmununu dəyişib xeyir-bərəkət kultuna xidmət etmişdi (76, s. 83). Orta əsrlər zamanı sənətkarlar tərəfindən hazırlanan mis qablar üzərində həkk olunmuş keçi və günəş rəsmləri də çox ehtimal ki, bərəkət rəmzi kimi simvolizə edilmişdir. Qeyd etmək olar ki, təbiət və cəmiyyətin həyat mənbəyi kimi mövcud olan səma cisimlərinin bədii təsviri təkcə Azərbaycan incəsənətində deyil, eyni zamanda bütün dünya xalqlarının mədəniyyətində özünə geniş yer tapmış və bir növ ümumbəşəri xarakter daşmışdır.

Mis qablar üzərində Tovuz quşu, buta rəsmləri, həmçinin, nəbati təsvirlər arasında ağac, gül, çiçək təsvirləri çoxluq təşkil edir. Hətta tədqiqatçılar təsviri sənətdə əks olunan quş rəsmlərinin sonrakı dövrlərdə stilizə edilərək ağac təsviri və ya buta ilə əvəz olunmasını qeyd edirlər. R.Əfəndi qeyd edir ki, Azərbaycanda ən geniş yayılmış quş təsviri tovuz quşunun rəsmidir ki, bu təsvir daha

sonralar keçmiş mənasını itirərək Şərq aləmində ən geniş yayılmış “Buta” ornamentinə çevrilmişdir (22, s. 42).

Mis qablar üzərində ağac, gül, lalə təsvirlərinə də geniş yer verilmişdir. Orta əsr sənət əsərləri üzərində gül təsvirinin əks olunması çox maraqlı mənalara ifadə olunur. Tədqiqatçılar gül və həyat ağacının qədim türk düşüncə tərzində və islami inamlarla əlaqələndirirlər. Burhan Oğuz Anadoluda olan sənət abidələri üzərindəki bu tip təsvirlərin geniş yayıldığını qeyd edərək yazır ki, islami əfsanələrdə bəzi bitkilər Peyğəmbər və ya ailəsi ilə əlaqəlidir. Məsələn, Yasəmən Fatimənin çiçəyidir. Qızılgül Məhəmmədin kəsdiyi dırnağı və ya üzündən düşən bir neçə tər damlasının rəmzidir. Həmçinin qızılgül uğur gətirən bir çiçək kimi tanınır. Bu cür inam tərzində əlaqəli motivlər Osmanlı sənətində də özünü göstərir (97, s. 46-47). Sənət əsərləri üzərində daha çox əks olunan “lalə” motivi isə vəhdəti- vücutu, yəni Allahı simvolizə edir. Allah ismindəki hərflər ilə lalə sözünün yazılışındakı hərflərin əbcəd hesabına görə sayı eynidir. Gülün təsviri sənətdə görünməsinin səbəbi isə ilahi gözəlliyi simvolizə etməsi və ya Hz. Məhəmmədin rəmzi olmasından qaynaqlanmışdır. Həmçinin, o dövrdə qızılgül cənnət çiçəyi hesab olunmuşdur.

Qeyd edək ki, Naxçıvanda bu kimi əşyalara nəinki muzeylərdə, hətta hər bir evdə rast gəlmək mümkündür. Elə o dövrdə də, bu gün də bütünlükdə ölkədə misgərlik məmulatlarının geniş yayıldığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu isə səbəbsiz deyildi. Çünki milli xörəklərin hazırlanmasında mis qablar əvəzsiz hesab olunur. Buna görə də günümüzdə də istər Naxçıvan şəhərinin, istərsə də rayon

və kənd əhalisinin məişət əşyaları arasında qədim misgərlik sənəti nümunələrindən istifadə edilir.

Beləliklə, Naxçıvanda orta əsrlər dövründə sənətkarlığın bütün sahələrində olduğu kimi misgərlik sənətində də yüksək inkişaf və irəliləyişlər olmuşdur. Həmin dövrdə insanların məişət və həyatı tələbatlarını təmin etmək zərurətinin artması bir sıra sənət sahələrinin, həmçinin misgərlik sənətinin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Qədim dövrlərdən meydana gələn və orta əsrlər dövründə yüksək səviyyədə inkişaf edən misgərlik sənətinə aid məişət əşyalarından hər zaman istifadə edilmişdir.

2.9. DƏMİRÇİLİK

Ölkəmizdə metalışləmə sənətinin əsas sahələrindən biri də dəmirçilikdir. Dəmirdən istifadənin tarixi qədimlərdə gedib çıxsada, bu sənət oturaq həyat sürmüş əcdadlarımızın müəyyən əmək vərdişlərinə yiyələndiyi dövrdə təşəkkül tapmışdır. Torpağın əkilib-becərilməsində zaman-zaman istifadə olunmuş əmək alətləri getdikcə təkmilləşmiş, cilalanmış, daha əlverişli formaya salınmışdır. Sözsüz ki, bu prosesin mərkəzində müəyyən şüurlu əmək durmuşdur. Bu gün muzeylərimizdə eksponat kimi saxlanılan kənd təsərrüfatı alətlərinin hər birində həmin şüurlu, yaradıcı əməyin izləri aydın nəzərə çarpır. Vaxtilə əkinçi babalarımızın yaxın köməkçisinə çevrilən cüt, xış, vəl, dəryaz, oraq, yaba, kətmən, dırmıq və başqa əmək alətləri dəmirçi əməyinin məhsulu kimi olduqca böyük dəyər qazanmışdır. Dəmirçilik sənətinin sadaladığımız və sadalamadığımız nümunələri bu gün də yüksək dəyərə malikdir. Onların hər

biri qədim yurdumuzda dəmirçilik sənətinin inkişafından, onun formalaşmasından xəbər verir.

Orta əsrlərdə bu sənətlə məşğul olanlar təkcə kənd təsərrüfatı alətləri deyil, məişətdə gündəlik istifadə olunan bir çox əşyalar düzəltmiş, insanlara bu sahədə yardımçı olmuşlar. Maşa, daraq, iynə, biz, çuvaldız, sac, qəndqıran, dəstər, çörək şişi, xakəndas, qarqara, fırlanquş və sair məişət əşyaları bu qəbildəndir. Onu da qeyd edək ki, kənd yerlərində bu əşyalardan indi də istifadə olunur. Belə ki, yeni tikilmiş evlərin damına mor suvaq salarkən qarqaradan, təndir külü çıxaranda xakəndasdan, buğdadan yarma, qavut və s. çəkərkən dəstərdən istifadə edirlər. Bir sözlə, dəmirçi əməyinin məhsulu olan bu alətlərin hər biri müəyyən funksiyanı yerinə yetirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvan öz zəngin tarixi ilə sivilisasiyanın beşiyi, şərqin ticarət, sənətkarlıq, elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olub. Naxçıvan ərazisindən arxeoloji qazıntılar nəticəsində zamanla saysız-hesabsız maddi-mədəniyyət nümunələri tapılıb. Bu gün yerli və xarici muzeyləri bəzəyən bu sərvətlər sənətkarlarımızın əl və zehni əməyinin bəhrəsidir.

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvan bölgəsində də dəmirçilik sənəti yüksək səviyyədə inkişaf etmiş və demək olar ki, əhalinin məişətdə işlədilən dəmirçilik alətlərinə aid olan tələbatlarını tamamilə təmin etmişdir. Orta əsrlər dövrü və hətta sonrakı dövrlərdə də dəmirçilik bir çox sənətkarların peşə sahəsi olub.

Dəmirçilik sənəti xalq yaradıcılığında əsas yer tutan sənətkarlıq sahələrindən biridir. Azərbaycanda bu sənətin qədim tarixi vardır. Qazıntılar nəticəsində tapılan metal-

dan nadir sənət nümunələri bu sənətkarlığın lap qədim zamanlardan püxtələşdiyini xəbər verir. Məhz buna görə də metalışləmə sənətinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Zəngin təbii sərvətlərə malik olan Azərbaycan torpağı qədim zamanlardan başlayaraq bütün orta əsrlər və sonrakı dövrlərdə metallurgiyanın inkişafı üçün təbii zəmin yaratmış və ölkədə metalışləmə sənətinin geniş yayılmasına təsir göstərmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində inkişaf etmiş sənət sahələri içərisində metalışləmənin özünəməxsus yer tutduğunu bir daha təsdiq etmişdir (47, s. 5).

Naxçıvanda məişət və təsərrüfat alətlərinin xeyli hissəsinin son illərə qədər dəmirçixanalarda hazırlanması təsadüfi deyildi. Çünki, ən kустar üsulla balta, dəhrə, dəryaz, oraq, çəkiç, kərki, bıçaq, qazan və s. dəmirdən hazırlanırdı ki, onlar da həm uzunömürlü, həm də ucuz olurdu (şəkil 10).

Orta əsr şəhər sənətkarlığında aparıcı sahələrdən biri kimi metalışləmə feodal şəhərlərinin formalaşması və inkişafında böyük rol oynamışdır. Metalışləmə sənəti feodal şəhərlərinin sosial-iqtisadi və təsərrüfat həyatında böyük rol oynamış, məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişafına əsaslı təsir göstərmişdir. Bu baxımdan da Naxçıvan bölgəsindən əldə olunan metal məmulatlarını öyrənilməsinin əhəmiyyəti böyükdür.

Orta əsrlərdə şəhər əhalisinin bir hissəsini sənətkarlar təşkil edirdi. Həmin dövrdə Naxçıvanda metalışləmənin dəmirçilik, çilingərlik, misgərlik, zərgərlik, nəqqaşlıq sahələri ilə yanaşı, digər sənət sahələri də inkişaf etmişdir.

Qeyd edək ki, müasir dövrümüzdə də dəmirçilik sənəti ilə məşğul olan ustalar vardır. Şərur rayon Zeyvə

kənd sakini Səməd Rəsulov vaxt ilə (1928- ci ildə Şərur rayon Zeyvə kəndində anadan olmuşdur) dəmirçilik sənəti ilə məşğul olmuşdur. Haliyədə onun oğlu Yusif Rəsulov dəmirçiliklə məşğul olaraq, bu sənəti dədə-baba peşəsi kimi yaşadır və demək olar ki, həmin bölgədə dəmirçilik alətləri və əşyalar Yusif ustanın əməyi sayəsində düzəldilərək əhalinin istifadəsinə verilir (şəkil 11).

2.10. ZƏRGƏRLİK

Xalqımızın qədim tarixə, yüksək mədəniyyətə, maddi-mənəvi dəyərlərə malik olduğunu göstərən mühüm mənbələrdən biri də uzun əsrlərin nişanələrini özündə yaşadan zərgərlik sənətidir. Zərgərlik sənəti yüksək inkişaf yolu keçmiş özünəməxsus incəsənət növüdür. Bu sənətin qədimliyini təsdiq edən çoxlu sayda arxeoloji materiallar vardır ki, həmin nümunələr də dövlətin diqqət mərkəzində dayanaraq bir çox muzeylərdə mühafizə edilərək saxlanılır. Azərbaycan ərazisində qazıntılar zamanı tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri göstərir ki, əcdadlarımız hələ eramızdan əvvəl II minillikdə tuncdan kəmərlər, boyunbağlar, sığalar və s. zinət əşyaları düzəldib öz həyat və məişətlərində istifadə etmişlər. Bu da öz növbəsində ərazidə zərgərlik sənətinin inkişafı üçün münbit zəmin yaratmışdır. Mil düzündə, Qəbələdə, Mingəçevirdə və s. yerlərdə qazıntı işləri zamanı əldə edilmiş qızıl, gümüş kəmərlər, üzük, qolbaq və s. şeylər zərgərliyin Azərbaycanda erkən orta əsrlərdə yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. İlk orta əsr mənbələrində Azərbaycan ərazisində qızıl və gümüş çıxarılması barədə məlumatlar verilir (50, s. 17).

Azərbaycanın ayrılmaz bölgəsi olan qədim Naxçıvan diyarında da arxeoloji qazıntılar zamanı zərgərlik sənətinə aid çoxlu nümunələr əldə edilmişdir. I Kültəpə qədim yaşayış məskənindən tapılmış qızıl məftildən hazırlanmış sırğa, tuncdan spiralvari girdə asmalar, bilərziklər, müxtəlif formalı tunc sırğalar və s. kimi arxeoloji materiallar bunu təsdiq edir (38, s. 87).

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Azərbaycanın, o cümlədən də Naxçıvanın müxtəlif bölgələrindən eramızdan əvvəlki dövrlərə, həmçinin orta əsrlər dövrünə aid çoxsaylı, rəngarəng çeşidli baş, qol-bilək, barmaq, sinə və bel bəzəkləri tapılmışdır. Bunlar da öz növbəsində, Azərbaycanın, o cümlədən də Naxçıvanın qədim metallurgiya ocaqlarından biri olduğunu göstərir. Xalqımızın zərgərlik ənənələri zamanla sadədən mürəkkəbə doğru uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Hələ qədim zamanlarda zinət əşyalarının hazırlanmasında mis və tuncdan istifadə edilirdisə, orta əsrlərdə azərbaycanlı zərgərlər qızıl və gümüşdən istifadə də artıq ixtisaslaşmış peşəkarlara çevrilmişlər. Bu baxımdan da bəhs olunan dövrdə zərgərlik sənəti texniki cəhətdən özünün ən yüksək mərhələsini keçmişdir.

Zərgərlik sənəti, əsasən, üç istiqamətdə - qəlibkarlıq (çaxmaqəlib), şəbəkiçilik (torlamaçılıq) və cəvahirsazlıq (zinət əşyalarının qiymətli daş-qaşlarla bəzədilməsi-S.H) sahələri üzrə inkişaf etmişdir. Bunların içərisində metalışləmədə əsas sahə hesab olunan qəlibkarlıq zərgərlik sənətində xüsusi rola malik olmuşdur (milli zərgərlik sənətimizdə forma etibarilə çökək və yastı qəliblərin geniş yayılması bunun əyani sübutudur). Zərgərlikdə saltoqqa (qələmi). Şiri-xurşid, papaq qabağı, qoza düymə, qoza yaxalıq, ətəklilik, hil (qrpa), yarpaq boyunbağları kimi zinət

məmulatları məhz bu üsulla hazırlanmışdır. Belə zinətlər bəzən kiçik çiçəklərə, qönçələrə və onların şaxəciklərini xatırladan çox rəvan, gözəl, bütöv heykəlciklərə bənzəyir və buradakı naxış üsulları özünəməxsus incə qabarıqlığı, əlvan şuxluğu ilə seçilir (44).

Məlum olduğu kimi zərgərlik sənət sahələri içərisində özünəməxsus yeri olan həmişəyaşar peşə sahələrindən biridir. İnsanın onu əhatə edən dünyanı daha yaraşlıq etmək istəyi kimi təbii ehtiyaclarından doğmuş bu sənət xalqların coğrafi, iqlim, iqtisadiyyat, daha sonra mədəniyyət, din və s. fərqləri fonunda formalaşaraq özündə minilliklərin izlərini daşıyır. Xalqın milli sərvəti olmaqla yanaşı, zərgərlik həm də qədim və gözəl ənənələrin yaşadılmasına və dərk edilməsinə kömək edir. Uzun illər ərzində aparılan arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində toplanmış zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində bəzək əşyaları özünə məxsus yer tutur. Bu zəngin bəzək əşyaları bütövlükdə zərgərlik sənəti haqqında fikir söyləməyə imkan verir. İndi təkcə qadın geyimini bəzəyən bəzək əşyalarından qədim dövrlərdə kişilər də istifadə edirdilər. Bu ondan irəli gəlmişdir ki, həmin dövrdə insanların istifadə etdikləri bəzək əşyaları təkcə estetik baxımdan deyil, həm də dini sitayiş xarakteri daşımışdır.

Zərgərliyin döymə, basma, qarasavad, şəbəkə, xatəmkarlıq və minasazlıq üsulları ilə hazırlanan sənət nümunələri öz orijinal formaları və naxışları ilə fərqlənirdi. Maraqlı cəhətlərdən biri də əcdadlarımız tərəfindən düzəldən zərgərlik nümunələri üzərində bəzək ünsürlərindən beş, altı, səkkiz və onguşəli, ortasında yaqut və ya firuzə qaşığı olan ulduz, onun da altını tamamlayan aypara yerləşdirilməsidir (78).

Həmin üsullardan ən qədimi döymə olmuşdur. Bu üsul başqa texniki üsullarla müqayisədə çox sadədir. Zinət əşyalarında döymə çəkilir və ucu nazik alətlərlə həyata keçirilir. Naxçıvanlı zərgərlər kəmər, düymə, qolbaq və s. kimi nümunələrin hazırlanmasında basma üsulundan da istifadə etmişlər. Bu üsulla zinət əşyaları, ev avadanlıqları və silahlar bəzədilmişdir. Bu üsulda zərgərlik məmulatı hazırlamaq üçün istənilən ölçüdə qızıl, gümüş və ya başqa qiymətli metal parçasını naxışlı və yaxud rəsmli qəlibin üstünə qoyurlar. Sonra qiymətli metal parçasının üstündən də elə bu ölçüdə qurğuşun parçası qoyaraq, maral buynuzundan hazırlanmış çəkilə döyməyə başlayırlar. Beləliklə, qiymətli metal istənilən rəsmi formasını alır. Basma üsulu daha çox kəmər, düymə və qolbağların düzəldilməsində tətbiq olunur. Zərgərlik məmulatlarının hazırlanmasında istifadə edilən üsullardan biri də şəbəkə üsuludur. Şəbəkə zərgərlikdə nazik dolama simdən düzəldilmiş rəsmə və yaxud naxışlara deyilir. Bu üsulun iki növü var. Bir növdə qızıl və gümüş tellərlə zərgərlik əşyasının özü hazırlanır, digər növdə isə qızıl və gümüş tellərlə zərgərlik əşyasının üzəri bəzənir. Şəbəkə üsulundan hazırda da zərgərlikdə geniş istifadə olunur. Qarasavad üsulu zərgərlikdə əsas etibarilə gümüş üzərində işlənir. Bu üsulla ən çox kəmər, xəncər, tapança barıt qabı və s. bəzədilmişdir. Xatəmkarlıq üsulunda ən çox əşyanın üzərində qiymətli metallarla yazı yazmaq və rəsm çəkmək kimi olduqca çətin və maraqlı iş icra olunur. Zərgərlikdə ən çətin sahə minaçılıqdır ki, bu üsulun daha maraqlı sahəsi pərdəli minadır. Zərgərlikdə pərdəli minadan Naxçıvanda daha geniş istifadə olunmuşdur

Xəncər, qılınc və müxtəlif bədii sənət nümunələrini bu üsulla bəzəyən Naxçıvan zərgərləri istənilən cismi üzədən yüngülcə deşmiş, sonra bu deşikləri qızıl, gümüş və başqa rəngli metal ərintisi ilə doldurmuşlar. Bunun ardınca cismin üstü hamarlanmış və müvafiq rəsmi əsasında düzəldilmiş rəngli, qiymətli metallar gözəl bir mozaika təsiri bağışlamışdır (19, s. 13). Zərgərliyin ən mürəkkəb texniki üsullarında: şəbəkə, basma, qələm işi və s. bəzədilmiş bu sənət nümunələri öz orijinal formaları və zərif işlənməsi ilə fərqlənir. Maraqlı burasındadır ki, bu zərgərlik nümunələri üzərində rast gəlinən bəzək ünsürləri, məsələn, aypara, beşguşəli ulduz və s. motivlər dövrümüzə qədər gəlib çatmış və müasir sənətkarlarımız tərəfindən işlənməkdədir.

Naxçıvanda zaman-zaman yaşadılan zərgərlik sənəti nümunələrinin texniki cəhətləri ilə yanaşı, bədii xüsusiyyətləri və məzmunu da diqqətçəkən olmuşdur. Zərgərlik məmulatlarının bədii xüsusiyyətləri və məzmunu ən əvvəl onun ornamentindən asılıdır. Ornament tətbiq olunduğu sənət nümunəsini bəzəməklə bərabər, həm də onun məzmununun üzə çıxarılmasına xidmət edir. Naxçıvan zərgərlərinin hazırladıkları məmulatlar üzərində digər ornamentlərlə yanaşı, həndəsi ornamentlərin də təsvirlərinə rast gəlinir. Məlumdur ki, uzaq keçmişdə həndəsi naxışlar ibtidai insanlar arasında ilk yazı, yəni izahat forması olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, həndəsi ornamentlərdən bir zamanlar geniş istifadə edilmişdir. Azərbaycan dekorativ – tətbiqi sənətinin elə bir örnəyi yoxdur ki, orada emblem və rəmzi mahiyyətli bəzək və rəsmlərə rast gəlinməsin. Məsələn, dekorativ tətbiqi sənətin müxtəlif sahələri

üzrə hazırlanan bəzi nümunələr üzərindəki aypara rəsmini misal göstərmək olar. Məlumdur ki, aypara rəsmi qədim insanların astral dini təsəvvürləri ilə əlaqədar olduğu üçün xalq sənəti nümunələrində, o cümlədən qadın bəzək əşyası olan boğazaltıda daha çox istifadə olunmuşdur. Zərgərlik məmulatlarına bəzək verən həmin ornament sonralar islamın rəmzinə çevrilmişdir.

Zərgərlik məmulatları üzərində həkk edilən emblem mahiyyətli təsvirlərdən danışarkən quş təsvirləri haqqında da söhbət açmaq istərdik. Dekorativ-tətbiqi sənətdə istifadə edilən emblem mahiyyətli quş təsvirləri içərisində ən görkəmli yeri məhəbbəti təmsil edən bülbüllə yanaşı, tovuzquşu da tutur. Azərbaycanda bu quşun rəmzi xarakter daşıyan təsviri də vardır. O, alov diliminə bənzər "buta" rəsmidir.

Naxçıvanda orta əsrlər dövrünə aid olan çoxlu sayda zərgərlik sənəti nümunələri vardır. Həmin zinət əşyaları o dövrdə insanların məişət və həyatı tələbatlarını təmin etmək məqsədi ilə hazırlanmışdır. Orta əsrlər dövrünə aid zərgərlik sənəti nümunələri içərisində ən geniş yayılan boyunbağlar, baş bəzəkləri, qolbağlar, kəmərlər olmuşdur. Müxtəlif formalarda hazırlanmış zinət əşyaları insanların zövqünü oxşamaqla yanaşı, həmin nümunələr üzərində həkk edilən təsvirlərin və qiymətli daşların özünəməxsus mənalı da olmuşdur. Milli sərvətimiz hesab edilən bu cür zinət əşyalarına əhali arasında müasir dövrümüzdə də çox üstünlük verilir və bu ənənə davam etdirilir.

Bu əsrlərdə kəmərlər fiqurlu və bəzəkli bürünc, gümüş və ya qızıl hissələrindən düzəldilərdi. Onların ən gözəl hissəsini toqqalar təşkil edirdi. Toqqalar, adətən, üzəri şəbəkə, qələm işi, bəzən isə daş-qaşla bəzədilmiş en-

li dördkünc metal hissəsindən ibarət olurdu. Əksər hallarda kəmərin aşağı hissəsinə qadınlarda 23 cərgə qızıl-gümüş pullar və ya paxlavavari, buta formalı bəzəklər, kişilərdə isə ətəyə qədər uzanan hissəsinin üzərinə müxtəlif fiqurlu metal hissəcikləri taxılmış bir neçə qayıq bənd edilirdi.

Qeyd etmək olar ki, haliyədə Naxçıvan şəhərindəki Dövlət Tarix Muzeyində, o cümlədən də Muxtar Respublika ərazisindəki rayonların Tarix-Diyarşünaslıq Muzeylərində XVIII-XIX əsrlərə və daha əvvəlki dövrlərə aid olan çoxlu sayda kişi və qadın gümüş kəmərləri, gümüş toqqalar, gümüş boyunbağlar, sırğalar, qadın zinət əşyası olan qızıl çəngəl, qızıl boğazaltı çəçik və s. zərgərlik sənəti nümunələri mühafizə olunaraq saxlanılır və nümayiş etdirilir. Zərgərlik nümunələrinin keçmiş ənənələrlə sıx əlaqəsini bu dövrdə düzəldilmiş qadın və kişi kəmərləri əyani bir şəkildə təsdiq edir. Kəmərlər keçmişdə qadın və kişi geyimlərinin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edirdi. Araşdırmalar göstərir ki, keçmişdə kəmərlə onu gəzdirən şəxsin vəzifəsini, var-dövlətini, dini əqidəsini, milliyətini və hətta yaşını belə bilmək olurdu. Azərbaycanın mədəniyyət incisi kimi, hazırda İstanbulda Topqapı sarayı muzeyində saxlanılan I Şah İsmayılın 1507-ci il tarixli qızıl kəməri bu baxımdan çox maraqlıdır. Bu kəmərlərinin ən zəngin və bəzəkli nümunələrindəndir. Kəməri bəzəyən nəbati ornament naxışlar dövrün xalça, parça və qeyri sənət nümunələrində rast gəlinən bəzəkləri xatırladır. Kəmərin ən gözəl hissəsini onun toqqası təşkil edir. Dairə formasında olan bu toqqada real səpkidə at belində ova çıxmış bir zadəgan gənc və onu müşahidə edən bələdçi təsvir edilmişdir. Toqqa içərisindəki təsvirlər

həm ümumi kompozisiya, həm də ayrı-ayrı motivləri ilə dövrün miniatür sənətindəki bəzi süjetləri xatırladır (22, s. 231). Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Azərbaycanda kişilərlə yanaşı, qadınlar da kəmər taxardılar. Adətə görə qadınlar enli, kişilər isə nazik kəmərlər taxarmışlar. XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda ən geniş yayılmış kəmər növlərindən biri "çərkəzi kəmər" adlandırılan kişi kəməri idi. Belə kəmərin üzərinə arabir paxlava, dairə, bəzən üz-üzə dayanmış at, qoç təsvirləri, üzəri qarasavad, basma üsulu ilə bəzədilmiş fiqurlar bənd edilirdi (22, s. 232).

Tədqiqatçılar qiymətli metallardan düzəldilmiş qızıl-gümüş bəzəkləri gəzdirməsi və geyilməsinə görə 4 hissəyə bölmüşlər 1. Boyun bəzəkləri; 2. Qol və barmaq bəzəkləri; 3. Baş bəzəkləri; 4. Libaslara bənd olunan bəzəklər (90. s. 35). Qədim və orta əsr arxeoloji abidələrindən tapılmış geniş çeşiddə zərgərlik məmulatları mürəkkəb kompozisiyaya malik olmuşdur. Uzunmüddətdir ki, zərgərlik sənəti ilə məşğul olan, həmçinin bu sənəti özünün ata-baba sənəti hesab edən naxçıvanlı Niftiyev Azər Həsən oğlunun verdiyi məlumatla görə Naxçıvanda zərgərlik sənətinə aid bəzək nümunələri içərisində ən geniş yayılan boyunbağılar, baş bəzəkləri, qolbağılar, kəmərlər olmuşdur.

Boyunbağılar, isgəbel (el arasında incəbel adlandırılırdı - S.H), silsilə, çəçik, qarabatdaq, ətəkli qarabatdaq, arpa hil, noxudu hil və s. formalı zinət əşyaları idi (şəkil 12). Bu boyunbağılar qızıl, gümüş hissəciklərinin birinin o birinə bənd edilməsi ilə düzəldilirdi. Çəçik adlandırılan boyunbağılar bir neçə formada hazırlanırdı. Elə çəçiklər vardır ki, baş tərəfdən isgəbel formada fiqur düzəldilir daha sonra isə həmin formaya ay, ulduz, yarpaq, dairə

bənd edilirdi. Həmin dairənin üzərinə bəzən şəbəkələr, bəzən isə "Allah" və yaxud "Allahu-Əkbər" sözləri nəqş olunurdu. Bir qrup çəçiklərin baş tərəfində balıq və yaxud çiçək formalı fiqurlar işlənirdi. Çəçik boyunbağılarının, qolbağıları və tacları da olmuşdur. Baş bəzəyi olan tacların ətəyinə dairəvi pul formasında əlavələr bənd edilirdi. Silsilə adlandırılan boyunbağılar isə əsasən beş ətəkdən ibarət olurdu.

Qarabattaqlar dördkünc formada olub, hər bir küncün ortasında azca çıxıntılar olmaqla qara rəngli muncuqlarla düzəldilirdi. ətəkli qarabatdaqların aşağı hissəsinə isə bəzən ay və ulduz formasında fiqurlar bənd edilirdi. Arpa və noxudu hil adlandırılan boyunbağılar isə arpa və noxud formasında olduğundan bu cür adlandırılmışdır.

Orta əsrlər dövrünə aid baş bəzəkləri içərisində müxtəlif formalı sırğalar da diqqəti cəlb edir. O dövrdə ən çox yayılmış darağı, nacağı, armudu, findığı və piləkli sırğalardan istifadə edilmişdir. Bu sırğaların hər birinin müxtəlif adlarla adlandırılması təbii ki, həmin bəzək əşyalarının düzəldilmə forması ilə əlaqəli idi. Qeyd etmək olar ki, bu cür zərgərlik əşyalarına günümüzdə də rast gəlmək olur. Nacağı sırğalar Naxçıvan ərazisinin bütün bölgələrindən fərqli olaraq Ordubad bölgəsində "heydəri" adı ilə tanınır (şəkil 13).

Qol bəzəkləri əsasən çəçikli və şəbəkəli qolbaqlar, barmaq zinət əşyası isə üzərində almaz və yaqut daşlarla hazırlanmış üzüklər idi. Məlumdur ki, zərgərlik sənətinə aid olan qızıl və gümüş əşyalar çox vaxt qiymətli daşlarla bəzədilirdi. Bu cür daşlara el arasında çox vaxt "qaş" da deyilir. Həmin qiymətli daşlar yüksək dəyərə malik olmaqla yanaşı, həmçinin bu daşların hər birinin həm

müalicəvi əhəmiyyəti, həm də simvolik mənası olmuşdur. Məsələn, yaqut –sevgi, qəzəb və qan daşındır. Xalq inamına görə yaqutu özü ilə gəzdirən insan qüdrətli olur. O ürəyi, zehni və yaddaşı müalicə edir. Firuzədən göz ağrısı dərmanları hazırlayarkən istifadə edilir. Həmçinin firuzə səadət və xoşbəxtlik daşı hesab olunur. İnama görə firuzəni gəzdirən şəxs düşməyə qalib gəlir. Səfir (göy yaqut) – düzlüyün, vicdanın və təmizliyin, zümrüd – hikmət və soyuqqanlılığın, simvolu hesab edilir (12, s. 9). Bu işə göstərir ki, zərgərlik sənəti nümunələri üzərində həkk edilən təsvirlərlə yanaşı, qiymətli daşların da mənası vardır. Həmin elementlər tarixin müəyyən dövrlərində insanların düşüncəsinin məhsulu kimi ortaya çıxsada, müasir dövrdə dekorasiya məmulatı kimi dəyərləndirilir.

Qədim dövrlərdə bəzək əşyalarının əksəriyyəti insanların təsərrüfat həyatı, həmçinin dini-mifoloji inancları ilə də əlaqələndirilərək düzəldilirdi. Məsələn, keçi, öküz, maral, at şəklində olan bəzək əşyaları qədim zamanlarda ovçuluq və maldarlıqla, quş fiqurlu bəzəklər göy və günəş ilahəsi kimi, ucları ilan və şir şəklində düzəldilmiş biləzik, sırğa və boyunbağlar isə şər qüvvələrdən qorunmağın rəmzi kimi xarakterizə edilir (79, s. 4-6). Lakin İslam dini meydana gəldikdən sonra bütün sənət əsərlərində canlı varlıqların təsvirlərinin həkk edilməsinə müəyyən qadağalar qoyulduğundan bəzək əşyalarının, o cümlədən də zərgərlik sənəti ilə bağlı olan boyunbağların, sırğaların, kəmər və toqqaların hazırlanmasında da bu cür təsvirlərə müəyyən məhdudiyətlər qoyulmuş ən çox nəbati və həndəsi təsvirlərə üstünlük verilmişdir.

Qeyd etmək olar ki, qədim və orta əsrlərdə daşıqlama, xalçaçılıq, misgərlik, bədii tikmə, o cümlədən də zər-

gərlik sənətinə aid nümunələr üzərində həkk edilən simvolik işarələr arasında demək olar ki, bir bağlılıq və oxşarlıq vardır. Təbii ki, bu bağlılıq o dövr insanların həyat tərzini, xüsusən, mifoloji düşüncəsi ilə əlaqəlidir.

S. Sadıxova yazır ki, orta əsr Azərbaycanının zərgərlik sənəti antik dövrün ən gözəl ənənələrini inkişaf etdirməyə davam edirdi. Həmçinin, müəyyən dəyişikliklər meydana gəlmişdir ki, bu da əsasən İslam dininin tələbləri ilə bağlı idi. Xristianlıqdan fərqli olaraq, bu dövrdə bədii yaradıcılıq dinə tabe olmuşdu ki, bu da bədii incəsənətin yeni tipinin – islam mədəniyyətinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. İslam dininin hakimiyyəti Azərbaycan zərgərlik sənətinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. O dövrdə “Gülxarı” adlı xüsusi yüksək bədii formalarda əksini tapmış gül-nəbati formaların estetik təsiri də güclənmişdi (80, s. 66-68). Azərbaycan zərgərlik sənətində şəbəkəçiliyin də qədim tarixi vardır. Burada yaradılmış zinət məmulatının şəbəkə tipli ornamentləri xalqın ənənələri, dini əqidələri, arzu və ideallarının simvolik ifadəçisi kimi meydana çıxmışdır. Zərgərlikdə şəbəkə formaları Azərbaycanın xalçaçılıq, misgərlik, memarlıq keramikası və başqa sənət sahələrinin bəzək xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədə inkişaf etmişdir. Zərgərlər şəbəkəçiliyi Gəncədə “yenişəbəkə”, Naxçıvanda “dolma”, Bakıda isə “vovkarlıq” üsulu adlandırmışlar. Naxçıvanda zərgərlər “vov” a quş dimdiyi deyirlər (29, s. 85-95). Şəbəkə motivindən metal işləmənin bir növü olan zərgərlikdə də geniş istifadə olunur. Şəbəkəbənd üsulu ilə bəzək əşyaları-qolbaq, sinəbənd, sırğa və s. hazırlanır.

Zərgərlik məmulatları formaca müxtəlifdir. Onlar müxtəlif detallara və mürəkkəb kompozisiyalara malikdir-

lər. Məmulatlar çox vaxt qiymətli və yarımqiymətli daşlarla bəzədilir. Usta zərgərlərin hazırladığı nümunələr xüsusi zərifliyi, özünəməxsus naxışları ilə seçilir. Azərbaycanda qiymətli metallardan ən çox qızıla üstünlük verilsə də, gümüşdən, platindən də geniş istifadə olunub.

Azərbaycan zərgərlik sənətində tətbiq edilən mürəkkəb texniki üsullardan biri də şəkəkəçilik. Şəkəkəçilik əsasən ağacışləmə və zərgərlikdə geniş istifadə olunub. Xalq arasında bu texnika ilə icra edilən bəzək əşyalarına "tor" və ya "torlama", onları hazırlayan ustalara torlamaçı deyilir (29. s 85-95). Dilimizdə belə bir ifadə var: zərgər dəqiqliyi. Bu ifadəni daha çox şəkəkəçilik sənətinə aid etmək olar. Çünki zərgərlikdə ən nəfis və ən çətin hesab olunan şəkəkəçilik sənətində zərgər dəqiqliyi lazımdır: "Zərgər istədiyi naxışı əldə etmək üçün riyazi hesablamaları gözəl bilməlidir ki, kiçik bir detalı da gözdən qaçırmasın. Şəkəkəçilik üslubunun bir üstün cəhəti var: zərgər istədiyi formanı yığa, öz üslubunu daha yaxşı göstərə bilir. Qəlibkarlıqda isə müəyyən qəliblər olurdu. Zərgərin işi o qəliblərin üzərindəki naxışlardan asılı idi. Ümumi forma olduğundan orada yenilik eləyə bilmirdi. Yenilik o halda ola bilirdi ki, sənətkar yeni qəliblər düzəldirdi.

Beləliklə, Azərbaycanda, o cümlədən də onun ayrılmaz bölgəsi olan Naxçıvanda orta əsrlər dövründə sənətkarlığın bütün sahələrində olduğu kimi zərgərlik sənətində də yüksək inkişaf və irəliləyişlər olmuşdur. Həmin dövrdə insanların məişət və həyatı tələbatlarını təmin etmək zərurətinin artması bir sıra sənət sahələrinin, həmçinin zərgərlik sənətinin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Qədim dövrlərdən meydana gələn və orta əsrlər dövründə yüksək səviyyədə inkişaf edən zərgərlik sənətinə aid bə-

zək nümunələri müxtəlif formalarda olsa da, hər zaman dəbdə olmuş və insanların zövqünü oxşamışdır.

2.11. AĞACIŞLƏMƏ

Naxçıvan bölgəsinin ilk orta əsr yaşayış yerlərində mövcud olan sənətkarlığın daha çox inkişaf etmiş sahələrindən biri qədim tarixi köklərə dayanan ağacışləmə sənətidir. Ağacışləmə sənətinin yaranması və inkişafı bölgənin təbii bitki örtüyünün, yəni meşələrinin bolluğu, həmçinin əhalisinin ağaclardan hazırlanan məişət və təsərrüfat əhəmiyyətli əşyalara daha çox üstünlük verməsi ilə əlaqəli olmuşdur (58, s. 152).

Orta əsrlər dövrü ev şəraitində hazırlanan və məişətdə daha çox istifadə olunan qabların müəyyən bir qismini də ağac (taxta) qablar təşkil edirdi. Ağacışləmə sənətinin bir qolunu təşkil edən məişət qabları istehsalı Azərbaycanın meşə örtüyü ilə zəngin olan bölgələrində (Kiçik Qafqaz, Şəki-Zaqatala, Quba, Lənkəran, Şirvan, Naxçıvan) geniş inkişaf etmişdi. Məişət qabları əldə və xüsusi su dəzəgahlarında hazırlanırdı. Bir qayda olaraq, təknə-tabaq istehsalı su dəzəgahları vasitəsi ilə başa gəlirdi (7, s. 61).

Hələ ilk orta əsrlər dövrünə aid yazılmış əsərlərdə Naxçıvanda gəmi inşaatı sənəti və bununla məşğul olan ustaların olması kimi faktlara rastlanılması buradakı ağacışləmə sənətinin zəngin bir ənənəyə malik olmasının ən bariz faktlarındanıdır. Səlnaməçi İbn əl-Əsir özünün "Əl Kamil fit-tarix " əsərində bu barədə yazır: "1064-cü ildə Araz çayını keçən Alp Arslanın qoşunları yerli ustalar tərəfindən hazırlanmış çay gəmilərindən istifadə etmişdi-

lər” (46, s. 37). Azərbaycanda ağacişləmə sənətinin başlıca mərkəzləri Lənkəran, Şamaxı, Şəki, Quba, Naxçıvan və b. idi. Mənbələrdən görünür ki, Naxçıvanın ağac ustaları əsasən naxışlı təknə və tabaq düzəltmək üzrə ixtisaslaşmışdılar. Bu məmulatın bir qismi yerli tələbatı ödəyir, qalanı isə satış məqsədilə xarici ölkələrə göndərilirdi. Bu sənətin inkişafı bol xammal ehtiyatının mövcudluğu və ağac məmulatının təsərrüfat və məişətin müxtəlif sahələrində, memarlıqda geniş tətbiqi ilə şərtlənmişdi.

Orta əsrlər dövründə xüsusən XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ağac emalı sahəsində nəccarlıq (xarratlıq və dülgərlik) mühüm yer tuturdu. Ağacişləmə sənəti tarixən təsərrüfat və məişətin müxtəlif sahələrində, eləcə də memarlıqda geniş tətbiq olunmuşdur. Mənbələrin verdiyi məlumata görə XII-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Naxçıvan, Ərdəbil kimi şəhərlərində ağacişləmə sənəti geniş yayılmış və inkişaf etmişdi. Monqol işğallarınadək olan dövrdə Ərdəbil və Naxçıvan ölkənin əsas ağac emalı mərkəzləri idi (4, s. 65).

Tarixçi alim R. Məmmədov yazır ki, orta əsrlər dövrü Naxçıvan ustaları tərəfindən ağacdən hazırlanmış naxışlı və rəngli qəşəng məmulatlar – kasa, tabaq, təhnə, qaşiq və s. dünyanın bir çox ölkələrinə töhfə olaraq aparılmışdı. Belə məmulatlar, həmçinin, məharətlə hazırlanmış bir incəsənət nümunəsi idi. Naxçıvan sonrakı zamanlarda da ağac məmulatı istehsalında öz üstünlüyünü itirməmişdi. Lakin Naxçıvanda istehsal olunan ağac məmulatları üçün xam materialın haradan gətirildiyi məsələsi də maraqlı doğurur. Alimin apardığı araşdırmalardan məlum olur ki, o dövrdə Naxçıvan zonasında meşə massivləri olmadığından xam ağac Naxçıvana Karsdan gətirilirmiş. Həmçinin,

Naxçıvan ustaları şəhər və şəhər ətrafı həyətlərdə mövcud olan meyvə və bəzək ağaclarından da xam material kimi istifadə etmişlər (62, s.46).

Ağacişləmə sənətinin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biri də əhalinin təsərrüfat və sənət məşğuliyyətinin mühüm vasitələrdən olmasıdır. Bu sənətin inkişafı həm xammal ehtiyatının mövcudluğu, həm də ağac məmulatının təsərrüfat və məişətin müxtəlif sahələrində, həmçinin memarlıqda geniş tətbiqi ilə bağlıdır. Qazıntılar zamanı ağac məmulatına az halda rast gəlinməsi isə təbii ki, bu məmulatın çürüməyə meyilli olması ilə əlaqəlidir.

Respublikamızın müxtəlif bölgələrində toxuculuğun geniş yayılması, toxuculuq alətlərinin (hana, cəhrə, daraq və s.) hazırlanması, əhalinin məişət ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə (nehrə, toxmaq, tabaq, beşik, çömçə-qaşiq və s. ağac məmulatlarından geniş istifadə olunmuşdur. Çörək bişirmədə istifadə olunan məişət qabları və alətlərin (təknə-tabaq, hövsər, oxlov, vərdənə, duvaq, ələk, yuxayan (dördəyaq, dügəc, yayqı, yaymaxın, ayaqlı) və s. demək olar ki, hamısı ağacdən düzəldilirdi. Xüsusi səriştə ilə hazırlanan və taxıl saxlamaq üçün istifadə edilən kəndi, god, saqan, yaxdan, iri ağac sandıqlar, çömçə, qaşiq, çanaq, arı godu, ağac nehrə (arxıd), müxtəlif ölçülü nimçə və kasalar ağacdən hazırlanan ev avadanlıqları olub, xalq məişətində bəziləri də hələ işlədilməkdədir.

Ağacişləmə sənətinin mahir biliciləri məişət qablarının hansı ağacdən hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Bir qayda olaraq, təknə, tabaq, hövsər, qozqara, qızılğac, fisdıq, nil, qismən də qovaq ağacından; çömçə və qaşiq isə cır armud, kələmpir, yemişan, şümşad və fıstıqdan düzəldilirdi. Bu ağac növləri hamar yonulur və tiktik

vermədi. Lənkəran-Astara bölgəsində ağac çömə-qasıq “məlağa”, tabaq “luka”, xörək çəkmək üçün lazım olan çömçə isə “küçəli” adlanırdı. Naxçıvan bölgəsində XVIII-XIX əsrlərdə ağac qabıqlarından əngərək (teşt, tabaq), dədədurğuzan (çömçə) əhalinin geniş istifadəsində olmuşdur. Keçmişdə gəlin köçən qızların cehiz bağlamalarında ağacdan düzəldilən bər-bəzəkli sandıqlar, təknə-tabaqlar, çömçə-qasıq dəstləri, mücrü, qənddan və b. məişət qablarının olması vacib sayılırdı (7, s. 78).

Ağac üzərində oyma, şəbəkə düzəldilmə texnikasından geniş istifadə olunurdu. Ağac oyma Azərbaycanda ən qədim sənət sahələrindən biri hesab olunur. Oyma əsas etibarilə iki üsulda işlənir. Birinci üsulda bəzən edilən rəsmlər, naxışlar və yaxud yazılar ağacın o biri üzünə keçməyərək üstə qalır. İkinci üsul və bundan fərqli olaraq ikiüzlü olur. Yəni çəkilən naxışlar eyni ilə arxa tərəfə də keçir. Oymanın ikinci üsulu ilə işlənmiş əşyalar nisbətən zərif olduğu üçün ömrü az olur.

Orta əsrlərdə yaşamış naxçıvanlı sənətkarlar evlərin qapı və pəncərələrini, arakəsmələrini, eyvan və şüşəbəndlərini, məscidlərdəki minbərləri müxtəlif naxışlı şəbəkələrlə bəzəmişlər. Qapı və pəncərələrin, şüşəbənd və arakəsmələrin bəzədilməsi üçün tətbiq olunan şəbəkə izləri isə milli incəsənətimizin ən gözəl nümunələridir. Şəbəkə üsulu ilə hazırlanmış sənət nümunələrində şəbəkəçiliyin “Cəfəri” və “Əjdəri” növlərindən də istifadə edilmişdir (31). Görünür, bu şəbəkəni ilk dəfə hazırlayan ustanın adı ilə bağlıdır. Yaxın və Orta Şərqi memarlığında və dekorativ tətbiqi sənətində bədii konstruktiv formalardan biri olan şəbəkə IX-XII əsrlərdə İran, Azərbaycan, Orta Asiya, Osmanlı memarlığında tətbiq edilmiş, Azərbaycanda xü-

susən geniş yayılmışdır. Memarlıqda şəbəkələrin dörd növü mövcuddur. Daş, kərpic, ağac, və gəcdən hazırlanmış şəbəkələr bir-birindən materialın strukturu ilə bağlı olan işlənmə xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir (43).

Müxtəlif sənət əsərlərində işlədilən şəbəkəbəndlik üsulundan memarlıq və dekorativ sənətdə, ağacişləmə sahəsində geniş istifadə olunmuşdur. Zərgərlikdə işlədilən şəbəkə elementində hissələrdən biri digərinə lehim vasitəsilə bərkidilirsə, ağacdan hazırlanmış ayrı-ayrı şəbəkə hissələr bir-birinə keçirilir və bənd edilirdi. “Alat” adlanan həmin hissələrin bir ucunda diş, digər ucunda oyuq düzəldilir. Şəbəkəbənd məmulatı yığılan zaman bir alat dişi, o biri alatin oyuğuna keçirilir. Marahlı burasıdır ki, bu qədər mürəkkəb həndəsi fiqurlarda yapışqan, mismar və digər bərkidici materiallardan istifadə olunmur. Bu şəbəkəbəndin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Şəbəkəbənd hazırlanmazdan əvvəl ağacdan bərabər ölçüdə oyuqları olan çərçivə və bərkidici zoğlar hazırlanır. Şəbəkəbəndin həndəsi prinsipə əsaslanan riyazi ardıcılıqla yığılması çərçivənin sağ küncündən başlanır. Əvvəlcə çərçivənin sağ hissəsinə şaquli və üfüqi hissələr birləşdirilir və üçbucaq forma alınır. Bundan sonra alatlardan ikisi üçbucaq şəklində sağ küncə bənd edilir, qapayıcı zolaqlarla həmin üçbucağın küncələri sıxılıb bərkidilir. Bu üsulla birinci sıra yığılır, sonra isə digər hissələr bir-birinin ardınca bərkidilir (43).

Naxçıvan Muxtar Respublikasında taxta şəbəkəbəndlər Naxçıvan şəhərindəki Cəmə məscidində, Bəhrüz Kəngərlinin ev muzeyində, Hüseyn Cavidin ev muzeyində, İmamzadə kompleksində, Ordubad şəhərindəki Cəmə və Anbaras məscidlərində, Ordubad şəhərindəki

XVII əsrə aid olan Qeysəriyyə memarlıq abidəsində (şəkil 15), Sərsəhər məscidində, Mingis məscidində, Nehrəm imamzadəsində və bir sıra tarixi abidələrdə mövcuddur.

Orta əsrlər dövründə Naxçıvanda ağacişləmə sənətinin - dülgərlik, xarratlıq, şəkəkəçilik sahələri geniş yayılmışdır. Bölgədə bu sənətlərin mahir biliciləri yetişib formalaşmışdır. Keçmişdə olduğu kimi, bu gün də ağacişləmə sənəti nümunələri Azərbaycan mədəniyyətinin, xalq tətbiqi sənətinin tərkib hissəsi olaraq öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Gəc və kərpic şəkəkələrdə isə əyri xətləli nəbati naxış motivləri üstünlük təşkil edir. Belə şəkəkələrin üstü bir çox hallarda minalı saxsılarla bəzədilir. Bunların ən gözəl nümunələrinə Naxçıvan şəhərində yerləşən Möminə xatın türbəsi və Xan sarayında, Əlincəçay xanəqahında, Gilan və Gülüstan türbələrində, Qarabağlar Türbə Kompleksində, Yusif Küseyir oğlu türbəsində rast gəlmək olar.

Günümüzədək gəlib çatmış ağacişləmə sənəti nümunələri –kasa, tabaq, təhnə, sandıq, mücrü, qaşiq, musiqi alətləri – tar, kamança, saz və s. kimi sənət əsərləri, o cümlədən məişətdə işlədilən – güldanlar, dolçalar, şamdanlar, qənddanlar, nərd taxtaları, şahmat fiqurları və s. Naxçıvanda ağacişləmə sənətinin yüksək inkişaf yolu keçdiyindən xəbər verir.

2.12. DABBAQLIQ

Tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxan, ancaq tunc dövründən etibarən müstəqil sənət sahəsinə çevrilən dabbaqlıq, Azərbaycanın təsərrüfat həyatında mühüm yer tut-

muşdur. Dabbaqlar heyvanın dərisini təbii maddələrlə aşılayır, onu müxtəlif rənglərlə boyayır, çarıq (şəkil 16), meşin və s. dərilər hazırlayır, alıcıların tələbatına uyğun olaraq “altlıq”, “astarlıq”, “üzlük”, “qayıslıq” və s. növlərə ayırırdılar (86, s.14-16). Gönişləmədə dabbaqlarla yanaşı xəz, dəri işləyənlər, sərraclar, çəkməçilər, çustçular, başmaqçılar, pinəçilər və s. çalışırdılar. Həmçinin, heyvan dərisindən “eymə” deyilən əşya hazırlanmış ki, həmin eymənin içərisini palıd qabığı ilə boyayaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması üçün istifadə olunmuşdur.

Mürəkkəb texnoloji proseslərlə və gərgin əməklə bağlı olan bu sənət sahəsi Azərbaycanın Şamaxı, Nuxa, Təbriz, Ərdəbil, Gəncə və digər şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində, o cümlədən Ordubad şəhərində də inkişaf etmişdi. Qədim zamanlardan bölgədə heyvandarlığın inkişafı bu ərazidə gön-dəri istehsalının və dəri aşılması sənətinin inkişafı üçün münbit şərait yaratmış və dabbaqlıq burada müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdi. Bu sənətin Ordubadda xüsusi bir sənəkarlıq sahəsinə çevrilməsini təsdiq edən digər nümunələrlə yanaşı epigrafik abidələr də bunu sübut edir. Epigraf alim H. Səfərli Ordubad şəhərindəki “Malik İbrahim” qəbiristanlığında qeydə aldığı başdaşı üzərindəki bir kitabə haqqında məlumat verir və göstərir ki, dəri aşılması sənəti ilə məşğul olan və 1767-ci ildə vəfat etmiş Məhəmməd Ordubadinin oğlu Kərbəlayi Şahverdi dabbaqlıq sənəti ilə məşğul olduğundan qəbirüstü başdaşında onun peşəsi qeyd edilmişdir (86, s. 14-16). Həmin yazıya əsasən demək olar ki, dabbaqlıq sənəti orta əsrlər dövründə Naxçıvan bölgəsində o cümlədən Ordubad şəhərində də inkişaf etmişdir. Onu da göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan şəhərləri içərisində Ordubad

bəlkə də yeganə şəhər idi ki, dabbaqxanalar şəhərin mərkəzində tikilmişdi (63, s. 52). İ. Şopen Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində gön-dəri emalı haqqında məlumat verir. O, Naxçıvan şəhərində gön-dəri “zavodunun” olmasını göstərir. Rus müəllifi bildirir ki, bu “zavod” elə yerdə qurulmuşdu ki, şəhərdən axan kanal Qaraxanbəyli kəndinə yönəlmişdi. Dərinin yuyulmasında istifadə olunan suyun ümumi kənd kanalına daxil olmaması üçün belə bir variant seçilmişdi. Mənbə Ordubad şəhərində tamamilə fərqli vəziyyət olduğuna şahidlik edir. Ordubadda digər sənət sahələri ilə yanaşı, dabbaqxanalar-dəriəşilayıcı zavodlar da var idi. Sayı 12-yə çatan bu dabbaqxanalar məsuliyyətsizlik və etinasızlıq ucbatından çay üzərində deyil, şəhərin ortasında tikilmişdi. Bu da bağlara axan suyun keyfiyyətinə mənfi təsir edirdi (118, s. 857). Burada çoxlu su tələb edən iki ipəksarıma emalatxanası da fəaliyyət göstərirdi. Nəticədə buradan bağlara axan su çirklənirdi (118, s. 484; 77, s. 99).

Naxçıvan şəhərində bu sahədə on dükan (emalatxana) fəaliyyət göstərirdi (13, s. 52). Ordubadda fəaliyyət göstərən on iki dabbaqxana isə Ordubadçay üzərində, həm də şəhərin mərkəzində tikilmişdi. Dabbaqxanalar istehsal xüsusiyyətlərinə görə çayı çirkləndirirdi. Bu faktı qeyd edən İ.Şopen şəhər bağlarına axan suyun keyfiyyətinin aşağı olduğunu və içməyə yararsız hala düşdüyünü bildirirdi (118, s. 718-721).

Qeyd edək ki, keçmişdə hər hansı bir sənət sahəsi ilə bəzən bir ailə, yaxud bütün tayfa məşğul olurdu. Onlar adətən bir məhəllədə yaşayırdılar. Ona görə də ayrı-ayrı sənət sahələri ilə bağlı tayfalar və məhəllələr də yaranırdı. Məsələn, dabbaqlar məhəlləsində əsasən dabbaqlar, mis-

gərlər məhəlləsində misgərlər, dulusçular məhəlləsində dulusçular yaşayırdı. Ordubad şəhərinin dabbaqları da bu cəhətdən istisna təşkil etmirdilər və əhali arasında “Dabbaqlar” nəslini kimi tanınırdılar. Həmin nəslin törəmələri hazırki zamanda gön-dəri aşılınması sənəti ilə məşğul olmasalar da, yenə də şəhərdə keçmişdəki kimi “Dabbaqlar” tayfası kimi tanınırlar. Ordubad sakini Sadıqov Hacısəttar Hüseyn oğlunun (1927- ci ildə Ordubad şəhərində anadan olmuşdur) verdiyi məlumata görə dabbaqlıq sənəti ilə məşğul olan Ramazan, oğlu Mürsəl və nəvəsi Tahir demək olar ki, bu sənəti nəsililə davam etdirmişlər.

Vaxtilə Naxçıvan şəhərində də “Dabbaqxana məhəlləsi” adlanan məhəllə olmuşdur. Bölgədə qədim zamanlardan dabbaqlıq sənətinin inkişaf etməsini təsdiq edən, sonralar isə qonşu məhəllələrə birləşərək sıradan çıxan həmin məhəllənin yerində hazırda eyni adlı çeşmə qalmaqdadır (86, s. 14-16). G.Qənbərova Naxçıvan şəhərinə aid araşdırmalarında Köhnə qalanın qərb ərazisində, Buzxana yerləşən ərazidə orta əsrlər dövründə “Dabbaqxana” məhəlləsinin olduğu və XVIII-XIX əsrin əvəllərindək Naxçıvan şəhərinin mərkəzində yerləşən Cümə məscidinin yaxınlığında (Qızlar bulağı istiqamətdə) dabbaqxana binasının fəaliyyət göstərməsi haqqında öz monoqrafiyalarında məlumat vermişdir (58, s. 59).

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Naxçıvanda heyvandarlığın inkişafı sənətkarlıq sahələrindən biri olan dabbaqlığın inkişafına mühüm təsir göstərmiş və əhalinin gön-dəri məhsullarına olan tələbatı yerli sənətkarlar tərəfindən müəyyən qədər yerinə yetirilmişdir.

2.13. BƏDİİ TİKMƏ

Qədim Azərbaycan torpağında inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən biri də bədii tikmə sənətidir. Hələ ən qədim dövrlərdən meydana gəlmiş, tikmə sənəti digər əl işlərində olduğu kimi, xalqın milli-mənəvi və estetik düşüncəsini özündə əks etdirirdi. Parça üzərində əl ilə bədii tikmələr saya, yerlik və keyfiyyətə ağır parçalar olmasını tələb edirdi. Bədii tikmə naxışları gəzməli və gəzməsiz, şaxəli və şaxəsiz düzülən naxışlar işçi və işsiz olurdu. Azərbaycan xalqının müxtəlif tikmə nümunələri vardır. Buraya ipək saplar, pilək, çaxma-pilək, güləbətin, eyni zamanda mirvari də daxildir. Azərbaycanda bədii tikmənin müxtəlif bəzək üsulları ilə işlənməsinin əsas səbəbləri, bir tərəfdən ərazidə lazımı xammalın (ipək, pambıq, boyaq bitkisi və s.) bolluğu, digər tərəfdən isə xalqın yasayış tərzini, adət-ənənəsi, daxili mənəviyyatının zənginliyi, gözəlliyə olan aludəçiliyi ilə də əlaqədar idi. Təsədüfi deyil ki, XX əsrin ortalarına qədər qızların cehizinin bir qisminə məhz onların özləri tərəfindən hazırladıqları süfrə, süzəni və s. iri ölçülü tikmələrlə yanaşı, güləbətinli araxçın, piləkli, muncuqlu pul kisəsi, yelpik, canamaz, Quran qabı və s. bu kimi xırda əşyalar da daxil idi.

Tikmədə “gəzmə” hər hansı bir təsvirin ətrafında tikilib dolandırılan başqa rəngli sap xəttinə deyilir. “Şaxə” tikmədə müəyyən kompozisiyalarda verilən nəbatəti motivləri, xüsusilə gülləri birləşdirən budaqlara deyilir. Azərbaycan bədii tikməsində səciyyəvi rənglər: qara, narıncı, yaşıl, püstəvi, qəhvəyi, ağ, sarı, bənövşəyi, çəhrayı və qırmızıdır. Parça üzərində bədii tikmə üçün nəbatət aləmindən müxtəlif bucaqlı yarpaqlar, gilənar, qızılgül,

alma çiçəyi, zanbaq, bənövşə, heyvanat aləmindən isə ceyran, bülbül, qaranquş və digər möhür və elementlər səciyyəvidir. Azərbaycanda bədii tikmə öz texnikasına görə bir çox növlərə bölünür. Tikmə materialına görə bu sənət güləbətin, cərənduz, pilək tikmə, muncuq tikmə, oturtma tikmə kimi növlərə ayrılırdı (şəkil 17). Bu növlər bir-birindən əsasən materialına və işləmə texnikasına görə fərqlənir. Tikmə üsuluna, texnikasına görə, örtmə, təkəlduz, xanduz, saya, sanama tikmələri kimi növlərə bölünür. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş materiallardan məlum olur ki, hələ Tunc dövründə insanlar əyiricilik və toxuculuq sənətinə yiyələnmişdilər. Bu, Azərbaycanda aparılmış qazıntılar zamanı tapılan qaba parça qalıqları nümunələrindən də məlum olmuşdur. Azərbaycanda hələ eramızdan əvvəl III-I əsrlərdə yun parçalar hazırlanması haqqında məlumatlar vardır. (91, s. 6). Azərbaycan parçaları öz bədii tərtibatına görə üç böyük qrupa bölünür: müxtəlif dini sözlər və yaxud Şərqlə klassiklərinin rübailəri ilə bəzədilmiş parçalar, ornamental parçalar və süjetli parçalar (21, s. 65).

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanın, o cümlədən də Naxçıvanın yerli xammalla zənginliyi tikmə sənətinin geniş yayılması üçün münbit şərait yaratmışdı. Toplanmış materiallardan məlum olur ki, Azərbaycanın digər bölgələri kimi qədim Naxçıvan diyarında da bədii tikmə sənətinin bir çox növləri olmuşdur. Tikmə sənəti ilə məşğul olan ustalar yerli təbii boyalarla rənglənmiş ipək və yun saplardan, piləklərdən istifadə etməklə ecazkarlığı ilə seçilən müxtəlif tikmələr işləmişlər. Bədii tikmələrdə su pərisi, cüt quş təsvirləri, müxtəlif gül rəsmləri, spiralvari təsvirlər bədii tikmə sənətində geniş yer tutmuşdur. Həm-

çinin, heyvanlar aləminin təmsilçiləri ceyran, ilan-əjdaha, at və s. kimi rəsmlər də bədii tikmə sənətində geniş istifadə olunmuşdur.

Qədim dövrlərdən meydana gələn tikmə sənəti orta əsrlər dövründə daha geniş yayılmağa başlamışdı. Bəhs olunan dövrdə geyim, habelə məişət əşyalarından pərdə, örtük, süfrə, mütəkkə, at yəhəri və s. üzərində salınmış bəzəklər el sənətinin ən çox yayılmış növü sayılan tikmə üsulu ilə icra olunmuşdur. Parça və zərif meşindən hazırlanmış müxtəlif əşyalar üzərinə salınan bu tikmələr o qədər incə və rəngarəngdir ki, bu gün belə öz estetik mahiyyətini itirməmişdir (21, s. 66-67). Mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, bədii tikmə sənətində yerli materiallarla yanaşı bəzi xammallar xaricdən də gətirilmişdir. Məsələn, qızılı və gümüşü saplar, pilək, toz muncuq, sim və s. kimi xammallar əsasən xaricdən gətirilərək tikmə sənətində istifadə edilmişdir.

Tikmə sənətinin geniş yayılmış növlərindən biri təkəlduz tikmədir. Təkəlduz tikmə üçün material yerli və gətirilmə parçalardan - başlıca olaraq qırmızı, qara, tünd sürməyi və başqa rəngli mahuddan istifadə edilmişdir. Azərbaycanın bədii tikmələri içərisində təkəlduzla işlədilərən məmulatlara daha çox rast gəlinir. Təkəlduz heç də tək əl ilə düzmək demək deyildir. əslində "təkəlduz" deməkdir. Məlumdur ki, əvvəllə dilimizdə sonu "duz" şəkilçisi ilə düzələn, sənəti və ya hər hansı peşəni bildiren, məsələn palanduz (palan tikən), çuvalduz (çuval tikən), zərduz (güləbətənlə işləyən) və s. sözlər çox işlənmişdir. Vaxtilə təkəlduzda belə sözlərdən olub, "tikmək" deməkdir (15, s. 14). Müxtəlif bəzək formalarına, zəngin rəng çesidlərinə malik olan təkəlduz ilmələr adətən qalın, saya

parça və ya dəri üzərində ipək, yun və qismən iplik saplarla icra olunurdu. Bəzən belə ilmələr pilək və ya digər ilmələrlə birlikdə də tətbiq olunurdu. Lakin bu cür ilmə qarışığı təkəlduz tikmə texnikasının effektini artırma bilmirdi. Atlas, sətın kimi üzü parlaq parçalardan da təkəlduzda yerlik kimi istifadə olunurdu. Sübhəsiz ki, üzü parlaq və nisbətən nazik parçalar ənənəvi təkəlduz ilmələrin tətbiqi üçün yararlı ola bilməz. Ornament və rəng palitrası cəhətdən zəngin olan və başlıcası isə milli xüsusiyyəti ilə digər tikmə növlərindən fərqlənən təkəlduz tikmələrdə naxışlar materiala iki texniki üsulla- "gəzmə" və "doldurma" adlanan üsulla tətbiq olunurdu (15, s. 14).

Təkəlduz tikmələr gəzməli və gəzməsiz; şaxəli və şaxəsiz; içli və içsiz olur. Haşiyə bəzəkləri, adətən, tünd rəngli ipək saplarla, həm də miqyas etibarilə kiçik naxışlarla tərtib olunduğu halda, məmulatın mərkəz hissəsini tutan xonça naxışları kompozisiya etibarilə nisbətən mürəkkəb olub, açıq rəngli iri naxışlardan ibarət tikilidir (61, s. 88-91). Təkəlduz dükanlarında peşəkar ustalar (tikməbəndlər) yalnız "təkəlduz"la; evlərdə isə qadınlar bədii tikmənin qalan növləri (güləbətənlə, xanduz, zərənduz, muncuq, pilək, oturtma, örtmə, cülmə və s.) ilə məşğul olurdu. Təkəlduz bədii tikmələri ilə qadın geyimləri, böyük yastıqların üzlükləri, mütəkkələr, hamamda işlədilərən ayaqaltı xalçalar, örtüklərə bəzək vurulurdu. Təkəlduzun örtüklərə, pərdələrə, balınc üzlərinə bəxş etdiyi gözəllik ölçüyə gəlməz idi. Dəzgahda dartılmış parçada usta əvvəlcə rəsmi kontur xətlərini çəkir, sonra isə onun bütün daxili sahəsini doldururdu. Təkəlduz xas olan mürəkkəb naxışlar "qarmaq" deyilən iynə ilə yaradılırdı. Belə tikmələrin kompozisiyalarını əsasən nəbatat və

heyvanat aləmini əks etdirən süjetlər təşkil edirdi. Bu üsulla təkəlduz texnikasında parça üzərində naxışı kökləməklə onun üstünü sapla doldurdular (61, s. 82).

Tikmə sənətinin digər bir növü piləktikmədir. Bu üsul taxça, buxarı, güzgü pərdələri, divar bəzəkləri və xırda əşyaların hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. Pilək əlvan metal lövhəciklərdən hazırlanmış və əsasən şal, mahud, qanovuz parça üzərində icra olunmuşdur. Çaxma pilək (zərənduz) tikmə Şəki, Şamaxı, Lahıc və Şuşada daha geniş yayılmışdır. Bu sənət daha çox zərgərliklə bağlı olub. Burada istifadə olunan çaxma piləklər zərgərlər tərəfindən döymə (qəlibkarlıq) üsulu ilə hazırlanmış. Metal lövhələr ağır olduğundan məxmər, tikmə, xara, mahud kimi möhkəm parçalardan istifadə olunmuşdur. Belə tikməli əşyalar məişətdə taxça, buxarı, güzgü pərdəsi, pərdəbaşı süfrə və s. məqsədlərlə istifadə olunmuşdur (32). Mərkəzində kiçik deşiklər olan xırda düymə formalı piləkləri sapla rəngli ipək parçalara bərkidirlər. Sonda müəyyən süjet, həndəsi və nəbati naxış əsasında düzülmiş piləklər bütünlükdə gözəl bir mənzərə yaradırdı. İcrasına görə daha çox güləbətini tikməyə uyğun gələn "quşgözü" (Naxçıvanda "cülmə" də deyirlər - S.H) əsasən araxçınlrın və şəbkülahlrın bəzədilməsində istifadə edilirdi (122). Bu üsul parçaya möhkəmlik verdiyinə görə adətən araxçınlara, şəbkülahlara tikilmişdir.

Bədii tikmə sənətinin digər bir növü də güləbətini tikmədir. Güləbətini tikmə özünün zahiri parlaqlığı, plastik silueti, mürəkkəb işləmə texnikası və dekorativ xüsusiyyətləri ilə çox fərqlənir. Əsas etibarilə Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, Şuşa və başqa bölgələrdə geniş yayılmışdır (15, s. 15). Bu tikmə hamar və qabarıq olmaqla iki cür hazırlan-

mışdır. "Zəminduzi" adlanan həmin tikməni hasilə gətirmək üçün "kargah (dəzgah) adlanan taxta çərçivə və iynədən istifadə edilib. Qızılı və gümüşü (güləbətini) tellər xüsusi simkeşlər tərəfindən yüksək əyarlı gümüşdən hazırlanmışdır. Qızıl tel almaq üçün gümüş qızıl suya salınırdı. Tellər ya xalis halda, ya da ipək iplik sapa sarınıb istifadə edilmişdir. Güləbətini tikmə üçün ağır, tünd rəngli parçalardan (məxmər, qanovuz, xara, misqal tirmə) istifadə olunmuşdur (32).

Həm güləbətini, həm də təkəlduz tikmə növləri başqa adlar altında digər türk xalqlarında da geniş yayılmışdır. Güləbətini tikmələr adətən ağır-davamlı və bahalı parçalar üzərində yaradırdı. Tirmə parçaların yerlik kimi istifadə olunduğu bu tikmə növündə əsasən qızıl və gümüş saplar tətbiq olunmuşdur. Güləbətini tikmələr arxalığın, çəpgənin, araqçının, saat və daraq qabının və digər məişət əşyalarının üzərində olurdu. Naxış ünsürü kimi əsasən stilizə edilmiş quş, at, insan, gül-çiçək və yarpaq təsvirlərindən istifadə edilirdi. Bədii tikmələrdə quşları təsvir etməyə üstünlük verirdilər. Həmçinin, Güləbətini tikmələrdə kvadrat, romb, dairə, oval, üçbucaq kimi həndəsi fiqurlardan, müxtəlif səkilli ulduzlardan və s. - dən bəzək kimi istifadə geniş yayılmışdır. XVI-XVII yüzilliklərdə güləbətini tikmələr xüsusilə Təbriz, Bakı, Şamaxı və Naxçıvanda geniş yayılmışdı. Təsadüfi deyildir ki, XVI yüzilliyin axırlarında Təbriz sənətkarları tərəfindən güləbətini tikmələrlə bəzədilərək türk sultanı III Murada hədiyyə göndərilmiş xələt indiyədək İstanbuldakı Topqapı sarayı muzeyinin qiymətli incilərindən sayılır. Hazırda Türkiyə muzeylərində parça və tikmə sənətimizi təmsil edən bir neçə yüksək səviyyəli əsərlərimiz vardır ki, bunlar da əsas etibarilə İstanbulun Topqapı sarayı muzeyində cəmlənmişdir. Bu

görməli muzeydə saxlanılan parça və tikmə sənətimiz içərisində ikisi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onlardan biri XVI əsrə aid sujetli parça qalığı, o birisi isə güləbətın tikməli xələtdir (21, s. 121). Güləbətınla daha çox qadın üst geyimlərinə, baş geyimlərinə, ev məişət əşyalarına, at yəhərinə və daha xırda məmulatlara bəzək vurulurdu. Gəlinin cehizinə güləbətın işləməli məişət təyinatlı müxtəlif əşyaları daxil etmək adəti də geniş yayılmışdı.

Bədii tikmələrdə geniş yayılmış digər yaradıcılıq məhsulu sayə tikmə idi. Bu növ bədii tikmə üçün adətən parlaq olmayan, pastel çalarlarında, çox zaman qızıl saplarla uzlaşmada rəngli ipək və yun saplardan istifadə olunurdu. Sayə bədii tikmənin iki növü vardı: birtərəfli və ikitərəfli. Sayə bədii tikmə üsulu ilə geyimlə, divar bəzəklərinə, üz örtüyünə, pərdələrə və s. naxışlar vurulurdu. Həmçinin, örtüklərin ətəklərinə müxtəlif saplarla haşiyələr toxunurdu.

Xalçalarımızda olduğı kimi, tikmələrimizin bəzək kompozisiyası bir-birindən asılı olan iki ünsürdən: ara sahədən (tikmənin ortası) və yeləndən (tikmənin yan bəzəkləri) ibarət idi. Ara sahədə adətən gül-çiçək rəsmləri, sağa və sola şaxələnməmiş ağacbəndi, bir kuzə və sərvi ağacı ətrafında simmetrik bir şəkildə üz-üzə dayanmış quş, heyvan rəsmləri və s. verilirdi. Yelənlər bir neçə dalğavari və ya düz xətdən, əksər hallarda isə paxlava dilimini andıran rəsmlərdən düzəldilirdi. Naxçıvan, Bakı, Şamaxı, Quba, Şuşa, Təbriz şəhərlərinin ustalarının güləbətın tikmələri həmişə onlara şöhrət gətirmişdir. Bu tikmə əsasən ağır və bahalı parçalar üzərində aparılırdı. Güləbətın üçün yerlik, adətən tirmə, mahud və məxmər idi. Güləbətın tikmələri sarı qızıl, gümüş və bürüncdən hazırlanırdı. Geyimlərin, ev əşyalarının (örtük, Quran qabı, daraqqabı,

heybə və s.) üzərində bu tikmə örnəyinin gözəl növünə rast gəlirik. Həddindən artıq stilizə edilmiş gül-çiçək, yarpaq və quş rəsmləri bu əşyalardakı bəzəklərin əsasını təşkil edirdi. Adətən bu təsvirlər içli olurdu. Üfüqi, şaquli istiqamətlərdə düzülən qızıl və gümüş saplar stilizə olunmuş təsvirlərin içini doldururdu (21, s. 66-67).

XVIII əsrə aid edilən parça nümunələri üzərində rast gəlinən bəzəklər əsas etibarilə basma və tikmə üsulu ilə icra edilirdi. Parçanı basma qəliblərlə bəzəmək Azərbaycanın bir çox yerlərində inkişaf etmişdir. Bu işdə Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Təbriz ustaları xüsusilə şöhrət qazanmışdılar.

Bədii tikmə sənətinin bir növü də muncuqlu tikmədir. Muncuqlu tikmə də muncuqlar saplara düzülür, sonra isə pul kisəsinin, daraq qabının və yaxud digər əşyaların üzərinə tikilib bərkidilirdi. Adı çəkilən əşyalar üzərində təsvirlər müxtəlif formada və kompozisiyada işlənirdi. Lakin ən geniş yayılan motivlər güllər, çiçəklər, yarpaqlar idi. Belə tipli tikmələrdə ən çox mirvaridən istifadə edilirdi. Məxmər, qanovuz, şal və qismən kətan parçalar üzərində işlənirdi. İstənilən bir naxış motivini parça üzərinə keçirmək üçün ilk növbədə onun ümumi mühit xətti qeyd edilir, sonra düzülmüş hazır sayılı muncuqları götürüb, lazımı yerə bənd edirdilər. Muncuqlar iki üsulla, ya təkbətək, ya da düzüm halında sıra ilə parça üzərinə bənd edilirdi. Mirvari və muncuqlarla bədii tikmələr böyük maraq kəsb edirdi, qədimdən bəri onlarla kostyum elementlərini, məişət əşyalarını bəzəyirdilər. (15, s. 18).

"Düymələmə" bədii tikmələri vardır ki, bu cür tikmələrə araqqının, şəbküləhın (gecə baş geyimi-S.H.), canamazın, eləcə də yun geyimlərin bəzəklərində rast

gəlinir. Onu adi astar və üz arasında nazik yun və ya pambıq təbəqəsi qoymaqla icra edirdilər. Həm "qondarma", həm də "oturtma" adlanan tikmə növü hər hansı parçanın ayrıca kəsilib, digər bir parça üzərinə qoyulub ətrafının tikişlə haşiyələnməsi ilə yaradılırdı.

Tikmənin qurama növü isə rəngarəng parça hissələrinin ən müxtəlif şəkildə yan-yana düzülərək tikilməsi yolu ilə yaranırdı. Taxça başı örtüklərdə, stul üstü döşəkcədə quramadan istifadə olunurdu. Əsasən üç bucaq formalı həndəsi naxışla bəzədilmiş bu tikmələr daha çox yayılmışdır. "Doldurma", "qıvırcıq", "iynə arxası" adı ilə tanınan bədii tikmə nümunələri vardır ki, həmin tikmənin hazırlanmasında rəngli ipək saplardan istifadə olunmuşdur. Bu saplar neylon və kətan qarışığından hazırlanan parçalar üzərinə işlənmişdir. Çox vaxt naxış rolunu oynayan müxtəlif formalı parçanın altına pambıq və yaxud yun qoymaqla onun daha da qabarıqlığına nail olunurdu ki, bu da ayrı-ayrı örtüyün və pərdənin tərtibatını daha da gözəlləşdirirdi. Bu növ daha çox Abşeron, Naxçıvan, Qərbi Azərbaycan, Gəncə və Qazaxda geniş yayılmışdır (61, s. 88-91).

Bu üsulla ağ və qara yunu bir-birinə oturdub müəyyən təsvir əldə edirdilər. Keçmişdə saray çadırlarının əsas bəzəyində oturtma tikmə üsulundan geniş istifadə edilmişdir. Bu tikmə növü keçə, dəri, sonralar müxtəlif rəngli parçaların kəsilib quraşdırılması yolu ilə inkişaf etdirilmişdir. Bu üsulla yüküzü, buxarı pərdəsi, süfrə, yaxud tapança qoburu, qılınc qını, yəhəraltı və s. əşyalar bəzədilirdi (15, s. 20). Divar bəzəklərini, rübəndləri və pərdələri bəzəyən doldurma tikmə şəbküləh, araxçın, canamaz, namazlıq və yorğanların bəzəyində istifadə olunan sırıma tikmə də milli bədii sənətkarlığımızın zənginliyindən

xəbər verir. Bədii tikmə sənətinə aid çoxlu sayda nümunələr muzeylərdə və hətta evlərdə belə bu günədək saxlanılmaqdadır. Həmçinin, dünyanın bir çox tanınmış muzeylərində Azərbaycanın bədii tikmə sənəti nümunələri saxlanılaraq nümayiş etdirilir. Moskvanın Şərqi xalqlarının incəsənəti muzeyində, Budapeşt dekorativ sənət muzeyində, eləcə də Bakı və Şəki muzeylərində milli tikmələrin ən yaxşı nümunələri saxlanılır (61, s. 88-91). Parça üzərində əl ilə bədii tikmələr saya, yerlik və keyfiyyətə ağır parçalar olmasını tələb edir.

Bədii tikmənin digər bir növü doldurma tikmədir. Bu üsulla ikitərəfli tikmələr hazırlanırdı. Doldurma tikmə ilə divar bəzəkləri, pərdələr, rübəndlər tikirdilər. qabarıq olmayan tikmələrə bəzən hamar tikmələr də deyilir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində XVIII əsrə aid tikmə nümunələri mühafizə olunur. Xalqımızın tikmə sənətində müxtəlif heyvan, insan və təbiət təsvirləri əsas yer tutur.

Orijinal quruluşlu kompozisiyaları ilə daim diqqətçəkən Naxçıvan tikmələrindən medalyonlu, taclı, qapalı, açıq sahəli xalça tipli tikmələri misal göstərmək olar. Tikmə sənəti eyni zamanda zəngin naxış və koloriti ilə dekorativ - tətbiqi sənətin digər sahələri (xalça, metal, saxsı və s.) ilə çox oxşarlıq yaratmış və milli sənət tariximizdə özünəməxsus yer tutmuşdur.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, sözügedən mədəniyyət əsərləri zaman-zaman bu diyara gələn səyyahların, elm adamlarının diqqətini çəkmiş və bu məmləkətin qədim keçmişini təsdiq edən əsl maddi və mənəvi sənət olmuşdur. Bədii tikmə sənətində əks olunan, həndəsi ornamentlər, nəbati, heyvani təsvirlər xalqımızın uzaq keçmişini bizə çatdıran maddi-mədəniyyət nümunələrindəndir.

2.14. MİNİATÜR

Miniatür sənəti müsəlman Şərqi xalqlarının çoxəsrlik incəsənət tarixinin ən maraqlı səhifələrindən biridir. Doğrudur, orta əsrlərdə Azərbaycan rəssamları və xalq sənətkarları yaradıcılıq fantaziyasının zənginliyi ilə indi də bizi heyran edən və onu yaradan xalqın bədii mədəniyyətinin qədimliyini, çoxcəhətliliyini, özünəməxsusluğunu sübut edən çoxsaylı memarlıq, təsviri və dekorativ sənət əsərləri yaratmışlar və onların çoxu dünyaya incəsənətinin qızıl fonduna daxil olmuşdur. Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi mühüm sənət inciləri içərisində miniatür sənətinə aid yaradıcılıq nümunələri də vardır.

Orta əsrlər dövrü, İslam dininin hakim olduğu bir dövrdə təsviri incəsənətin miniatür qolu inkişaf etmiş və fiqurlu təsvirlərdən fərqli olaraq, bu rəsm anlayışı, bəzi həqiqətlərdən uzaqlaşmaq şərtilə dini mövzularda təsvir qədər qadağalarla qarşılaşmamışdır. Əksinə islam mədəniyyətində miniatür daha əlverişli şəkildə, geniş yayılmışdır. İslam dininə ibadət edən sənətkarlar bu dinin adətlərinə uyğun olaraq fiqurlu təsvir və rəsmlərin çəkilməsində ehtiyatla davranmış və demək olar ki, çox zaman ondan uzaq durmuşlar. İnsanlar öz maddi-mənəvi düşüncələrini, çox halda nəbati və həndəsi təsvirlər vasitəsilə sənət əsərləri üzərində həkk etdirməyə çalışmışlar. İslam dininin təsviri sənətdə fiqurlu rəsmlərə mənfi münasibət bəsləməsi ərəb hərfləriylə meydana gətirilmiş xəttatlıq sənətinə geniş bir meydan açmışdır (96, s. 20). Fiqurlu təsvirlərə istiqamətlənən bir çox qadağalar islam sənətində yeni və bənzəri görünməyən

digər bir sənət növünün meydana gəlməsinə, “xəttatlıq” (kalliqrafiya) deyilən sənət sahəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Müəyyən rəsmlərin olmasına baxmayaraq rəsmdən ayrılan bəzi özəllikləri ilə qadağalardan uzaq olan və insanların xoş qarşılacağı miniatür sənəti də islam mədəniyyətində əsas yer tutmuşdur.

Qərbi Türküstanda meydana gələn, Uyğurlar zamanında böyük nailiyyətlər qazanan miniatür sənətindən kitab bəzəmə işində daha çox istifadə edilmişdir. Türk-İslam mədəniyyətinin sintezində də miniatür sənətinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur (98, s. 45). Canlı rəsmləri islam dini xoş qarşılamadığından bu dini qəbul edib onun qaydalarına əməl etməyə çalışan sənətkarların islam adətlərinə uyğun olaraq fiqurlu təsvir və rəsmlərin çəkilməsinə ehtiyatla davranması, demək olar ki, orta əsrlər dövründə miniatür yaradıcılığının inkişafına daha rəvan yol tapa bilmişdi.

Araşdırmalar göstərir ki, tarixin müəyyən dövrlərində canlı təsvirlərdən də dekorativ-tətbiqi sənətdə az da olsa istifadə edilmişdir. Lakin bunların insanın düşüncəsində Allaha şərikin qoşulmamasına diqqət göstərilmişdir. Əgər islamda təsvir, xüsusən də fiqurlu rəsmlər tamamilə yasaqlanmış olsaydı, bu fiqurların miniatürlərdə, paltarlarda, pullar, çanaq, qab, ləyən kimi gündəlik istifadə edilən əşyalar üzərində də təsvir edilməsi qadağan edilmiş olardı. Lakin aparılan araşdırmalar göstərir ki, islam dini Allaha şərikin qoşulmasına tamamilə qarşı çıxmış və bu cür sənət əsərlərini qadağan etmişdir (98, s. 19). İslam dini şəkil çəkməyin və heykəl düzəltməyin, ibadət yerlərinin bəzənməsinin əleyhinə olduğundan (96, s. 216) məscidlərin bəzədilməsində

daş, ağac, gəc və s. üzərində bədii oyma, şəbəkələr, kərpic, daş və s. inşaat materiallarından hazırlanan müxtəlif bəzəklərdən istifadə olunurdu. Həmçinin ərəb əlifbasının müxtəlif xətlərindən və bu əlifbanın elastikliyindən istifadə olunaraq gözəl kitabə motivləri yaradılır, bu kitabələr həndəsi və nəbati ornamentlərlə çox ustalıqla uyğunlaşdırılaraq bədii cəhətdən çox yüksək səviyyəli bəzək ünsürləri ilə bəzədilirdi (87, s. 249).

Azərbaycanda miniatür sənətinin nə vaxt meydana gəldiyi, ilk illüstrasiyalı əlyazmaların nə vaxt yarandığı hələlik məlum deyil. Ancaq inanmaq olmur ki, Nizami Gəncəvi və Xaqani Şirvani kimi dahi şairlər, misilsiz memar Əcəmi Naxçıvani öz şah əsərlərini yaratdığı mədəni yüksəliş dövründə miniatür rəssamlığı olmamışdır. Məlumdur ki, ilk kitab miniatür nümunələri Azərbaycan şəhərləri Marağa və Təbrizdə yaradılmışdır. Bu da təsadüfi deyil, belə ki, XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində Elxanilərin iqamətgahı olan Marağa və Təbriz şəhərləri müsəlman Şərqiyyənin ən inkişaf etmiş mədəniyyət mərkəzləri idi (123).

Orta əsrlərdə, bütün müsəlman Şərqiyyəndə olduğu kimi, Naxçıvanda da xəttatlıq, kitabşünaslıq və miniatür sənəti inkişaf etmişdir. Naxçıvanın məşhur sənətkarlarından Nəşəvi Həddad ibn Asim (XI əsr), İzzəddin Əbülfəzl Dövlətsah əs-Sahibi (XII əsr), Ətiq Ordubadi, Mirzə Məhəmməd Ordubadi (XVI-XVII əsrlər) və başqaları bütün Yaxın Şərqiyyəndə məşhur olmuşdu (78).

Dekorativ sənətin əsas nümunələrindən biri olan toxuculuq, o cümlədən də xalçaçılıq sənəti ilə miniatür sənəti arasında sıx əlaqə vardır. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində əsas yeri xalçaçılıqla bağlı olan toxuculuq

məmulatları tutur. Həmin məmulatlar üzərində milli ornamentlərlə işlənmiş at və dəvə uzəngiləri, xurcunlar, heybələr, məfrəşlər və bunlara bənzər xalçaçılıq nümunələri, bədii tikmələr xalqımızın necə zəngin tarixi mədəniyyətə malik olduğundan xəbər verir.

Miniatürçü rəssamlar toxuculuq və xalçaçılıq sənətinə yeni nəfəs gətirmiş, son nəticədə özləri də xalça sənətindən bəhrələnmişlər. Bu bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycanda məişət də, yüksək sənət də bütün dövrlərdə daim xalça ilə bağlı olmuşdur. XVI-XVII yüzilliklərdə Azərbaycanda ənənəvi libas sayılan üst geyimi - əba da çox yayılmışdı. Qabaqkı dövr əbalarından fərqli olaraq, bunlar bədəndə kip oturur, qollar nisbətən dar olurdu. Naxçıvan MR Dövlət Tarix Muzeyində və digər rayonlarda yerləşən muzeylərdə saxlanılan miniatür nümunələri, insan və təbiət təsvirləri olan kitab cildləri, parçalar üzərindəki miniatür nümunələr demək olar ki, valehedicidir (şəkil 18).

XVI əsrin üst geyimləri haqqında məlumat verən ən qiymətli məxəzlərdən biri – miniatürlərdir. Alimlər bu miniatürlərdəki məişətə aid ünsürlərin realistikəsinə təsvir edildiyini dəfələrlə qeyd etmişlər. Miniatürlərdəki məişət detalları, həqiqətən, maddi-mədəniyyətimizin məxəzi sayıla bilər. Miniatürçü rəssam öz əsərində geyilən paltarları, taxılan bəzəkləri, işlədilən silahları, habelə ev əşyalarını dəqiq surətdə təsvir edir. XVII əsr parça istehsalının, eləcə də onun bəzəklərinin solğunluğuna baxmayaraq, geyim tərzləri bütünlüklə XVI əsrin geyimlərini xatırladır. Bunu

təsdiq edən çoxlu təsviri sənət nümunələri vardır. Bakıda Əlyazmaları fondunda, Naxçıvanda Bəhrüz Kəngərli adına ölkəşünaslıq Muzeyində saxlanılan Azərbaycan miniatürləri dediklərimizə sübut ola bilər (20, s. 20-23).

Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində mühafizə edilən miniatürlər bu cəhətdən maraqlıdır. “Şahzadə”, “Sazəndə”, “Aşıq və məşuq”, “Məhəbbət lövhəsi” təsvirlərində canlı insan şəkilləri ilə yanaşı, Azərbaycanın zəngin təbiət aləmi, müxtəlif nəbatat ağacları və heyvan növləri –ceyran, tovuz quşu, əks olunmuşdur. Naxçıvan miniatürçüləri mövzularını Nizami Gəncəvi, Hafiz Şirazi, Məhəmməd Füzuli və başqalarının əsərlərindən alırdılar. XVI əsr Təbriz miniatür məktəbinin banisi Şərq ölkələrində miniatür sənətinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmiş qüvvətli sənət məktəbi idi. Təbriz miniatür məktəbinin təsiri Naxçıvanda da hiss edilməkdə idi. (62, s. 153). Azərbaycanın miniatür sənətində ov səhnələrinin təsvirinə geniş yer verilməsi də Azərbaycan feodallarının əyləncələrindən, həyat tərzindən xəbər verir (9, s. 258).

Maraqlı məsələlərdən biri də budur ki, təsvir yasağı İslam mədəniyyətində nəinki geriliyə səbəb olmuş, əksinə gələcəyə doğru yeni üfüqlər açmış və bəzəmənin bir çox növündə qismən sadədən mürəkkəbə, konkretlikdən mücərrədliyə doğru yönələn bir anlayış hakim olmuşdur. Bu isə göstərir ki, islam sənətə, estetikaya artıqlaması ilə müsbət təsir etmişdir. Eyni zamanda bu da bir həqiqətdir ki, bu təsir islam dinindən qaynaqlanmış və bilavasitə müsəlmanların əliylə olmuşdur. Müəyyən rəsmlərin olmasına baxmayaraq

rəsmdən ayrılan bəzi özəllikləri ilə qadağalardan uzaq olan və insanların xoş qarşıladığı miniatür sənəti İslam mədəniyyətində əsas yer tutmuşdur (102, s. 9).

Türk və islam mədəniyyətində xüsusən rəsm adı ilə deyil, “miniatür” deyə tanınan rəsm anlayışı çox əhəmiyyətli bir yer tutmuşdur.

3. SƏNƏTKARLIQ MƏHSULLARI

Orta əsrlər dövrü Azərbaycanın bir sıra bölgələrində olduğu kimi Naxçıvan bölgəsində də bir çox sənət sahələri inkişaf etmiş və burada əhalinin təlabatını ödəmək üçün çoxlu sayda məhsullar hazırlanmışdır. Sənətkarlar əhalini məişət əşyaları, toxuculuq və gön-dəri məmulatları, tikinti və təsərrüfat materialları, əmək alətləri və s. məhsullarla təmin edirdilər. Orta əsrlərdə Azərbaycanın iqtisadi həyatında, xüsusilə şəhərlərdə, sənətkarların istehsal etdikləri məhsullar xalqın maddi rifahının yaxşılaşdırılmasında böyük rol oynamış, əhalinin mədəniyyətinin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. IX-XII əsrlərdə sənətkarlığın şəhərlərdə cəmləşməsi prosesi daha da sürətlənmişdi. Bu sənətkarlar nəinki şəhər, həm də kənd əhalisinin təlabatını ödəyən əsas istehsalçılara çevrilmişdilər. Müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olan sənətkarların hazırladıqları məhsullar təkcə Azərbaycan üçün deyil, həmçinin Yaxın Şərqdə də mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu dövrdə mahir sənətkarlar parça, örtük, xalça, keçə, çuxa, saxsı və taxta qablar, mis və digər metal məmulatlar hazırlayırdılar. Naxçıvan sənətkarlarının hazırladıqları zərif parçalar, zinət əşyaları, incə naxışlı ağ qablar, rəngarəng çeşidli keramika məmulatı və s. məhsullar Azərbaycanın digər şəhərlərinə, qonşu Cənubi Qafqaz regionlarına və Yaxın Şərq bazarlarına aparılırdı (48, s. 90). Həmçinin sənətkarlıq məmulatları beynəlxalq bazarlarda bu ölkənin şöhrətini təmsil edirdi (14, s. 190). Bu dövrdə sənətdaxili ixtisaslaşma nəticəsində əmək aləti hazırlayan mütəxəssis ustalar yetişir, silahsazlar, çilingərlər, bıçaqçılar öz ixtisaslarını daha da təkmilləşdirirdilər.

Gönişləmədə dabbaqlarla yanaşı xəz-dəri işləyənlər, sər-raclar, çəkməçilər, çustçular, başmaqçılar, pinəçilər və s. çalışırdılar. Dərzilər arasında papaqçılar, kürkçülər fəaliyyət göstərirdi. Toxuculuq və xalçaçılıqla əlaqəli şəkildə boyaqçılar fəaliyyət göstərirdi. Daşıqlama sahəsində memarlar, bənnalar, həkkaklıqla məşğul olan ustalar var idi. Duluşçuluqda da əmək bölgüsü onun daxilində ixtisaslaşmanın artması ilə səciyyələnirdi, tikinti məmulatı, şirsiz və şirli saxsı qab hazırlayan ustalar getdikcə müstəqil fəaliyyət göstərirdilər (9, s. 124). Sadalanan bu sənətkarlıq növlərinin hər birinə uyğun məhsullar hazırlanır və əhalinin təlabatını təmin edirdilər. Həmçinin, sənətkarlığın inkişafı şəhər mədəniyyətinin formalaşmasına təsir edirdi.

Etnoqrafik materiallardan məlumdur ki, emalatxanalarda əmək bölgüsü mövcud idi. Adətən, dəmirçixanada şagird körük çəkir, zindanda dəmiri döyməklə ustaya kömək edirdi. Qeyd etmək olar ki, metalışləmə sənəti ilə məşğul olmaq üçün emalatxanalarda bir neçə adamın iştirakına ehtiyac var idi. Bunlar körük çəkir, mürəkkəb əməliyyatları həyata keçirməkdə ustaya kömək edirdilər. Bu həm dəmirçilik, həm də misgərlik sənəti üçün önəmli idi. Qalayçı və dəmirçi usta tək işləyə bilməzdi. Misgərlik sənətində şagirdə-köməkçiyə daha çox ehtiyac duyulurdu. Mis əşyanı ərsəyə gətirmək üçün heç olmasa emalatxanada iki nəfər fəaliyyət göstərməli idi. Bunlardan biri - şagird nəm əsgə və qumla qabı sürtür və usta qalay vuranda köpüyü çəkirdi. Belə misalları sənətkarlığın başqa sahələri haqqında da demək olar. Şagirdlər, əlbəttə, ustalardan asılı vəziyyətdə idi. Ustalar özləri isə feodaldan və ya şəhər hakimlərindən asılı idilər. Məsələn, etnoqrafik məlumatdan aydın olur ki, duluşçuluqla məşğul olan usta-

lar xammalı torpağın sahibinin icazəsi olmadan əldə edə bilməzdilər. Elə buna görə dulusçu torpaq sahibindən asılı vəziyyətə düşürdü. Orta əsrlərdə misgərlik, zərgərlik, ipəkçilik, xalçaçılıq kimi sənətlər xüsusilə vüsət almış, yüksək sənətkarlıq və zövq ilə hazırlanmış müxtəlif məişət əşyaları və zərgərlik məmulatları şöhrət qazanmışdı. Naxçıvan ustalarının hazırladıqları məhsullar təkcə ölkənin daxili bazarlarına getmirdi. Bu sənətkarlıq məhsulları xarici bazarlara da ixrac edilirdi (4, s. 120).

XIII əsrin müəllifləri yazırlar ki, Naxçıvanın rənglənmiş ağac məmulatları çox gözəldirlər, belə ki, bu əşyalardan bütün dünyada hədiyyə kimi istifadə edirdilər. Naxçıvanlılar ağac məmulatlarını nəqqaşlamaqda mahir ustadırlar. Naxçıvanda hazırlanan toxuculuq məmulatlarından ipək, parça, nazik örtüklər və s. geniş yayılmışdır (81, s. 11). Metalışləmə sənəti ilə yanaşı XV-XVI əsrlərdə Naxçıvan ölkənin mühüm toxuculuq mərkəzlərində biri olmuşdur. Bu da şübhəsiz ki, şəhər ətrafında müxtəlif pambıq növlərinin becərilməsi ilə bilavasitə əlaqədar idi (89, s. 738). Orta əsrlər dövrünün mühüm sənətkarlıq məhsullarından biri də toxuculuq sənətinə aid məhsullardır. Toxuculuq məhsullarının çeşidi olduqca müxtəlifdir. Təsərrüfat həyatında əhəmiyyətli rolu olan qoyunun yunundan və dərisindən bir sıra döşənəcəklər (xalça, kilim, cecim və s.) geyim ləvazimatları (paltarlar) hazırlayırdılar. Rəngarəng xovlu və xovsuz xalçalar, çullar, xurcun, fərməş, çuval, parça məmulatlarından şal, mahud və s. hazırlanırdı. Toxuculuq məhsulları həm şəhərdə, həm də kənddə əsas yerlərdən birini tuturdu. Paltar, ayaqqabı və ev əşyaları istehsalı ilə bağlı olan sənətkarlıq sahələri bütün Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvanda da geniş

yayılmışdı. Naxçıvan bölgəsinin Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində olduğu kimi kənd yerlərində də paltar və ev əşyaları istehsalı ilə məşğul olan sənətkarlıq sahələri üstün yer tuturdu. Həmçinin, pambıq, yun və barama istehsalı burada müvafiq parça toxuculuğuna şərait yaradırdı. Şopen öz qeydlərində göstərir ki, burada hər bir ailənin öz dəzgahı vardı ki, bu dəzgahlarda da qadınlar iplərdən bez toxuyur və pambıq parça hazırlayırlar (118, s. 851). Toxuculuq məhsulları arasında keçənin də xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Toxuculuğun tarixi bilavasitə keçənin yaranması ilə bağlıdır. Tədqiqatçıların güman etdikləri kimi, hələ xalça istehsalından xeyli əvvəl insanlar sadə formalı keçə məmulatları hazırlamağı öyrənmişdilər. Keçələrdən yer döşənməsi, alaçıqlar üçün örtük, habelə yəhər, dolaq, qapı, namazlıq, qundaq, yapıncı və papaq kimi geyim tipləri hazırlanmışdır.

Səfəvilər dövründə Azərbaycanın şəhərləri arasında Naxçıvan şəhəri iqtisadi baxımdan da aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur. Bu dövrdə şəhər özünün mühüm əhəmiyyətli ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi rolunu qoruyub saxlamış və inkişaf etdirilmişdir. Mənbələrdən və ədəbiyyat materiallarından aydın olur ki, istər sənətkarlıq, istərsə də ticarət şəhər həyatının əsas iqtisadi bazasını təşkil edirdi. Müxtəlif ticarət yollarının kəsişdiyi şəhərdə çoxlu sayda bazarlar, dükanlar, sənətkar emalatxanaları və s. iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli obyektlər var idi ki, onlar sənətkarlıq, kənd təsərrüfatı və ticarət mallarının alqı-satqısını genişləndirirdi (25, s. 104).

Qeyd edək ki, bazar bütün növ məhsulların satışı və alışı üçün əlverişli olduğundan sənətkarların da çox hissəsinin əsas iş yerləri bazarlarda yerləşirdi. Məsələn, XVII

əsrdə Naxçıvanda 1000 dükandan 450-i sənətkar emalatxanası olmuşdur. Bu isə şəhərin iqtisadi həyatında onun əsasını təşkil edən sənətkarlıqla ticarətin təxminən bərabər yer tutduğunu göstərir (58, s. 124). Naxçıvanın üzərində naxışlar olan parçaları, bəhram–yuri (basma naxışlı pambıq parça), qələmkar parçalar, çit süfrələr (dəstərxan) və s. istehsal olunurdu və bu parçalar bir çox ölkələrdə tanınırdı. Naxçıvan sənətkarları öz sənət sahələrində çox mahir olmuşlar (16, s. 12; 106, s. 151).

E.Çələbi qeyd edirdi ki, Naxçıvanın sənət adamları bacarıqlı ustalardır. Onların toxuduqları “qələmkari”, “bəhram-yuri” parçaları və əllə işlədikləri çit örtüklər bütün dünyaya bəllidir (16, s. 232). Bununla belə, məşhur türk səyyahı Evliya Çələbinin Naxçıvan kişilərinin qələmkar parçadan köynək geyindikləri haqda məlumatı vardır (103, s. 567; 63, s. 12). İstifadə olunan parçaların bir qismi yerli xarakter daşısa da, bir hissəsi Hindistan, İran, Türkiyə və Avropa ölkələrindən gətirilirdi. Bu sənətlə məşğul olanlar başlıca olaraq Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Mərənd, Marağa şəhərlərində toplanırdılar. Evliya Çələbi tərəfindən adı çəkilən qələmkar parça pambıqdan toxunmuş və üzəri basma naxışlarla bəzədilmiş fərdi əl işlərindən ibarət idi. Buraya taxça-camaxatan və yük yeri pərdələri, süfrələr, boxçalar, qab örtükləri daxil idi. Bunların naxışları əsas etibarilə bitki ornamentlərindən ibarət olurdu. Qələmkar adlanan belə parçalar orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş inkişaf taparaq yerli əhalinin məişətində mühüm yer tuturdu (109, s. 100).

Naxçıvan bölgəsində toxuculuğun geniş yayılması, toxuculuq alətlərinin (hana, cəhrə, daraq, kirkit və s.) hazırlanması, əhalinin məişət ehtiyaclarının ödənilməsi

məqsədilə (nehrə, toxmaq, həvəng-dəstə, tabaq, beşik, çömçə-qaşığıq və s.) ağac məmulatlarından geniş istifadə edilirdi. Bu baxımdan toxuculuq və ağacişləmə sənəti bir-biri ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Toxuculuğun inkişafı o dövrdə boyaqçılığın inkişafına şərait yaradırdı. Boyaqçılıq sənəti hələ qədimdən Azərbaycanın bir çox bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da geniş yayılmışdı. Naxçıvanda bu sənət yüksək səviyyədə inkişaf etdiyindən XVII əsrdə Naxçıvanın Azadciran nahiyəsi Şərqi və Avropanın bir çox ölkələrini boyaqotu (marena) ilə təmin edirdi (3, s. 280).

XVII əsrdə Naxçıvan da olmuş fransız səyyahı Jan Batist Tavernyenin məlumatlarına əsasən göstərir ki, bu elə bir bitki köküdür ki, torpaqda yayılır və şirin biyana bənzəyir. Həmin köklərdən əla keyfiyyətli, təbii qırmızı boya alırlar. Toxuculuqla yanaşı dabbalıqda da ondan istifadə olunur (104, s. 71, s. 87-93). Azərbaycanda ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, toxuculuq sənəti xeyli artmışdı. X əsrdə yaşamış ərəb müəllifləri Müqəddəsi və Məsudi yazırlar ki, Azərbaycan sənətkarları satış üçün yun, pambıq, ipək parçalar və paltarlar hazırlayırdılar. Gəncədə hazırlanan yun paltarlar, Naxçıvanın məşhur çuxaları, Təbrizdə istehsal edilən gözəl atlas, kişi üst geyimləri, Xoyda nazik kətandan hazırlanan paltarlar bu dövrdə çox məşhur idi (22, s. 11).

Naxçıvana səyahət etmiş səyyahların yazılarından məlum olur ki, orta əsrlər dövründə Naxçıvanda yerli əhali həm daxili, həm də xarici bazarlar üçün külli miqdarda yüksək keyfiyyətli ipək və kətandan müxtəlif parçalar, xalça, palaz, kilim və sair sənət nümunələri toxuyurdular. Xüsusilə, Naxçıvan şəhərində və Ordubadda ipək parçalar

istehsalı geniş yayılmışdır. Mahir ustalar yüksək keyfiyyətli və gözəl parçalar toxuyurdular. Qadın üst paltarları keyfiyyətli, zərif naxışlı ipək yaylıqlar, baş örtükləri toxuculuq sənətinin ən gözəl nümunələri kimi indi də muzeydə saxlanılır. İpək və atlas parçalardan tikilmiş paltarlar, geyimlər Naxçıvan əhalisi üçün xarakterik idi. Zamanəmizə qədər gəlib çatmış parça tikələri göstərir ki, onların toxunma üsulu və bədii tərtibatı öz dövrünə görə çox yüksək səviyyədə olmuşdur.

Naxçıvanın mahir toxucu sənətkarları çoxlu miqdarda ucuz, lakin gözəl və yüksək keyfiyyətli pambıq parça istehsal edirdilər. Onların hazırladığı rəngarəng çit parçalara böyük tələbat var idi. Qadınlar saçını bir yerə yığmaq üçün cuna və kəndən istifadə edirdilər. Buna həm də tərgötürən vasitə kimi baxılırdı. Xalq arasında buna "Qəşbənd" deyilirdi. Bu baş örtüyünün sürüşməməsi üçün istifadə edilən qüllabı - (çəngəl, boğazaltı) əsasən qızıldan hazırlanır, uclarına, üstünə qarmaq yapışdırılmış qızıl pul bərkidilirdi. Cuna ağ rəngli pambıq parçadan, çarqat isə narıncı, al çəhrayı rənglərdə və bəzən də saçaqlı olurdu (1).

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda, o cümlədən də Naxçıvanda milli qadın geyimləri istehsal edilirdi ki, bunların içərisində üst və can köynəkləri, cüttuman, taybalaq, darbalaq, çəpgən, çərkəzi, küləcə, çalma, arxalıq, ləçək, örpək, başmaq, çust, corab, kəməv və s. daxil idi. Kişi geyimləri doğrama biçimli can və üst köynəklərindən, şalvar, arxalıq, çuxa, və papaqdan, habelə müxtəlif ayaqqabı növlərindən ibarət idi. Kişi baş geyimləri papaq, börk, təsək, araçın, başlıq, sarıq, əmmamə və sairədən ibarət idi (36, s. 141-153).

XVI əsrdə qadın baş geyimləri çox mürəkkəb naxışlı kompozisiyalarla bəzədilirdi. Əldə olunan materiallara əsasən demək olar ki, o vaxt 7 növə yaxın qadın baş geyimi mövcud idi. Bunlardan çox gözəl və al-əlvan naxışlarla bəzədilmiş örpəklər, incə naxışlı araçınlar, muncuqlarla bəzədilmiş narın güllü ləçəklər, taclar, çalmalar, kənarları xəzdən və yaxud məxmərdən tikilmiş şlyapaları göstərmək olar (91, s. 98). XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş səyyahların geyim barədə qeydləri çox maraqlıdır. 1647-ci ildə Təbrizdə olmuş Evliya Çələbi yazmışdır: "Təbriz zadəganları alqırmızı rəngli parçadan çalma geyir. Qızılbaş sözü də elə buradan doğulmuşdur. Lakin əhalinin əksəriyyəti çalmanı ağ parçadan düzəldir". Bu fakt XVII əsrdə hələ də məşhur "qızılbaş" geyim tərzlərinin davam etdiyini göstərir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda o dövrdə istehsal olunan parçalar əvvəlkinə nisbətən zəif olsa da, Evliya Çələbini öz gözəlliyi ilə valeh etmişdir, O öz qeydlərinin birində Naxçıvandakı qadın geyimləri haqda belə demişdir: Buranın qadınları həddindən artıq qiymətli üst paltarını geyinirlər (16, s. 23).

4. İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA VƏ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN GENİŞLƏNMƏSİNDƏ SƏNƏTKARLIĞIN ROLU

Orta əsrlər dövründə Naxçıvanda bir çox sənətkarlıq məhsulları istehsalının artması ölkənin iqtisadi inkişafına müsbət təsir etməklə yanaşı, daxili və xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsində də mühüm rol oynamışdır. Bəhs olunan dövrdə ölkənin təsərrüfat həyatında feodal istehsal üsulu hökm sürdüyü üçün şəhərlərin iqtisadi bazasını əsas etibarı ilə sənətkarlıq və ticarət təşkil edirdi. Lakin ibtidai və kустar üsulla aparılan sənətkarlığa nisbətən ticarətin bir sıra üstünlüyü var idi. Əvvəlcə, sənətkarlar əsas etibarı ilə daxili bazarın ehtiyacını ödədikləri halda, tacirlər onların hazırladıqları əşyanı xarici bazarlara çıxarırdılar; ikincisi, sənətkarlıqla yalnız yerli sənətkarlar məşğul olduqları halda, ölkənin ticarətinin inkişafında yerli tacirlərdən (sövdəgərlərdən) əlavə, xarici ölkələrin tacirləri də əhəmiyyətli rol oynayırdılar. Bütün bu amillər orta əsrlərdə şəhər təsərrüfatında ticarəti ön sıraya çıxarırdı (24, s. 26).

IX əsrdən başlayaraq şəhərlərin yüksəlişi ölkənin iqtisadi həyatında sənətkarlığın mövqeyini artırırdı. Sənətkarlar nəinki şəhərdə yaşayan insanların, həmçinin kənd əhalisinin də sənətkarlıq məhsullarına olan tələbatını ödəyirdi. Hər bir şəhər öz ətrafındakı kəndləri sənətkarlıq məhsulları ilə təchiz edirdi. Sənətkarlar daxili ticarət üçün nəzərdə tutduğu məhsulu özləri dükanlarında, şəhərin bazarında və yaxın kəndlərdə satırdılar. Kəndlilər isə kənd təsərrüfatı məhsullarını və sənət istehsalı üçün lazım olan

xammalı (pambıq, barama, ipək və s.) gətirib şəhərdə satır və orada sənətkarlıq məhsulları alırdılar (9, s. 149).

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsinin şəhərlərində də əhalinin başlıca məşğuliyyət sahələri sənətkarlıq və ticarət idi. Məhz sənətkarlar və tacirlər Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdi (13, s. 39). Müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olan sənətkarlar istehsal etdikləri məhsullarla Azərbaycanı və həmçinin Naxçıvanı dünyaya tanıtdırırdılar. Monqol istilasından sonra müxtəlif ölkələrə köç edən ustalar həm burada, həm də məskunlaşdıqları yerlərdə istehsal etdikləri məhsulları bu bölgənin adı ilə bağlayaraq xaricə - beynəlxalq bazara çıxarırdılar. Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvandan Avropanın şəhərlərinə burada istehsal olunan qırmızı və tünd qırmızı qumaş, ipək parçalar göndərirdi (27, s. 205-206). Ordubad və ümumiyyətlə, Naxçıvan diyarında toxunan parçalara xarici bazarda da böyük ehtiyac duyulurdu (13, s. 26). Naxçıvan və Ordubad şəhərləri ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri olmuş, burada iqtisadiyyatın əsas sahələrini pambıqçılıq və ipəkçilik təşkil etmişdir. Burada istehsal olunan pambıq və bez parçalar Nijni-Novqoroda, Tiflisə, Moskvaya, Təbrizə və digər şəhərlərə ixrac edilmişdir.

Orta əsrlərdə Azərbaycan-Moskva ticarət əlaqələri ölkənin Avropa ilə münasibətlərində müstəsna rol oynayırdı. Baş ticarət yollarının bir xətti də Volqa-Xəzər yolu idi. Hələ qədim zamanlardan müasir Rusiya ərazilərində olan dövlətlərlə Azərbaycan arasındakı ticarət orta əsrlərdə daha da intensivləşmişdir. Naxçıvanın xarici ticarət əlaqələrində ipəkçiliyə aid məhsulların alqı - satqısının həcmi daha geniş olmuşdur. Yerli istehsaldan başqa ticarət

əlaqələrinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan ipək alveri naxçıvanlı tacirlərin əsas gəlir mənbələrindən biri olmuşdur. Burada Culfa tacirlərinin rolu xüsusi vurğulanmalıdır. XVI əsrin ikinci yarısından etibarən onlar beynəlxalq ipək ticarətindən xeyli gəlir əldə etmişlər. Bu haqda səfəvişünas-alim O.Əfəndiyev müxtəlif mənbələrə əsasən göstərir ki, Culfa tacirləri xamnanı (xam ipəyi), onun istehsal olunduğu yerlərdən-Şamaxı, Ərəş və Gilandan alır, sonra isə Venetsiya, Amsterdam, Marsel kimi Qərbi Avropa şəhərlərində, həmçinin Suriya, Osmanlı Türkiyəsi və Hindistan şəhərlərində satırdılar (25, s. 211). Bu işdə onlara yaşadıkları yerin Avropa ilə Yaxın Şərq ölkələrini birləşdirən Böyük İpək yolunun üzərində yerləşməsi də kömək edirdi. İngilis səyyahı E.Edvardsın qeydlərindən məlum olur ki, XVI əsrin 60-cı illərində Culfa tacirləri Suriya limanı olan Hələbə 500 tay ipək gətirir və əvəzində yalnız 18 min parça Venetsiya maddəsi (qarazəy) aparırdılar (Bax. 48, s. 27).

Azərbaycanın inkişaf etmiş ticarət şəhərləri içərisində Naxçıvan, Ordubad, Culfa şəhərləri xüsusilə fərqlənirdilər. İqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərindən birini təşkil edən xarici ticarət nəinki iqtisadi, həmçinin sosial-siyasi və mədəni əlaqələrin genişləndirilməsində də mühüm rol oynayırdı. Yerli iş adamları ilə yanaşı xaricdən gələn ticarətçilərin də çalışdığı xarici ticarət ölkədən kənar istehsal olunan məhsullara və qarşılıqlı mal mübadiləsinə olan tələbatı ödəyirdi.

XIII-XIV əsrlərdə Naxçıvan mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri idi və qonşu ölkələrlə - İranın, Gürcüstanın, Kiçik Asiyanın, Beynəlnəhrin bir sıra şəhərləri,

Qara dəniz limanları ilə olan ticarət əlaqələrində əhəmiyyətli yer tuturdu.

XVI əsrin ikinci yarısından başlayaraq Ordubad və Culfa şəhərləri də böyük ipək ticarəti mərkəzi kimi tanınmışlar. Ordubad şəhəri Azərbaycanın ipək parça istehsal edən əsas mərkəzlərindən biri idi. Diyarın qonşu vilayətlər və ölkələrlə ticarətində Araz çayı üzərindəki Ziyaül-Mülk və Culfa körpülərinin rolu böyük idi (75, s. 47). Böyük İpək yolunu Azərbaycanla əlaqələndirən yol Həmədandan Təbrizə, Xəzər sahilindən isə Ərəş, Şirvan və Bərdəyə gedirdi. Şimal istiqamətində gedən Böyük İpək yolunun bir qolu Dərbəndə və Volqaya çıxırdı. Onun Bərdədən Tiflis və Batumi istiqamətində qərbə çıxan qolu da var idi. Bərdə və Ərəş mahallarından başlayan Böyük İpək yolunun mühüm bir istiqaməti Araz boyunca Naxçıvana və Culfaya qədər uzanırdı, oradan isə Təbrizə və yenə də Qərbə yönəlirdi. Culfada iri ipək anbarları yaradılmışdı və buraya Azərbaycanın hər yerindən xam ipək gətirilirdi. Bütün bu geniş şaxəli Böyük İpək yolunun köməyi və həmçinin əlverişli təbii şəraiti nəticəsində Azərbaycan uzun illər dünyanın iri ipək istehsalçısı və ticarəti mərkəzi rolunu oynamışdır (39, s. 23).

XVI əsrdə Ordubad, Naxçıvan və Əylis kimi şəhərlərin mühüm ticarət əhəmiyyəti var idi. Əylis və Culfa kimi şəhərlər ipək və digər mallarla ticarətin mərkəzi hesab edilirdi. Həmin dövrdə Azərbaycan şəhərləri sənətkarlıq və ticarətin iqtisadi mərkəzləri idilər. Onlardan bəziləri (Təbriz, Gəncə, Ərəş, Ərdəbil, Culfa) bütün Səfəvilər dövləti, digərləri (Bərdə, Naxçıvan, Marağa, Dərbənd və s.) yerli vilayət miqyasında əhəmiyyət kəsb edirdilər (27, s. 270-279).

XVII əsrdə digər Azərbaycan bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvandan da keçən karvan yolları öz əvvəlki əhəmiyyətini müəyyən qədər itirmişdi. Bu zaman əksər ticarət mallarının satışında olan zəifləmə ipək alverində də müşahidə olunmaqda idi. Amma bununla belə bu dövrdə başqa Azərbaycan bölgələri kimi, Naxçıvan da həm daxili və həm də xarici ticarətdə öz mövqeyini tamamilə itirməmişdi (62, s. 111). Bölgədən keçən ticarət yolları haqqında müfəssəl məlumat verən Əylisli Zəkəriyyə (108, s. 15-30) Əylis kəndindən İzmir şəhərinə getmək üçün Çuxur-Səd əyalətinə daxil olan Naxçıvan, Qarabağlar, Şərur, Sədərək, Vedi, Rəvan, Üçkilsə, Şaqriar məntəqələrindən keçmək lazım gəldiyini və bu marşrut üzərində beş gömrük məntəqəsinin fəaliyyət göstərdiyini bildirir. Bu ticarət yolu Tokat şəhəri ərazisində iki qola ayrılırdı. Onlardan biri İzmir limanı vasitəsilə Aralıq dənizi üzərindən keçməklə Avropaya, digəri isə İstanbul istiqamətinə uzanırdı. Rəvandan başlayaraq Ərzurum üzərindən keçən digər yolun bir qolu Qara dəniz sahilindəki Trabzon limanına, digəri isə Aralıq dənizi sahilinə, liman və ticarət şəhəri olan Smirnaya aparırdı. Ərzurum, Ağşəhər, Tokat, Qarahisar və Smirna bu yol üzərində yerləşən böyük şəhərlər idi. Tokat şəhərindən isə artıq qeyd etdiyimiz kimi, ölkənin paytaxtı İstanbula gedən qol ayrılırdı. Bundan başqa Əylisdən cənub istiqamətinə, Təbriz üzərindən keçməklə ölkənin mərkəzi vilayətlərinə - İsfahana aparın ticarət yolu mövcud idi (11, s. 146-151).

XVII əsrə aid Ordubad şəhərinin mərkəzində salınmış bazar müəyyən sənət sahələrinə aid qiymətli malların ayrıca satışının təşkil edildiyini göstərir ki, bu da ticarətin və sənətkarlığın inkişafından xəbər verir. Naxçıvan diya-

rında sənətkarlığın inkişafı bir tərəfdən cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin, digər tərəfdən, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsində mühüm rol oynamışdır. Naxçıvanda sənətkarlığın inkişafı onun ayrı-ayrı sahələrinin həm istehsal etdiyi mallara olan tələbatını, həm də ticarət əlaqələrinin səviyyəsinin yüksəlməsinə kömək edirdi. Yəni sənətkarlıq və onun ayrı-ayrı sahələri bir tərəfdən yerli əhalinin iqtisadi inkişaf səviyyəsini qaldırırdısa, digər tərəfdən ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsinə kömək edirdi. Bu isə o dövrdə səyyahların, tacirlərin və digər insanların bölgəyə marağını artırırırdı.

Azərbaycan ticarət əlaqələrinin həyata keçməsində ən əlverişli məntəqə sayılırdı. Çünki Asiyaya daxil olmaq üçün Qafqaz dağlarından keçən ən faydalı yol Azərbaycan ərazisindən keçirdi. Qədim zamanlardan dünya ticarət əlaqələrində özünəməxsus yer tutmuş Azərbaycana maraq böyük idi. Bu maraq, orta əsrlərdə dünyada baş vermiş dəyişikliklər Azərbaycana gələn tacirlərin sayını da artırmışdı. Həmin səyyahlar isə öz qeydlərində Azərbaycanın qədim iqtisadi əlaqələri haqqında qiymətli məlumatlar vermişlər. XVI əsrdən başlayaraq Avropa və Şərq ölkələrindən Vinsento Alessandri (Venetsiya, 1571), Nyupiri (İngiltərə, 1581), Tektander (Almaniya, 1603), Jan Batist Tavernye (Fransa, 1631-1668), Evliya Çələbi (Türkiyə, 1647), Katib Çələbi (Türkiyə, XVII əsr), Puley Lekuz (Fransa, XVII əsr), Jan Şarden (1673) və başqa səyyah tacirlər Azərbaycanda, xüsusilə də Naxçıvanda olmuşlar (25, s. 110).

Tədqiq olunan dövrdə ticarətdən əldə edilən gəlirlərin mühüm hissəsi ticarət rüsumlarının payına düşürdü. Bu səbəbdən də ölkənin irili-xırdalı bütün ticarət yolları üzə-

rində gömrük məntəqələri fəaliyyət göstərirdi. Ölkə ərazisində və əyalətlərdə bir maldan bir neçə dəfə ticarət rüsumu alınır. Tacirlərlə yanaşı iri şəhər feodalları da ticarətlə sıx əlaqədar idilər. Onlar öhdəliklərində olan karvansara, köşk və emalatxanalar vasitəsilə ticarətə mühüm təsir göstərirdilər. Satılmaq məqsədilə gətirilən mallardan həm şəhərə daxil olmaq üçün, həm də bazar meydanında satmaq üçün ayrıca gömrük haqqı alınır. M. Heydərov tədqiq olunan dövrdə iki cür ticarət rüsumunun olmasını qeyd edir: 1. Adi rüsum (gömrük). Bu rüsum şəhər gömrükxanasında mal bazara çıxarılanadək alınır. 2. "Rahdari" adlanan və ticarət yolları üzərində yerləşən müxtəlif gömrük məntəqələrində alınan yol rüsumu. Bundan başqa, ticarət yollarının qorunması üçün toplanan rüsum da "rahdari" adlanırdı. Sadalanan rüsumlardan başqa tacirlərdən əlavə olaraq, xidmət haqqı ("xuddamiyə"), malların böyük tərəzilərdə çəkilməsi üçün "rəsm-i qapan" kimi digər rüsumlar da toplanırdı. Mal bazara çıxarıldıqdan sonra, onun kəmiyyət və keyfiyyəti nəzərə alınaraq, "rüsum-i mizan" adlanan bazar rüsumu alınır (106, s. 98).

Tarixi qaynaqlarda xanlıq dövründə gömrük vəsaitlərinin toplanmasının icarəyə verilməsi haqqında müəyyən faktlara rast gəlmək mümkündür. Naxçıvan xanlığına dair tədqiqatın müəlliflərinin yazdığı kimi "Naxçıvan xanlığında rahdari gömrüyü toplamaq hüququ başqa sahələrdə olduğu kimi icarəyə verilirdi. Xandan böyük məbləğə (ildə 1300 tuman) həmin "vəzifəni" almış icarədarın bazara gətirilən bütün mallardan gömrük toplamaq hüququ olurdu. Məsələn, at və dəvə ilə gətirilmiş hər ipək, boyaq, sap və pambıq yükü üçün sahibkar icarədar 4 m. 20 qəp. və ya 2 m. 50 qəp. verməli idi" (26, s. 31). Rahdari gömrüyü

başqa vergilərlə yanaşı, şahın xəzinəsinə toplanılan 184 ən gəlirli vergi maddələrindən biri idi. Maraqlı burasıdır ki, rahdari gömrüyü əvvəllər yalnız yol və sərhədlərin keşikçilərinin xeyrinə olaraq yığılırdı. Lakin sonralar dövlətin pula ehtiyacı artdıqca bu gömrüyün həm miqdarı, həm də gömrükalma məntəqələrinin sayı çoxaldı. Şübhəsiz, belə tədbir yalnız şəhərlər arasında qızgın ticarət gətirdiyi bir zamanda həyata keçirilə bilərdi. Sonralar yerli hakimlər rahdari gömrüyündən daha geniş istifadə etməyə başladılar.

XVIII əsrin birinci yarısında artıq tək-cə tacirlərdən deyil, eyni zamanda səyyahlardan, ziyarətə gedənlərdən də rahdari gömrüyü alınmağa başlandı (24, s. 39). Bu və ya digər şəhərə daxil olan malların yoxlanılması gömrük məmurları tərəfindən şəhər darvazalarının ağzında və yaxud karvansaralarda həyata keçirilirdi. Tranzit rüsumu "rəhdari" dən fərqli olaraq, bazara çıxarılan maldan alınan adi gömrüyün miqdarı tək-cə yükə görə deyil, həmçinin keyfiyyətə (qiymətinə) görə müəyyən edilirdi. Bu malın konkret qiymətinin müəyyənləşdirilməsi deyil, sadəcə olaraq, bu və ya digər əmtəə qruplarının bazar qiymətləri ilə az-çox uyğun gələn orta qiymətinin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilirdi.

Ticarətin inkişafı bir çox hallarda dövlətin vergi və gömrük siyasətindən də xeyli dərəcədə asılı idi. Ticarət yolları üzərində fəaliyyət göstərən rahdarxanaların sayı və tətbiq edilən rüsumun miqdarı həmin yolda ticarət dövrüyəsinin həcminə, habelə qiymətin formalaşmasına öz təsirini göstərirdi. Naxçıvan gömrükxanası Araz çayının sahilində yerləşirdi. Burada toplanılan vəsait ticarətlə əlaqədar olan müxtəlif işlərə və başlıca olaraq ticarət yollarının

qorunmasına sərf edilirdi. Tavarnyenin yazdığına görə, Araz çayını keçərkən hər dəvə yükü üçün 10 abbası ödənilməli idi (104, s. 113).

XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin təşəkkül tapması ilə bu sahədə əlaqələrin intensivləşməsinin şahidi oluruq. Digər Azərbaycan bölgələri ilə yanaşı Naxçıvanda da bu dövrdə Şərq və Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri qurulmuşdu. Hindistan, Çin, Mərkəzi Asiya ölkələri, Qara dəniz və Aralıq dənizi vasitəsilə Avropa ölkələrini Səfəvi torpaqları ilə birləşdirən yollar Naxçıvan ərazisindən keçdiyindən burada ticarət üçün böyük bazarlar və digər alış-satış məntəqələri fəaliyyət göstərirdi. Böyük İpək yolu bu dövrdə də Naxçıvan ərazisində iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafına güclü təsir göstərmişdir (48, s. 69). XVI əsrdə Naxçıvandakı tacirlər zümərəsi şəhərdə hakim mövqə tutan feodallardan fərqli olaraq kəndlilərin istismarında vasitəli şəkildə iştirak edir, ticarət kapitalının artmasına səbəb olurdu. Həmin dövrdə Azərbaycanda yerli bazarların formalaşmasında müəyyən inkişaf nəzərə çarpırdı. Avropa səyyahlarının məlumatına görə, Naxçıvan şəhərində üstüörtülü küçələrdə ticarət cərgələri təşkil edilir, müxtəlif yerli və xarici mallar satılırdı. Naxçıvan bazarlarında intensiv ticarət gedirdi (62, s. 71).

Ölkənin digər yerlərində olduğu kimi Naxçıvan şəhərində də alver pərakəndə və topdansatış ticarəti şəklində aparılırdı. Topdansatış ticarətlə əsas etibarilə iri və gəlmə tacirlər məşğul olurdular. O dövrdə Naxçıvan özünün məhsuldar bazarları ilə şöhrət tapmışdı. Naxçıvan bazarları böyük və izdihamlı olurdu. Burada müxtəlif ölkələrdən gəlmiş tacirlərə təsadüf edilirdi. Bazarda Çindən, Misirdən, İrandan, Türkiyədən, Hindistandan, İraqdan,

Mərkəzi Asiyadan gətirilmiş müxtəlif növlü mallarla yanaşı, azərbaycanlı sənətkarlar tərəfindən yüksək zövqlə hazırlanmış əşyalar – saxsı və mis qablar, xalçalar, parçalar, zərgərlik məmulatları və s. satılırdı. Naxçıvan bazarlarında yerli ustaların hazırladıqları gümüş, mis, saxsı qablar, zərif parçalar, o cümlədən qanovuz, atlas, zərbaft, tafta, cəvahir, çit, silah və bəzək əşyaları ilə yanaşı, xarici tacirlərin gətirdikləri mallar da satılırdı (62, s. 112). Şərdən öz qeydlərində göstərir ki, orda böyük bazarlar deyilən hər iki tərəfi hər cür mal və yeyinti məhsulları satılan dükanlarla dolu qalereyalardan və ya örtülü küçələrdən ibarətdir. Naxçıvanda hamamlar, beş karvansara, bazar meydanları, tütün və qəhvə verən iri mehmanxanalar və təxminən iki min ev var idi (93, s. 45). XVI əsrdə Ordubad, Naxçıvan, Əylis kimi şəhərlərin böyük ticarət əhəmiyyəti var idi. Səfəvi şahları sonuncu iki şəhəri xüsusi himayə edirdilər. Əylis və Culfa kimi şəhərlər ipəyin və digər malların ticarət mərkəzi idi. Tarixi qaynaqlar Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvanda çoxlu tacirlərin yaşadığını göstərir. O dövrdə ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq çoxlu karvansaralar inşa edilirdi. Bu karvansaralar tək-cə ticarət malları saxlamaq üçün anbar rolunu oynamır, eyni zamanda tacirlərin düşərgə və alver yerlərini də təşkil edirdi (68, s. 210). Böyük anbarları, dəftərxanaları olan karvansaralar XVI əsrdə Azərbaycanda və ona qonşu ölkələrdə xarici ticarət mərkəzləri idi. Bu karvansaralarda topdansatış ticarət əməliyyatları aparılırdı (105, s. 154).

Belə əməliyyatlar karvansaraydar adlanan karvansara başçılarının icazəsi ilə həyata keçirilir, xüsusi dəftərlərdə qeyd olunurdu. Karvansaraydar ticarətin qayda-qa-

nun əsasında həyata keçirilməsinə, əmtəələrin keyfiyyətinə, onun çəkisinin və miqdarının dürüslüyünə, razılaşdırılmış qiymətlərə nəzarət edirdi. Hər ticarət əməliyyatının ümumi məbləğinin 2 faizi onun zəhmət haqqını təşkil edirdi. Tarixi qaynaqlar bölgədə çoxsaylı karvansaraların fəaliyyət göstərməsi haqda məlumat verir. XVII əsrdə Səfəvi dövlətinə səfər etmiş xaricilərin mütləq əksəriyyəti Şərqdə ən rahat və gözəl karvansaraların bu ölkədə olduğunu qeyd edirlər (106, s. 25). Azərbaycanda beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişafı həm körpülərin, həm də karvansaraların tikilməsinə səbəb olmuşdu. "Məlik-ət tüccar"lar bu və ya digər istiqamətlərdə karvanların təşkili işləri ilə məşğul olurdular. Karvanlara karvan ticarətində iştirak edən tacirlər tərəfindən seçilən "karvanbaşı" adlanan şəxslər başçılıq edirdilər. Onlar karvanı idarə edir, karvanın yola düşmə vaxtını müəyyənləşdirir, karvan üzvləri arasındakı mübahisələri aradan qaldırır, yol boyu müxtəlif ödənişlərin həyata keçirilməsini nizamlayırdılar. Çavuş adlanan şəxslər karvanların hərəkəti haqda məlumat verir və malların qorunmasına nəzarət edirdilər ki, bunun da müqabilində hər yükə görə $\frac{1}{4}$ piastr alırdılar (106, s. 65).

Bu dövrdə karvansaralar ticarətdə əsas nəqliyyat vasitəsi olan karvanların dayanacaq yeri olmaqla, həm daxili, həm də xarici ticarət dövriyyəsində önəmli rol oynayırdı. Karvansaralar dayanacaq yeri olmaqdan başqa, həm də alış-veriş mərkəzi funksiyasını da yerinə yetirirdilər. Ölkənin və dünyanın müxtəlif yerlərindən gələn tacirlər burada görüşür və istirahətlə yanaşı, həm də alver edirdilər. Məsələn, əgər hər hansı bir şəxs hind qumaşı, firuzəsi və s. almaq istəyirdisə, o bütün bu malları

hind tacirlərinin dayandıqları karvansarada ola bilərdi (106, s. 25).

Belə karvansaralar Şamaxıda, Bərdədə, Şəkiddə, Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda inşa edilmiş, bəziləri indiyə kimi qorunub saxlanılmışdır. Belə karvansaralardan biri Gülüstan karvansarası Culfa rayonunun Gülüstan kəndində, Araz çayının sol sahilindədir. Gülüstan karvansarasının qalıqları 1974-cü ildə çöl-tədqiqat işləri zamanı aşkar edilmiş, 1978-ci ildə binanın planı tam üzə çıxarılmışdır. Bakı-Culfa dəmiryolu xətti çəkilərkən (1939-1940) karvansaranın təqribən yarısı dağılmışdır. Ümumi uzunluğu 37 m. olan Gülüstan karvansarasının eyni tipi Araz çayının sağ sahilində, demək olar, bütünlüklə salamat qalmışdır. Karvansaraların hər iki sahilə üzbəüz yerləşməsi hələ Araz çayı üzərində körpü tikilməzdən əvvəl burada çay bərəsinin işlədiyini göstərir və karvansaraların tikilmə dövrünü XIII əsrin əvvəllərinə aparıb çıxarır. Karvansaralar çay daşından tikilmiş və gəc məhlulu ilə suvanmışdır. Gülüstan karvansarasının aşkar olunmuş hissəsində çoxlu yaşayış otaqları vardır (48, s. 112).

Diyarın əsrlər boyu tranzit ticarət yolları üzərində yerləşməsi burada karvansara tikintisini şərtləndirən əsas amillərdən idi. Dövrümüzədək gəlib çatmış abidələrin sayına və yazılı mənbələrin məlumatlarına əsaslanan M.X.Heydərov göstərir ki, Azərbaycanda karvansara tikintisi orta əsrlərin heç bir dövründə XVII əsrdə olduğu kimi geniş yayılmamışdı (106, s. 254). Bu dövrdə Azərbaycanda tikilmiş karvansaraların xeyli hissəsi Naxçıvanın payına düşürdü. XVII əsrin ortalarında Naxçıvanda olmuş Övliya Çələbinin məlumatları da bunu təsdiq edir. Türk səyyahı Naxçıvan şəhərində tikilmiş çoxsaylı tikililər ara-

sında 20 "mehmanxana"nın- karvansaranın olduğunu göstərir (16, s. 13).

Naxçıvan diyarının Hindistanı və Çini Qara dəniz sahilləri və Avropa ölkələri ilə birləşdirən tranzit ticarət yolları üzərində yerləşməsi körpü tikintisini də zəruri edirdi. Əksər hallarda daşdan və kərpicdən, nadir hallarda isə ağacdən tikilən körpülər daxili ticarətin inkişafı ilə yanaşı, Naxçıvan diyarının Azərbaycanın digər bölgələri, habelə İran, Türkiyə, Gürcüstan və s. ölkələrlə ticarət əlaqələri saxlamasında mühüm rol oynayırdı. Bununla belə, körpülər həm də hərbi əməliyyatlar zamanı orduların hərəkəti üçün də istifadə olunduğundan mühüm strateji əhəmiyyətə malik olur və elə bu səbəbdən də tez-tez dağıdılırdılar. Naxçıvan diyarında hələ orta əsrlərin əvvəlki dövrlərində tikilmiş körpülərin xeyli hissəsi XVI-XVII əsrlərdə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı dağıdılmışdı. Hələ XII-XIII əsrlərdə Culfa yaxınlığında Araz çayı üzərində tikilmiş böyük körpü XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi şahı I Abbasın əmri ilə uçurdu (106, s. 255).

Məlum olduğu kimi ticarətin inkişafı üçün karvan yollarının da mühüm əhəmiyyəti var idi. O dövrdə karvan yollarının fəaliyyətini təmin etmək üçün çayların üzərində dövrün tələblərinə cavab verən dayanacaq körpülər tikirdilər. Araz çayı üzərində on beş aşırımlı Xudafərin (XII əsr) və Culfa (XII-XIII əsrlər) körpülərinin tikilməsi məhz Azərbaycanın, o cümlədən də Naxçıvan bölgəsinin digər bölgələrlə iqtisadi, ticari və mədəni əlaqələrini genişləndirmək məqsədi ilə inşa edilmişdir. Həmin körpülərin qalıqları indi də qalmaqdadır. Bu körpülər Mil düzünü və Naxçıvanı Azərbaycanın cənub şəhərləri ilə də birləşdirir-

di (9, s. 151). Naxçıvan, Ordubadın al-qumaşını daxili karvan yolları ilə xüsusi peşə sahibləri olan çarvadarlar daşıyırdılar. Yükdəşimə da isə əsas vasitə kimi dövədən geniş istifadə edilmişdir. Gəncə və Naxçıvan bölgələrində dövə nəqliyyat vasitəsi kimi geniş istifadə edilmişdir (8, s. 23). Onlar yük daşımaq məqsədi ilə qatar-qatar dövə saxlayır və bu gəlirli peşə sahəsindən əldə etdikləri qazanla yaşayırdılar (64, s. 225).

Araz çayı üzərində təkə Naxçıvan bölgəsinə düşən 5 keçidin (Qaqaç, Bulqan, Abbasabad, Daraşan və Culfa) adı çəkilir. Bunlardan da ən böyüyü Culfa və Abbasabad qalası yaxınlığındakı bərələr sayılırdı. Bu bərələrin hər biri 300 puda qədər yük götürə bilirdi. Culfa bərəsində keçid haqqı məzənnəsindən bəhs edən bir mənbədə hər dəfə bərədə 20 ədəd yük və 8 baş at və ya başqa heyvan keçirildiyi xəbər verilirdi (64, s. 225). Naxçıvan bölgəsində "kələk" adı ilə bəlli olan bu arxaik su nəqliyyatı növü istifadə üsuluna, quruluşuna və yükdəşimə məqsədinə görə, tipoloji baxımdan pələ ilə eyni idi. Onların hər ikisi çayın bir sahilindən digər sahilinə üzdürülməklə, bir növ bərə vəzifəsini daşıyırdı (64, s. 214).

Orta əsrlərdə Culfa nəinki Naxçıvan bölgəsinin, eləcə də Azərbaycanın, iqtisadi həyatında əhəmiyyətli şəhərə çevrilmişdi. Araz çayı üzərində salınmış Ziyaül-Mülk körpüsünün salınması ilə qədim şəhərin - Cülhənin Böyük İpək yolu üzərində mühüm mərkəz kimi əhəmiyyəti artmışdı (67, s. 212) Təbrizdən Qara dəniz sahilindəki şəhərlərə gedən ən qısa yol da Naxçıvan ərazisindən keçirdi (45, s. 109). Bu dövrdə Naxçıvan Avropa ölkələri ilə aparılan ticarətdə mühüm rol oynamışdı. Belə ki, Təbrizdən Qara dəniz vasitəsilə Avropaya gedən yol Naxçıvan-

dan keçirdi. Bu isə ən münasib və qısa yollardan biri sayılırdı. Naxçıvandan və Culfa tərəfdən Araz çayı üzərindən keçən körpülər bu yolu xeyli rahatlandırır (25, s. 33).

Naxçıvan ərazisindəki qədim körpülərdən biri Əlincə çayı üzərindədir. Həmin körpüdən Ərəfsə və Ləkətağ kənd sakinləri bu gün də istifadə edirlər. Naxçıvanın bu günədək qalan, XV-XVI əsrə aid olan Əlincə körpüsü bir aşırımlı tağ şəkilli, su səthindən 5 m hündürlükdə, qabariti 2 m olan tarixi bir tikilidir. Körpünü lay şəkilli, asan yonulan daşdan tikiblər. Əlincə körpüsünün tağ hissəsinin daşları yonulmuş, qalan hissəsi isə qismən yonulan daşlardanır. Körpülər tikilərkən dayaqların möhkəmliyinə xüsusi fikir verilmişdir. Ovulmanın qarşısını almaq məqsədilə körpülər üçün çay vadisinin əsasən düz və dar keçidini seçmişlər.

İnsanların iqtisadi və ticarət əlaqələrini asanlaşdırmaq üçün inşa etdirilən qədim körpülərdən biri də Ordubad rayonunda Aşağı Aza kəndində olan Gilançayın üzərindəki Aza körpüsüdür. Hindistanı və Çini Qara dəniz sahilləri və Avropa ölkələri ilə birləşdirən mühüm ticarət-karvan yolu üstündə yerləşən Aza körpüsünün Böyük İpək yolu ilə əlaqədar olduğu ehtimal edilir. Buradan quru meyvələr, sənətkarlıq malları, ipək ixrac olunmuşdur. Tarixi hadisələr nəticəsində dəfələrlə dağıdılmış, sonra təmir edilmişdir. Ordubad rayonu ərazisindəki körpülərdən digəri isə Behrud körpüsü adlanan Behrud kəndinin yaxınlığında Gilançay üzərindədir. Üç aşırımlıdır. XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində tikildiyi ehtimal edilir. Dər kəndindəki Gilançay üzərindəki körpü də XVIII əsrə aid edilir. Yonulmuş daşdan, beştağlı tikilmişdir. Culfa və Ordubad şəhərlərini birləşdirir. Eni 3,5 m-dir. Körpü inşa

edilərkən yerləşdiyi ərazi nəzərə alınmış, tağları arasındakı məsafə müxtəlif ölçüdə tikilmişdir. 3 orta dalğakəsən var (40).

Bəhs edilən dövrdə körpülərlə yanaşı, iri çaylardan ağır yükləri keçirmək üçün bərələrdən də istifadə edilirdi. Bərənin işlədiyi yer keçid adlanırdı. Araz çayı üzərində istifadə olunan bərələr haqqında bir çox orta əsr səyyahları məlumatlar vermişlər. Məsələn, Fransız səyyahı J.Şardən yazır ki, Araz çayını bir dəfəyə otuz adam və iyirmi at götürən böyük bir gəmidə keçdik. Mən ancaq özümlə adamlarımı və yükümü keçirdim. Onu dörd adam idarə edirdi. Qayıqçılar çayı keçib qayıtmağa iki saatdan çox vaxt sərf etdilər. Çünki onu keçmək üçün çox səy göstərmək lazım gəlir... Bərə Culfadan yarım lyö kənarda, çayın yatağının ən geniş olduğu və daha sakit axdığı bir yerdədir (93, s. 49). Fransız səyyahı J.Tavernyenin Araz çayı üzərində bir neçə yaşayış məntəqəsində Əylis, Əsədabad və Culfa bərəsinin olması haqqında da məlumat verdiyini qeyd edir. Səyyahın bu məlumatı həmin vaxt Naxçıvan bölgəsinin müxtəlif yerlərində Araz çayında su nəqliyyatı vasitələrinin işləməsinə təsdiq etməklə yanaşı, bu işin bütün orta əsrlər boyu davam etdiyini də göstərir. Həmçinin, Araz çayı üzərində Abbasabad, Bülqan, Qaqaç (Şahtaxtı), Dərəşam və Culfa keçidlərinin də olduğu hada məlumatlar da vardır. Culfa keçidindəki bərə ilə keçib Təbrizə, Abbasabad keçidindən isə Maku və Xoya gedirdilər.. Bu keçidlərdə hər biri 300 puda qədər yük götürən bərələr işləyirdi (104, s. 39; 71, s. 42-43). E.İsayev qeyd edir ki, Sədərək rayonunun mərkəzi Sədərək qəsəbəsinin qərb tərəfində Araz çayı üzərində də bərə fəailiyət göstərmişdir. Bu bərədən də əhalinin, ölkədən aparılan və

ölkəyə gətirilən malların çayın bir sahilindən o biri sahilinə keçirilməsi üçün istifadə edilmişdir. Kəndin qərbindən axan Araz çayı üzərində vaxtilə mövcud olan körpü və çayda işləyən bərə beynəlxalq və daxili ticarət karvanlarına xidmət etmişdir (48, s. 132).

Orta əsrlərdə beynəlxalq ticarət əlaqələrində Azərbaycan fəal iştirak etməklə yanaşı, öz coğrafi mövqeyi, təbii şəraiti və ehtiyatları, inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələri və beynəlxalq əhəmiyyətli yarmarkaları hesabına beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sisteminin və beynəlxalq mübadilənin mərkəzlərindən biri olmuşdur. Azərbaycanın ən iri şəhərləri – Bərdə, Şamaxı, Naxçıvan, Marağa, Ərdəbil, Urmiya, Təbriz təkcə ticarət yolları üzərində yerləşməsi və regional ticarətdə iştirakına görə deyil, həm də rəqabətə davamlı sənətkarlıq məhsulları hesabına uzun müddət əhəmiyyətli iqtisadi mövqeyini qoruyub saxlamışdır (33, s. 9; 84, s. 42-43).

Orta əsrlər dövründə Naxçıvanın ticarət həyatı haqqında aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu dövrdə Naxçıvan bölgəsi ticarətin inkişafı baxımından Azərbaycanın digər bölgələrindən geridə qalmamış və xeyli irəli gedərək, Şərqlə Qərbi birləşdirən karvan yollarının kəsişmə nöqtələrindən biri üzərində mühüm bir məntəqə rolunu oynamışdır.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də sənətkarlıq hələ ən qədim dövrlərdən meydana gəlmişdir. Burada sənət növlərinin inkişafı müxtəlif peşə növlərinin ixtisaslaşması üçün sənətkarlıq mərkəzlərinin yaranmasına və idarə olunmasına da səbəb olmuşdur. Sənətkarlıq mərkəzlərinin yaranması və inkişafı sənət və peşə sahələrinin tənzimlənməsində mühüm rol oynamışdır. Bu mərkəzlər muxtar respublikanın bir çox yerlərində fəaliyyət göstərmişdir. Naxçıvanda fəaliyyət göstərmiş sənətkarlıq mərkəzləri, nəinki ölkə daxilində mühüm əhəmiyyətə malik təşkilatlar olmuş, həmçinin zaman-zaman bu diyara gələn səyyahların, tacirlərin diqqətini çəkmiş və onlar həmin mərkəzlərin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş və öz qeydlərində dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, sənətkarlıq mərkəzlərinin təşkili və inkişafı, bəhs olunan dövrdə Naxçıvan Azərbaycanın, həmçinin Yaxın Şərqi mühüm mədəniyyət, elm, ticarət, sənətkarlıq mərkəzinə çevrilmiş, burada özünəməxsusluğu ilə seçilən memarlıq məktəbi təşəkkül tapmış və təkcə Azərbaycan deyil, həm də Yaxın Şərq memarlıq məktəbinin inkişafına yüksək təsir göstərmişdir. Həmçinin bu bölgə təkcə memarlıq sahəsində deyil, digər sənət növlərinin meydana gəlməsi və inkişafında da aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. Bu nəinki milli, həmçinin ümumbəşəri mədəniyyətin formalaşmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bunun nəticəsidir ki, o dövrdə istehsal olunan sənətkarlıq məhsulları bu gün də

dünyanın tanınmış məşhur muzeylərində saxlanılaraq orta əsr mədəniyyətinin nümunəsi kimi nümayiş etdirilir.

Monoqrafiyada bəhs olunan dövrdə Naxçıvanda fəliyyət göstərən sənətkarlıq sahələri də araşdırılmışdır. İstehsal olunan sənətkarlıq məhsullarının təhlilindən belə nəticəyə gəlinmişdir ki, bölgə ərazisində müharibələr və daxili çəkişmələr olduğu zamanlar istisna olmaqla, qalan vaxtlarda sənətkarlıq məhsulları istehsal edilmiş və xalqın maddi və mənəvi səviyyəsinin yüksəlməsində böyük əhəmiyyət daşımışdır.

Əsərdə orta əsrlər dövründən günümüzədək gəlib çatmış sənətkarlıq məhsulları ilə yanaşı, onlar üzərindəki bədii təsvirlərin, ornamentlərin müqayisəli araşdırılmasına və təhlilinə geniş diqqət yetirilmişdir. Aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlinmişdir ki, Naxçıvanda olan sənətkarlıq məhsulları xalqın maddi-mədəniyyət nümunəsi olmaqla yanaşı, onlar üzərində həkk edilən müxtəlif təsvirlər əsasən insanların mənəvi mədəniyyəti, təsərrüfat həyatı ilə sıx bağlı olmuşdur. Çünki, sənət əsrlərinin hər biri xalqın tarixi keçmişi, adət-ənənəsi ilə səsləşir, bu cür təsərrüfat və məişət əşyalarının hazırlanması günümüzdə də davam etdirilir. Bu isə tarixi keçmişlə bu xalqın qırılmaz bağlılığını sübut edir. Həmçinin aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, bu cür xalq yaradıcılığı nümunələrinə, sənətkarlıq əsərlərinə onlar üzərində təsvir olunan rəsmlərə nəinki, Azərbaycanın, o cümlədən digər türk xalqlarının maddi-mədəniyyət əsərlərində də rast gəlinir. Bu isə göstərir ki, bu sənət əsərlərinin hər biri ümumxalq yaradıcılığı nümunələri olmaqla yanaşı, həmçinin ümumtürk mədəniyyətinə məxsus olan tarix-mədəniyyət abidələridir. Bu isə sənətkarlığımızın və eləcə də

mədəniyyətimizin çox qədim tarixə malik olmasına gözəl sübutdur. Bu baxımdan da bədxah qonşularımız ermənilərin qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə sahib olan xalqımızın yaratdığı sənət əsərlərini özününküləşdirmək iddiasının heç bir əsası yoxdur.

Tədqiqat zamanı iqtisadiyyatın inkişafında və ticarət əlaqələrinin genişlənməsində sənətkarlığın rolu araşdırılmışdır. Naxçıvanda sənətkarlıq məhsullarının artması bölgənin iqtisadi həyatının yüksəlişinə səbəb olmaqla yanaşı, həm daxili, həm də xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Yerli sənətkarların şöhrəti yalnız ölkə daxili ilə məhdudlaşmamış, həmçinin onun hüdudlarından kənara da çıxmışdır. Sənətkarlıq məhsullarının zənginliyi ticarətin də geniş miqyas almasına səbəb olmuşdur. Belə ki, ticarətin genişlənməsi, o dövrdə çoxlu körpülərin və karvansaraların inşasına da səbəb olmuş, dünya dövlətlərinin bu əraziyə olan marağını artırmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasova S. Azərbaycanın milli geyimləri. "Şərq qapısı" qəzeti, 2011, 29 noyabr.
2. Ağamaliyeva S. Dulusçuluq. Azərbaycan etnoqrafiyası. I c. Bakı: Elm, 1988, 339 s.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, I c. Bakı: Elm, 1998, 476 s.
4. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c. Bakı: Elm, 1999, 584 s.
5. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. S.Əliyarovun və Y.Mahmudovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərənəşr, 1989, 328 s.
6. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 397 s.
7. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
8. Azərbaycan etnoqrafiyası 3 cildə. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 449 s.
9. Azərbaycan arxeologiyası: 6 cildə, VI c. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 471 s.
10. Azərbaycan xalçası. Biblioqrafiya / tərtibci-müəllif K.Tahirov; red. G.Səfəraliyeva; M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı: 2012, 469 s.
11. Baxışov V. XVI-XVII əsrlərdə Qərbi Azərbaycanın (Çuxur Sədin) Səfəvi tranzit ticarətində yeri və xarici ticarətin vəziyyəti haqqında // Bakı Universitetinin xəbərləri, № 4, 2009, s. 146-151.
12. Bəktaş S. Yüz bir hekayət. Bakı: Yazıçı, 1990, 352 s.
13. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin I qərinəsi). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
14. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərənəşr, 1989, 336 s.

15. Cavadzadə G. Azərbaycan milli geyimlərinin kompozisiya xüsusiyyətlərinin tədqiqi. Bakı: Elm, 2015, 76 s.
16. Evliya Ç. Səyahətname (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr). Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi tarix elmləri doktoru S. Onullahi. Bakı: Azərənəşr, 1997, 92 s.
17. Dostiyev T. Şimal-şərq Azərbaycan IX – XV əsrlərdə. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2001, 53 s.
18. Dostiyev T. Şimal-şərq Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı: Azərənəşr, 2001, 292 s.
19. Dünyamaliyeva S. Qədim dövr Azərbaycan geyimlərindən müasir geyim modellərinin hazırlanmasında istifadə formaları. Bakı: Elm, 2003, 231 s.
20. Əfəndiyev R. Azərbaycanın maddi-mədəniyyət nümunələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1960, 35 s.
21. Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı: İşıq, 1984, 203 s.
22. Əfəndiyev R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti. Bakı: İşıq, 1976, 190 s.
23. Əliyev S. Azərbaycanda toxuculuq və onun məişətdə rolu (XIX-XX əsrin əvvəlləri) Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2009, 18 s.
24. Əliyev F. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1964, 124 s.
25. Əliyev İ. Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər dövründə. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 224 s.
26. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı (1747-1828). Bakı: Azərənəşr, 1996, 106 s.
27. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərənəşr, 1993, 301 s.
28. Əhmədov N. Ordubad ipəkçiliyinin inkişafı tarixindən // NDU-nin Elmi Əsərləri. 1999, №5, s. 86-89.

29. Əsədova S. Azərbaycan zərgərliyində şəbəkə nümunələri Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Azərnəşr, 1964, s. 85-95.
30. Əzimli D. Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri və Türkiyə (XV əsrin II yarısı - XVII əsrin I yarısı). Bakı: Təhsil, 2012, 282 s.
31. Əzizəliyev N. Ağacışləmə. "Şərq qapısı" qəzeti, 2011, 15 oktyabr.
32. Fərəcov S. Lifli rəssamlıq sənəti: tikmələr, Mədəniyyət, 2011, 28 yanvar
33. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Işıq, 1986, 186 s.
34. Gözəlova Y. Orta əsrlərdə Avrasiyanın ticarət əlaqələri. Bakı: 2012, 295 s.
35. Hacıyev İ., Rəhimov N. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Tarix Muzeyi (Məlumat- Bələdçi) Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2002, 54 s.
36. Həvilov H. Martda mərək. Bakı: Azərnəşr, 1993, 122 s
37. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Azərnəşr, 1991, 145 s.
38. Həbubullayev O. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, 133 s.
39. Həsənov T., Hacızadə Ə. Coğrafiya tarixi (dərs vəsaiti). Bakı: Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, 2001, 94 s.
40. Həsənov S. Naxçıvanın qədim körpüləri. "Şərq qapısı" qəzeti, 2016, 15 mart
41. Heredot. Tarix. Doqquz kitabda, Birinci hissə. Azərbaycan dilinə tərcümə edən Pənah Xəlilov. Bakı: Azərnəşr, 1998, 329 s.
42. Homer. İlliada. (tərcümə edən Mikayıl Rzaquluzadə) Bakı: "Öndər nəşriyyatı" 2004, 528 s.
43. Hüseyinov S. Qədim sənətlər bizim tariximizdir. "Şərq qapısı" qəzeti, 2010, 10 fevral.

44. Xəlilbəyli G. İncə sənət - zərgərlik. "Şərq qapısı" qəzeti, 2011, 3 noyabr.
45. İbn Havqəl "Yollar və məmləkətlər kitabı". Azərbaycan, Arran və Ərməniyyə. // Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, s.105-113
46. İzəddin İbn əl-Əsir. Əl Kamil fi-t tarix (mükəmməl tarix). (tər. Z. Bünyadov). Bakı: Şur nəşriyyatı, 1996, 192 s.
47. İbrahimov F. Bakıda metalişləmə tarixi. (IX-XVII əsrlər) Bakı: Elm, 1995, 51 s.
48. İsayev E. Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 214 s.
49. Kaşğarı M. "Divani-lüğət-it-türk". dörd cilddə. III c. (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər). Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
50. Kalankaytuklu M. Albaniya tarixi. Bakı: Elm, 1993, 272 s.
51. Kərimov L. Azərbaycan xalçalarının naxış elementlərindən nümunələr. Bakı: Elm, 1983, 130 s.
52. Kərimov K. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Işıq, 1992, 344, s.
53. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
54. Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı). Naxçıvan: Əcəmi, NPB, 2016, 200 s.
55. Qabıssanlı Ş. Azərbaycan xalçalarının açılmamış sirləri. Bakı: Müəllim, 2010, 312 s.
56. Qasımov X. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2008, 448 s.
57. Qasımlı V. Naxçıvan III-IX əsrlərdə. Bakı: Elm, 2013, 256 s.
58. Qənbərova G. Naxçıvanda məskunlaşma və şəhərsalmanın inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 320 s.

59. Qədirzadə H.Q. Cəhriçay vadisi. M.ö. IV minillikdən günümüzədək (tarixi- etnoqrafik araşdırma). Naxçıvan: Qızıl- dağ, 2007, 160 s.
60. Qədim A. Naxçıvanda xalçaçılığın tarixi. "Azad Azərbaycan" qəzeti, 2007, 10 oktyabr.
61. Quliyeva N., Əliyev Z. Azərbaycan incəsənəti. I cild. Mənbələr. Bakı: Buta, 2006, 185 s.
62. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki, Bakı: Elm, 1977, 158 s.
63. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Elm, 2002, 272 s.
64. Mustafayev A. Azərbaycan maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2009, 420 s.
65. Muradoğlu N. Baba ocağı. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 248 s.
66. Naxçıvan Ensiklopediyası: 2 cildə, I c. Naxçıvan: 2005, 356 s.
67. Naxçıvan tarixi. 3 cildə, I c. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.
68. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan: 2008, 520 s.
69. Nəcəfli T. XV-XVI əsrlərdə Naxçıvanın ictimai-iqtisadi həyatı. Strategiya, Az. 2013, 24 iyul
70. Novruzlu Ə. Azərbaycanın orta ər sənətkarlığı (XIV-XVII əsrlər). Bakı: Elm, 1997, 522 s.
71. Onullahi S. Jan Battist Tavernye Naxçıvan haqqında // Bakı Universiteti Xəbərləri, 1999, № 3, s. 87-93.
72. Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1982, 278 s.
73. Orucov A. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda dulusçuluq (IV- VIII əsrlərdə) Bakı: Elm, 1989, 65 s.
74. Orucov A. Qədim xalq sənəti - keçəçilik // NDU Elmi əsərlər (ictimai elmlər seriyası), 2012, №2, s. 205-207.

75. Piriye V. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII-XIV əsrlər). Bakı: Müəllim, 2004, 126 s.
76. Rzayev N. Əcdadların izi ilə. Bakı: Azərnəşr, 1992, 103 s.
77. Rəhimov Y. Naxçıvan XIX əsr rus mənbələrində. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 180 s.
78. Səriyeva İ. Naxçıvanın əvəzsiz mədəniyyət inciləri. "Bakı xəbər", 2014, 8 sentyabr.
79. Sadıqzadə Ş. Qədim Azərbaycan bəzəkləri, Bakı: İşıq nəşriyyatı, 1971, 80 s.
80. Sadıxova S. Azərbaycan zərgərlik sənəti // Mədəni Maarif, 2010, № 1-2, s. 66-70.
81. Salamzadə Ə., Məmmədzadə K. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985, 268 s.
82. Səfərli H. Naxçıvan ərazisi Azərbaycanın bədii daşyonma sənəti üzrə mərkəzlərindən biri kimi // Naxçıvan MR-da iqtisadiyyat, elm, maarif, ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişaf problemləri (məruzələrin tezisləri), iyun. Bakı: Yurd, 1999, s. 93-96 s.
83. Səfərli H. Culfa bölgəsinin epiqrafik abidələri. Bakı: Elm, 2002, 80 s.
84. Səfərli H. Ordubad rayonunun epiqrafik abidələrindən (XVI-XX əsrlər) // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1984, № 1, s. 49-55.
85. Səfərli H., İsayev E.S. Araz çayı üzərində bərə nəqliyyatı (Naxçıvan materialları əsasında) // Elm və həyat, 2006, № 1-2, s. 42-43.
86. Səfərli H. Ordubad şəhərində dabbaqlıq sənəti haqqında // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. 2005, № 7, s. 14-16.
87. Səfərli H. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Bakı: Elm, 2003, 392 s.

88. Sultanova M. Azərbaycan xalçalarının YUNESKO-nun Qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir. Azpress., 2015, 6 Noyabr
89. Süleymanov N. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı: Elm, 2006, 400 s.
90. Süleymanov N. Səfəvi dövlətində ölkədaxili iqtisadi əlaqələrin qurulmasında şəhərlərin rolu // Tarix və onun problemləri, Bakı: 2013, № 3, s. 11-17.
91. Tərhanov M., Əfəndiyev R. Azərbaycan Xalq yaradıcılığı nümunələri. Bakı: Qızıl Şərq, 1959, 51 s.
92. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
93. Şardən J. Səyahətnamə. Fransız dilindən tərcümə edən V. Aslanov. Bakı: Elm, 1994, 96 s.
94. Vəlili M. (Baharlı). Azərbaycan (fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk). Bakı: Azərnəşr, 1993, 192 s.
95. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1987, 280 s.

Türk dilində

96. Beşer F. Fikih penceresinden sosyal hayatımız. İstanbul: Nuh Yayınçılık matbaası, 1994, 294 s.
97. Burhan O. Mezar taşında simgeleşen inamlar. İstanbul: 1983, 128 s.
98. Can Y., Gün R. Ana Hatlarıyla Türk islam sanatları və estetiği. İstanbul: 2006, 416 s.
99. Diyarbəkirlı N. Hun Sanatı. İstanbul: Milli Egitim Basım evi, 1972, 243 s.
100. Çelebi Ç. Seyahatnamesi. Sadeleştiren, tevsiktemel kuran Necati Aktaş, baskıya hazırlayan Mümin Çevik: 10 cildde, I-II c., İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985, 767 s.
101. Hacıyev İ., Amanoğlu E. Tarihde və günümüzde Nahçıvan. Ankara: Ankara Universitesi Basımevi, 1998, 92 s.

102. Hekimoğlu İ. İslam tarihi. İstanbul: Zaman, 2001, 352 s.
103. Parlaq T. Turan yolunda Aralın sırları. Ankara: Kariyer matbaaçılıq Limited şirketi, 2007, 526 s.
104. Tavernier J. Tavernier Seyahatnamesi. Editör. Stefanos Yerasimos, Çeviren: Teoman Tuncdoğan, İstanbul: Kitab Yayınevi, 2006, 343 s.

Rus dilində

105. Ализаде А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв. Баку: Издательство Акад. Наук Аз. ССР, 1956, 420 с.
106. Гейдаров М. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1967, 200 с.
107. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб, 1833, 263 с.
108. Дневник Закария Акулисского. Ереван: АРМФАН, 1939, 139 с.
109. Керимов Л. Азербайджанский ковер. Т. I. Баку – Ленинград: 1961, 186 с.
110. Мустафаев А. Обработка камня в Ширване. Баку: Элм, 1986, 21 с.,
111. Нейматова М. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Т. III, Баку: XXI -YNE, 2001, 216 с.
112. Никитин К. Город Нахичеван и Нахичеванской уездъ. Сборник материалов для местностей и племен Кавказа. Тифлис: 1882, 142 с.
113. Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом

и финансовом отношении. Часть IV, Санкт-Петербург, 1836, 401 с.

114. Петрушевский И. Азербайджан в XVI-XVII веках. Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск I. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1949, с. 225-297.

115. Поло М. "Книга Марко Поло". Перевод со старофранцузского текста И.П.Минаева. Москва: Географгиз, 1956, 376 с.

116. Статистическое описание Закавказского края. Составил Орестъ Евецкий. Санктпетербургъ: Печатано в Типографии Штаба Отдельного Корпуса Внутренней Стражи, 1835, 308 с.

117. Хамави Й. Муджам ал-булдан (Сведение об Азербайджана); Казвини Х. Нузхат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану). Баку: Элм, 1983, 65 с.

118. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография Императорской АН, 1852, 1231 с.

İnternet

119. <http://www.azerbaijan.az/portal/Culture/Folk/folkArts01a.html>).

120. Qədim xalq sənəti keçəcəlik. www.azadliq.info/

121. https://s3.amazonaws.com/www-article...1/.../Ordubad_rayonu

122. Əllə yaradılan möcüzələr. Azərbaycan bədii tikmələri xalqın mədəniyyətinin varisliyini sübut edir. anl.az/don/meqale/sherq/2011/may/

123. <http://artbaku.com/miniatur-sənəti-haqqında>.

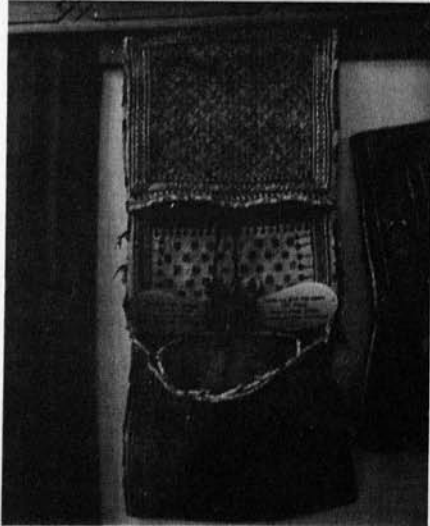
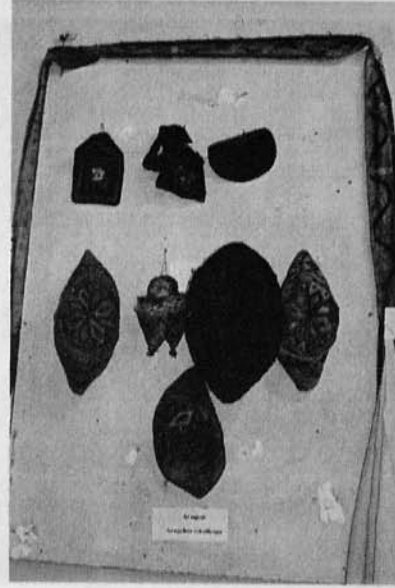
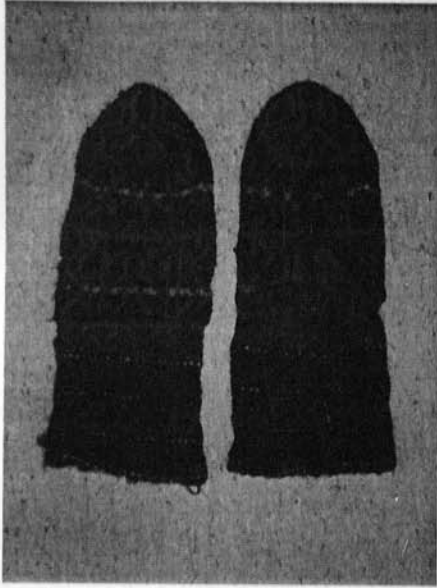
ƏLAVƏLƏR

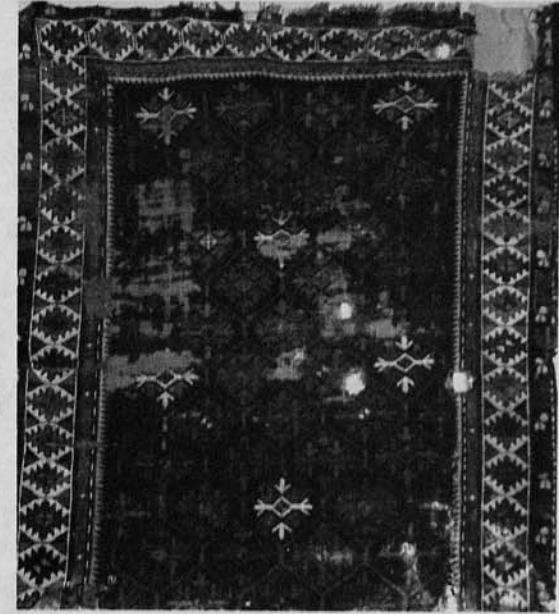
Şəkil 1. Darıdağ daş karxanası (Naxçıvan MR Culfa rayonu).

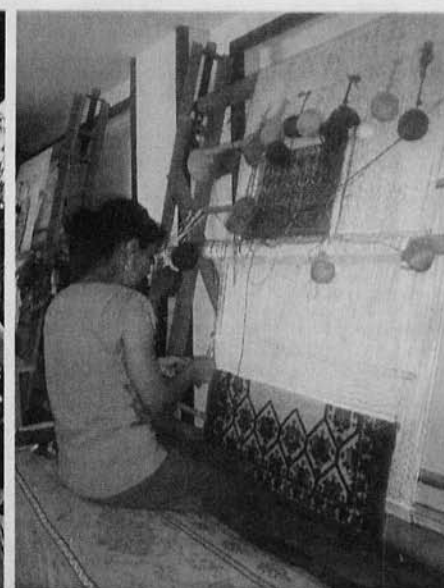
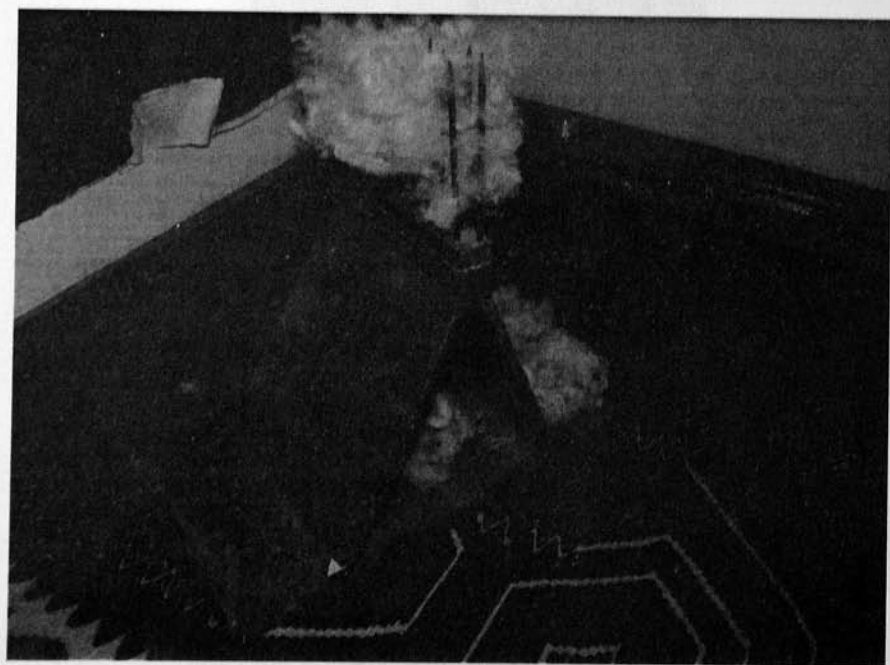
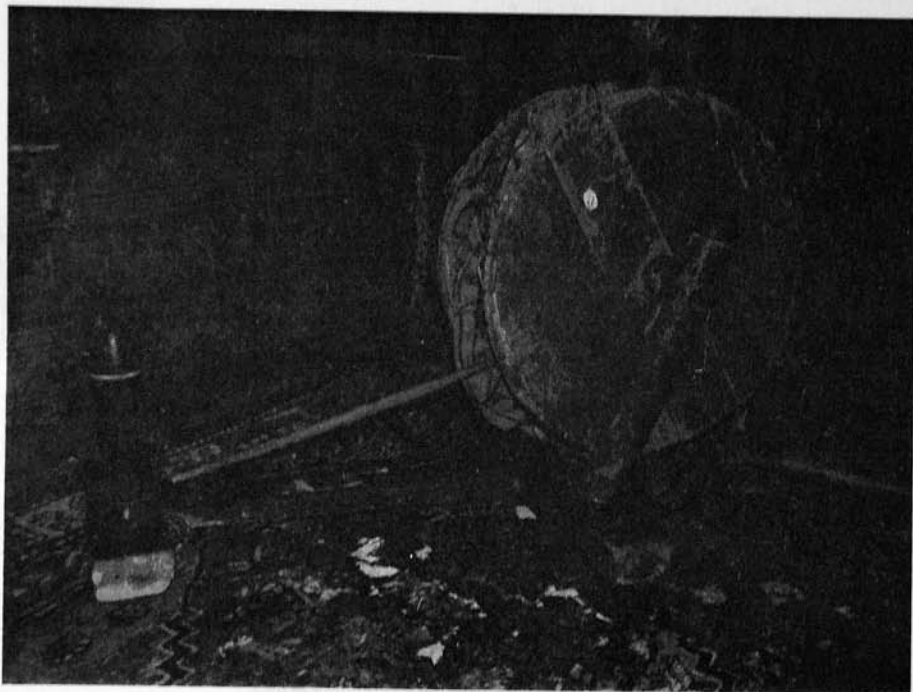
Şəkil 2. Keçəcəlik sənətinə aid nümunələr. Naxçıvan Xalça Muzeyi

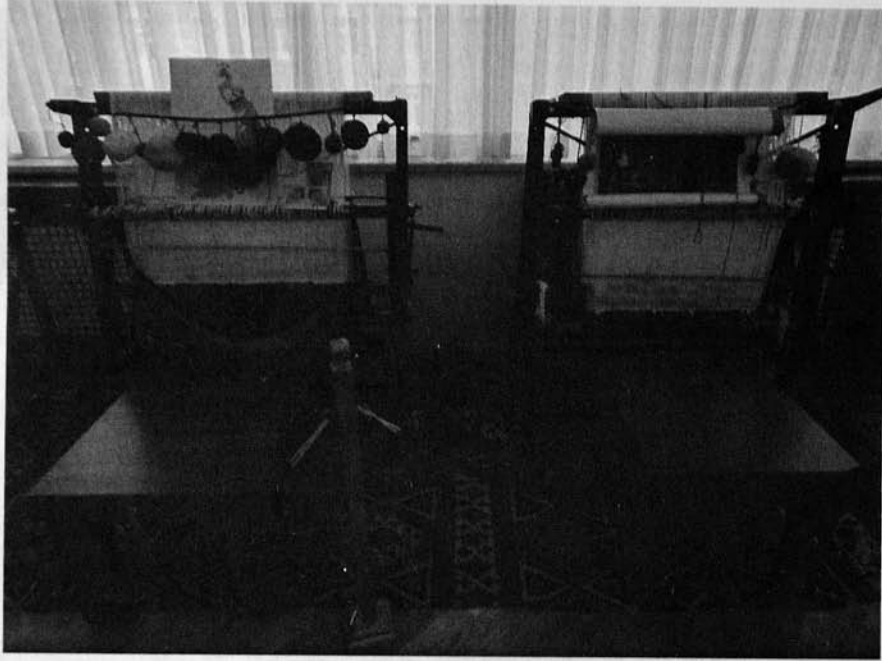
*Şəkil 3 Toxuculuq sənətinə aid nümunələr
(heybə, corab, papaq, pul kisəsi və s).*

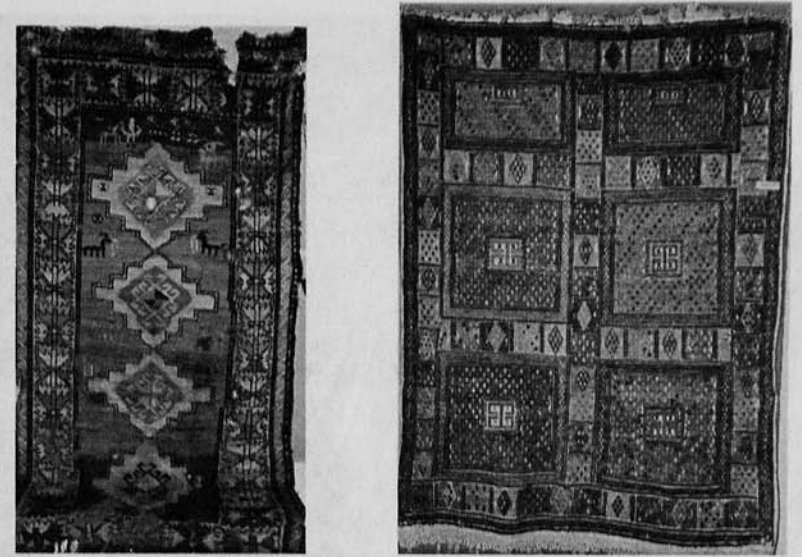
*Şəkil 4. Xalça üzərində simvolik işarələr və naxışlar.
Naxçıvan Xalça Muzeyi*

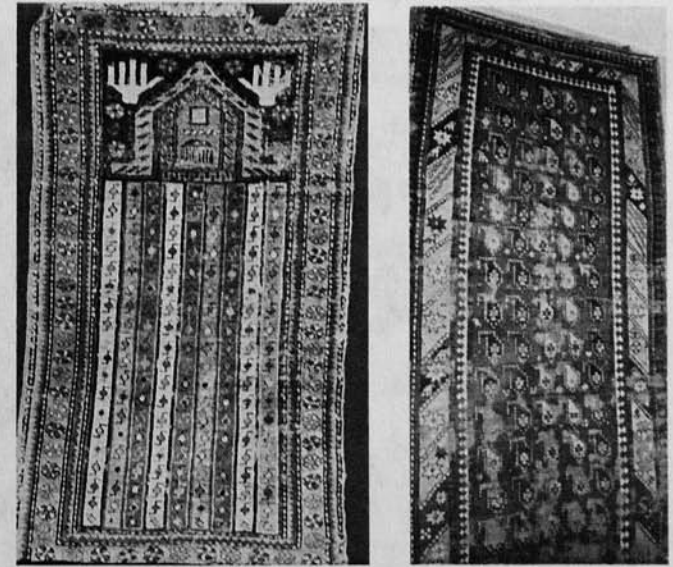
Şəkil 5. Yunun daranması, ayirilməsi və xalçanın toxunması

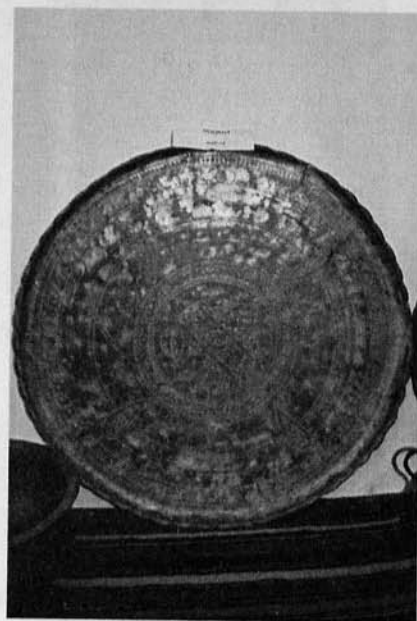
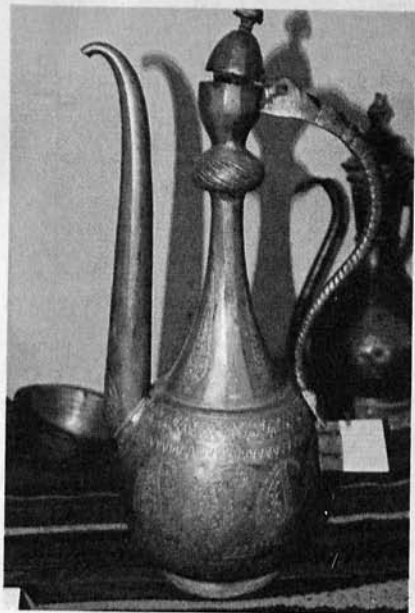
Şəkiş 6. Xalça toxumaq üçün alətlər

*Şəkil 7. Xalçalar üzərində simvolik elementlər.
Naxçıvan Xalça Muzeyi*

*Şəkil 8. Xalçalar üzərində islami işarələr və buta təsvirləri.
Naxçıvan Xalça Muzeyi*

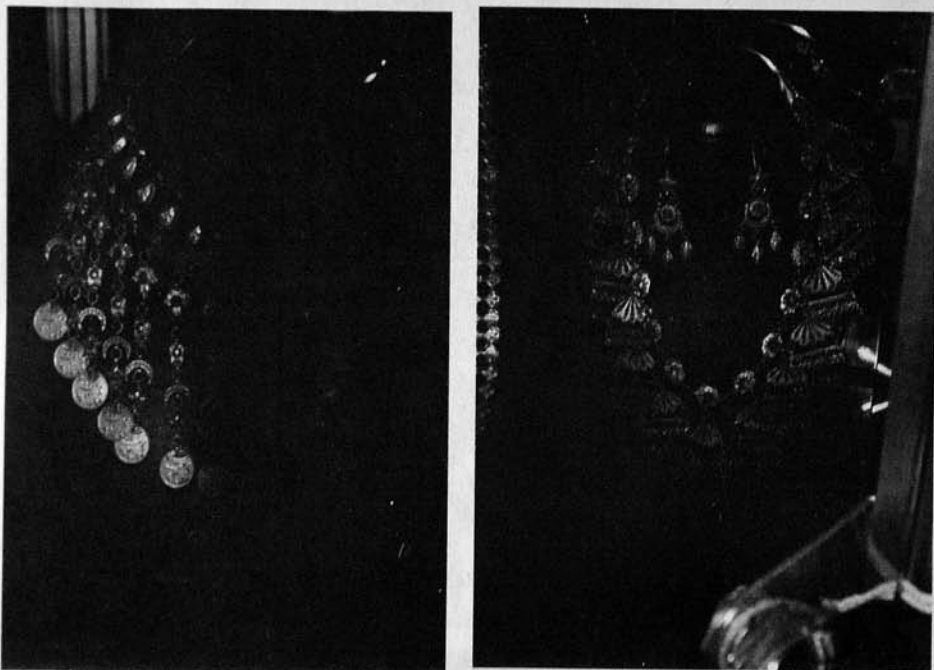
*Şəkil 9. Mis samovar, məcmeyi, gülabdan.
Culfa rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi*

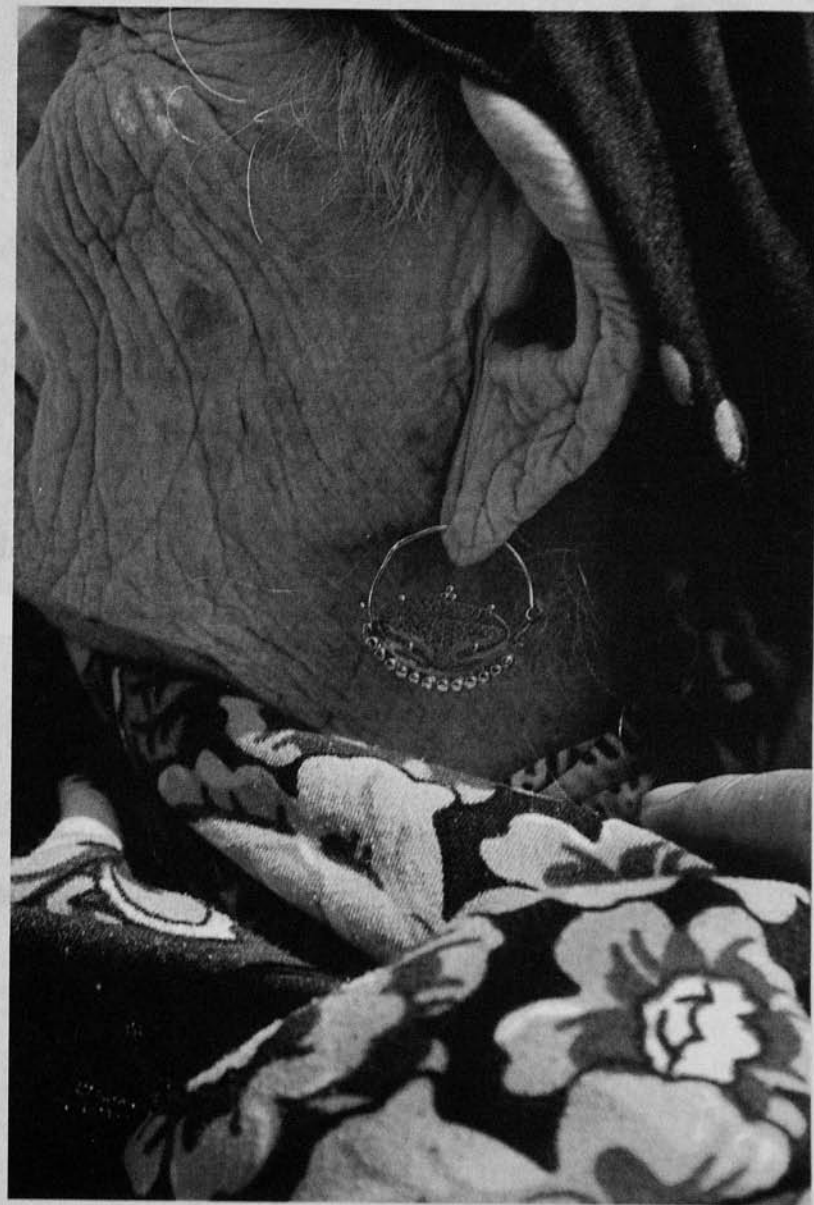
*Şəkil 10. Dəmirdən hazırlanmış alətlər. Ordubad rayon
Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi.*

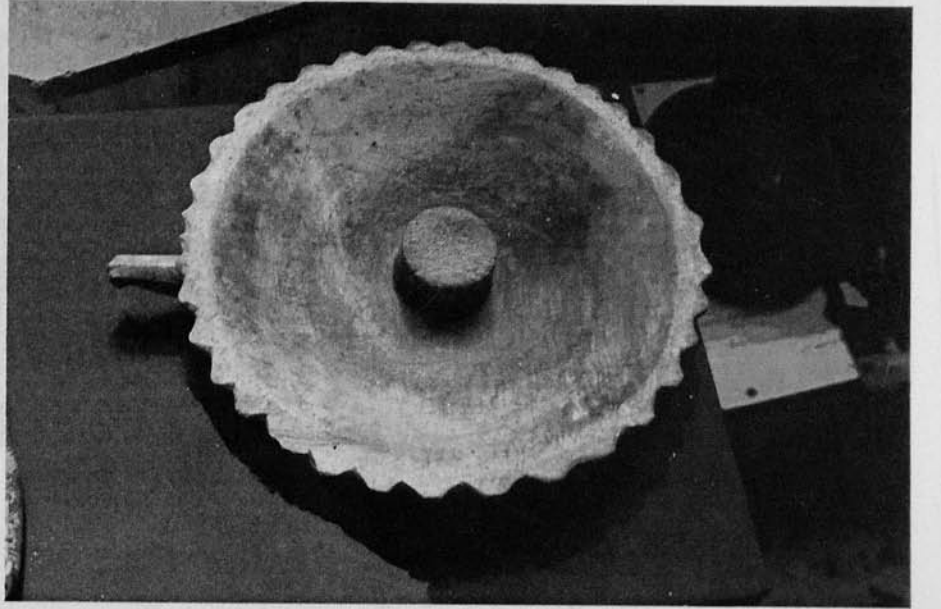
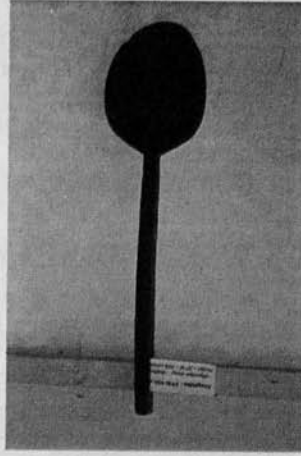
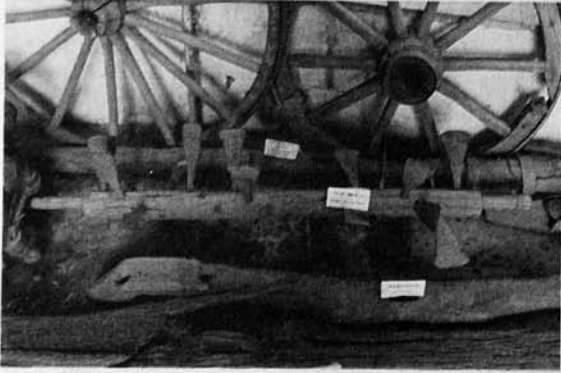
Şəkil 11. Dəmirçi Rəsulov Yusif. Şərur rayon Zeyvə kəndi

*Şəkil 12. Qızıldan hazırlanmış, silsilə, sırğa.
Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi*

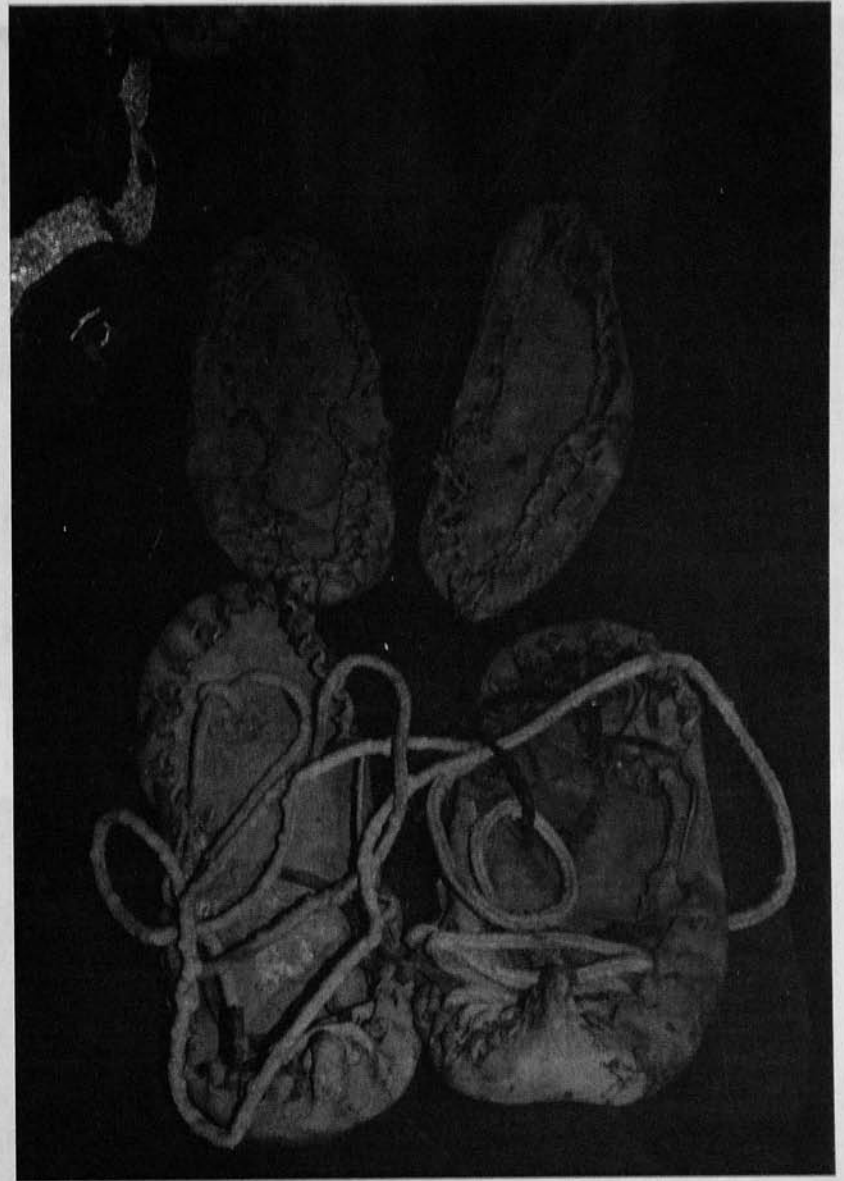
Şəkil 13. Nacağı (Neydəri) sırğa.

Şəkil 13 Taxtadan hazırlanmış məişət əşyaları

*Şəkil 15. Şəbəkə. Ordubad rayon
Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi*

*Şəkil 16. Gön-dəri materialından hazırlanmış çarıq.
Ordubad rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi*

Şakil 17. Bədii tikmə sənəti nümunələri

Şakil 18. Miniatur sənəti nümunələri

SARA ADİL QIZI HACIYEVA

NAXÇIVANDA SƏNƏTKARLIQ
(XII-XIX ƏSRLƏR)

Nəşriyyat redaktoru
M.Qasımzadə

Kompüter tərtibatı
T.Quliyeva

Yığılmağa verilmiş 02.05.2017.

Çapa imzalanmış 12.05.2017.

Formatı 60X90 1/16 "Tayms" qarnituru.

Ofset çap üsulu. Ofset kağızı. Həcmi 11.5 ç.v.

Sifariş № 402. Tiraj 150 nüsxə.

Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 1

076601

Ar $\frac{2017}{785}$